

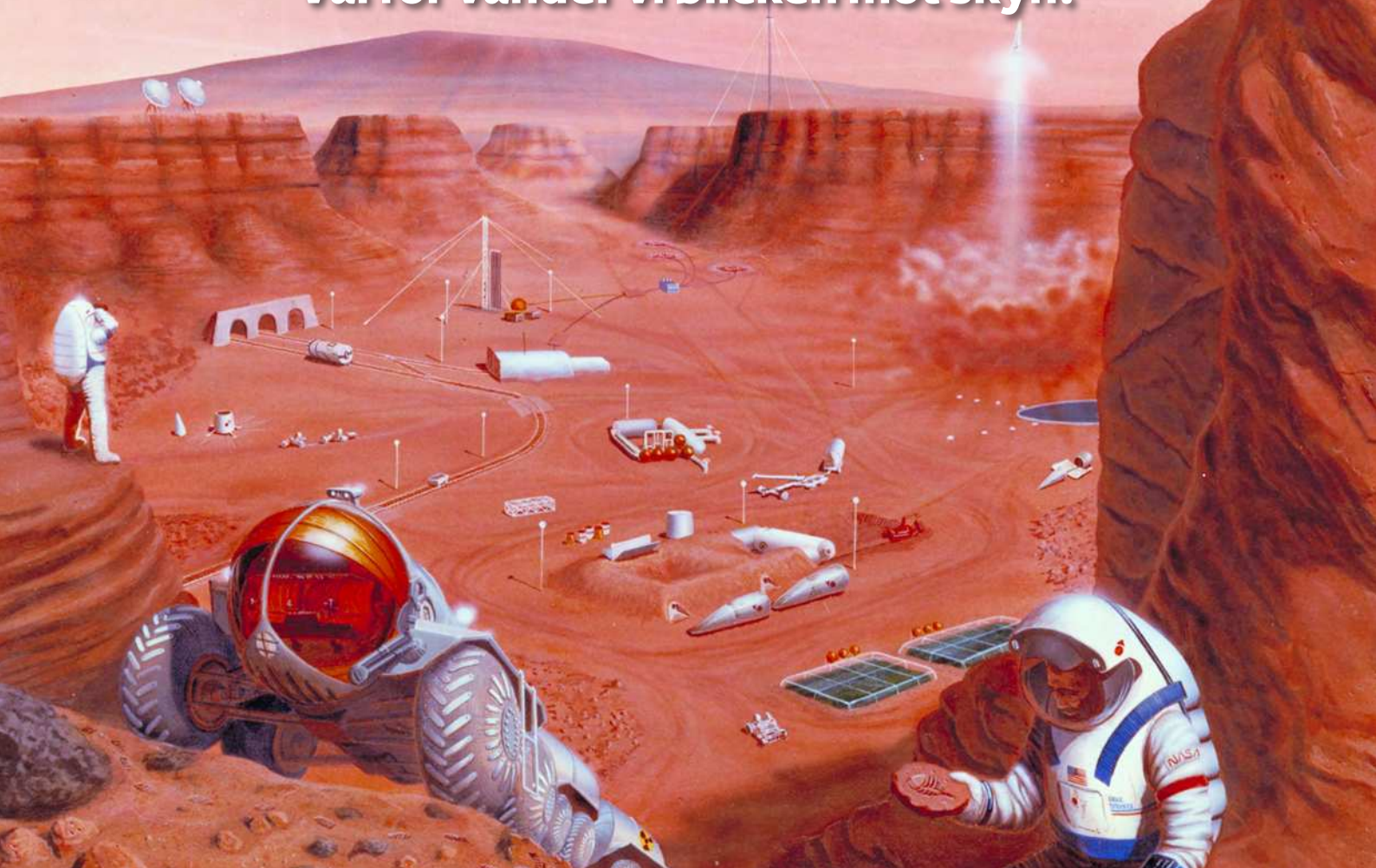
VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 3 APRIL 2023 PRIS: 89,-

Rymdmänniskor

Varför vänder vi blicken mot skyn?

TEMA

CHRISTER FUGLESANG

om rymdforskningen som rutin och äventyr.

INTERVJU

JAN TROELL

från utvandrarstvit till småkryps liv.

CIVILISATION

MARTINA BJÖRK

hittar klassiker i tv-serien *The White Lotus*.

TIDSAM 2804-03

7 388280 408901

RETURVECKA 19

TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter,
fördjupningar och
perspektiv.

Allt öppet och
utan betaltväggar.

Intresserad av företagande,
ekonomi, arbetsmarknad
och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du
alla nyheter och fördjupningar.
Alltid ur näringslivets
perspektiv.

LÄS MER HÄR:
www.tn.se
eller skanna
QR-koden

 tidningen
näringslivet

GUSTAVUS DEI GRA
IA SYECIAL GOHORV
VANDALORVM REX etc
anno 1542

500 år senare: Varför Vasa?

I år är det 500 år sedan Gustav Vasa blev kung i Sverige. Myterna om honom är många, men vad är egentligen sant? Åkte han det första Vasaloppet? Varför lade han beslag på kyrkans skatter? Var han nationalhjälte eller despot?

Välkommen till Axess seminarium på Historiska museet där fyra av landets kunnigaste historiker presenterar den senaste forskningen om Gustav Vasa.

När? 10 maj kl 17.00 – 20.00, läs mer och köp biljett: axess.se/vasa

KVINNORNAS HEMLIGA BOKSTÄVER

Under tusentals år tvingades kinesiska kvinnor till äktenskap och förbjöds även att läsa och skriva. I det fördolda utvecklades ett hemligt språk kallat Nüshu. Genom dessa dolda bokstäver har generationer av kinesiska kvinnor skapat ett hemligt stödsystem sinsemellan för att överleva.

AXESS TV

Måndag 17 april kl 20.00

Kulturminister Parisa Liljestrand: Får inte bli skotträdd.

PJ Anders
Linder

Upp till bevis i kulturpolitiken

Mina föräldrar arbetade som folkskollärare hela sina yrkesliv, även om benämningen någon gång under årens lopp förändrades till mellanstadie lärare. I jobbet gjorde de sitt bästa för att föra vidare det kunskaps-gods som de hade förvärvat vid lärarseminarierna i Växjö respektive Kalmar. Dessa utbildningar framstår säkert som hopplöst omoderna för dagens pedagogiska elit, eftersom de koncentrerade sig på ämneskunskaper, praktiska färdigheter och undervisningsskicklighet. Men resultatet blev en respektingivande allmänbildning om svenska språket, historiska gestalter och händelser, namngeografi, växter och djur, de bibliska berättelserna och mycket annat. Musik, till exempel.

Bland det en folkskollärare skulle kunna ingick de så kallade stamsångerna, som alla elever – och följaktligen deras blivande lärare – förväntades lära sig. Det rörde sig om *Kungssången* och de nordiska nationalsångerna men också om stycken som *Fjäriln vingad syns på Haga*, *Här är gudagott att vara* och *Nu tändas tusen juleljus*. Pappa berättade att han som någon sorts slutprov skulle sjunga en framlottad stamsång och drog lappen med Stenhammars *Sverige* ur hatten. Det hade kunnat få den bäste att darra på manschetterna, men han

var musikalisk, spelade piano i dansorkester på helgerna, bestod prövningen och kunde efter examen tillträda en första tjänst uppe i norra Tjust.

Hela folkskolläraryrket skulle kunna beskrivas som en *kanon*: något som skulle ge seminaristerna och så småningom deras elever en uppsättning gemensamma referensramar. Stamsångerna var det rent bokstavligen. Föga förvånande avskaffades de också genom den ökända *Lgr 69* (Läroplan för grundskolan 1969), där traditionell kunskap överhuvudtaget spelades ned medan skolans omhändertagande roll lyftes fram. Men den som har lärt sig någonting utantill har en kulturskatt i sin ägo livet ut, vilket gav den här lärargenerationen chans att tradera ett kulturarv till elevernas fromma, Skolöverstyrelsens oinhet till trots.

Jag fick tyvärr aldrig tillfälle att diskutera den borgerliga regeringens förslag att ta fram "förslag på svensk kulturkanon" med mina föräldrar, men jag misstänker att de skulle ha blivit ganska förvånade om de fått höra att 35 mer eller mindre kända författare begått en debattartikel i *Expressen* (8/11 2022) där en sådan beskrivs som "förödande för litteraturen" och som ett första steg på vägen "från demokrati till ett totalitärt statsskick". Eller att Svenska Akademiens ständige sekreterare skulle tala om kanon i termer av "makt och maktutövning" (DN 9/12 2022).

SJÄLVA HADE DE undervisats i och undervisat om en repertoar som beslutats av överheten i namn av Kungl. Maj:t, vilket i realiteten innebar först Per Albin Hanssons och därefter Tage Erlanders regeringar. Men jag tror aldrig det föresvävade dem att *Frihet är det bästa ting* och *Uti vår hage* kunde leda rakt in i en Orwellsk dystopi. Däremot var det säkert roligt att många kunde texten när det skulle sjungas under sammankomster och utflykter.

Om regeringsförklaringens idé om kanon, låt oss säga för litteraturen, hade gått ut på att medborgarna ska läsa vissa böcker men inte andra hade upprördheten varit begriplig. Men några militanta sådana ambitioner har jag inte noterat. Tvärtom har tanken hittills uttryckts i återhållsamma och rätt diffusa ordalag. I *Ekots* lördagsintervju (18/3) betonade kulturminister Parisa Liljestrand att såväl process som produkt ska vara inkluderande och var tämligen vag beträffande sådant som tidtabell, arbetsmetod och syfte. Ska det bli verkstilar? undrade programledaren. Ja, än så länge finns inga tecken på något mer dramatiskt än så: en förteckning över ett antal betydelsefulla verk som man (i litteraturens fall) kan ha glädje av att läsa, begrunda och diskutera med andra. En vägledning till dem som vill lära sig mer om vad för berättelser, dikter och visor som har satt sin prägel på landet; en god hjälp inte minst till dem som har kommit hit från andra håll och försöker begripa sig på sitt nya samhälle.

DE UPPSKRUVADE varningarna för kanon har förstås med Sverigedemokraterna att göra. Förra gången vi ägnade oss åt kanondebatt var det Folkpartiet som låg bakom förslaget och, visst, det fanns de som ville skrämmas med Jan Björklund också. Men med SD som avtalspart till regeringen har tonläget höjts någon tiopotens och verklighetens faktiska förhållanden föses undan till förmån för febriga fantasier. I dimmorna blir "inkluderande" exkluderande och "arm-längds avstånd" förvandlas på något märkvärdigt sätt till "lagens långa arm".

SD:s nya kulturpolitiska talesperson har glatt hållt bensin på brasan genom att hävda att tanken om armlängds avstånd behöver klargöras ytterligare och inte utesluter mer handfasta politiska insatser (*SvD* 1/3). Mycket riktigt ägnade också SR:s Johar Bendjelloul stora delar av Ekointervjun åt i vad mån regeringen kan tänkas gå SD till

mötes, vilket ledde till att kulturministern fick tala mer om vad regeringen *inte* tänker göra än om vad man faktiskt vill åstadkomma. Vad gäller armlängds avstånd var hon kategoriskt bestämd. Tidöavtalet stadgar att principen gäller och den uttolkas som att politiker ska ange ramarna men inte fatta beslut om kulturens innehåll. Vid den massen surrade sig Liljestrand med knut efter knut.

POLITIKEN SKA INTE "överkompensera för tidigare politisering", hade hon dessutom skrivit i *SvD* (16/3) ett par dagar före intervjun. Rätt så. Det är inte önskvärt med några nya varianter av tidigare regeringars ideologiska instruktioner till myndigheter och kulturstödmottagare.

Men det gäller att hon inte förväxlar avpolitisering med överkompensation. Lika angeläget som det är att ministern säger klart och tydligt nej till att gå in och styra i detalj är det att hon inte blir skotträdd inför alla anklagelser om att sitta i SD:s knä och försiktig till den grad att hon inte törs lägga om kurs. Idag finns bättre förutsättningar för kulturpolitisk nytändning än på decennier, skrev Liljestrands statssekreterare Karin Svanborg-Sjövall i förra numret av *Axess* och nu är det upp till bevis.

Då gäller det att göra tydlig skillnad mellan armlängds avstånd till kulturen å ena sidan och till kulturpolitiken å den andra. Det förra ska gälla, det senare inte.

Att skriva regleringsbrev, prioritera budgetmedel och utse chefer och styrelseledamöter i syfte att styra bort från de senaste decenniernas trista mix av pekpinnar och opportunist är i högsta grad legitimt. Att främja bildning och kvalitet, fackmannaskap och starka institutioner likaså. Nytt kan startas, misslyckat kan läggas ned.

MYCKET LIGGER PÅ kulturministerns bord men fler departement behöver dra sina strån till stacken. Så bästa regering: Rädda sakkunskapen på museerna; tag farväl av systemet med påhittade marknadshyror för kulturinstitutioner; fyll skolans läroplaner med ämneskunskap och förbättra på allvar villkoren för andra finansieringskällor än det allmänna. Då har ni inte bara hållit armlängds avstånd utan slagit era företrädare med hästlängder.

P) Anders Kind

"Det gäller att göra tydlig skillnad mellan armlängds avstånd till kulturen å ena sidan och till kulturpolitiken å den andra."

Följ Dag Hammarskjöld genom livet

En psykobiografi av Lars Djerf

Följ Hammarskjöld från den dramatiska födelsen till den mytomspunna flygplanskraschen i Ndola 1961. Boken är en närstudie av Hammarskjölds person, familjesituation och den tidsanda i vilken han levde.

Jag hoppas att den läses av en intresserad allmänhet. Den har berett mig nöje. Professor Owe Wikström

What an insightful, and often amusing portrait of Dag, in contrast to the stern and sober statesman of reputation. Michael Dane, författare till *HomoAmerican*. *The Secret Society*

10 SAMHÄLLE

- Krönikor* Susanna Birgersson längtar efter ett finrum **10**
Annika Borg tar till kraftuttryck **10**
Protektionism Fredrik Erixon varnar för den farliga dansen **12**
Historia Arne Lapidus läser en sann familjeroman **17**
Animation Erik Jersenius minns den mästerlige Leiji Matsumoto **20**
I korthet Riktigt ledarskap. Franska ostar **22**
Samtiden Fredrik Johansson ser sig om och skakar på huvudet **23**

24 FRIZON

- Daniel Bergström konfronteras med de moderna puritanerna **24**
Göran Frankel om världsförbättrarna Aldous och Julian Huxley **30**

34 OPINION

- Rickard Wessman undrar om domarna får sista ordet.

TEMA: RYMDMÄNNISKOR

38 Fritt svävande

Rymdresorna var både äventyr och rutinarbete. I uppdraget att lära sig bo och leva i rymden är människan en försökskanin.

Av Christer Fuglesang

42 Litteraturens dragningskraft

Även våra mörka sidor följer med oss när vi lämnar vår planet. Science fiction tar med sig den mänskliga naturen ut i en fiktiv rymdvärld. **Av Maria Küchen**

46 När rymdkriget kommer

Det pågår en eskalerande rymdkapprustning. Sverige behöver ett rymdförsvar för att hantera de samtida hoten. **Av Sandra Lindström**

50 Vi blickar ut

Vi ska inte underskatta nyttan av förvirring och astronomiska observationer. Men vad har universum att säga? Och har vi förmåga att lyssna? **Av Håkan Lindgren**

”

För att kunna forma framtiden på ett önskvärt sätt måste vi kunna föreställa oss vilka framtider som skulle kunna vara möjliga.

Helena Granström, sid 93

54 INTERVJU

Charlotta E Lindell träffar regissören Jan Troell.

58 TRADITION

Conny Svensson läser Herman Melville.

62 CIVILISATION

- Litteraturhistoria* Alfred Sjödin om Viktor Rydberg och Fredrik Böök 62
Idéhistoria Torsten Rönnerstrand läser Ronny Ambjörnsson 64
Litteratur Andreas Åkerlund om Walter Moers 66
Tv-serier Martina Björk tittar på *The White Lotus* 68
Historia Jakob Sjövall reflekterar över Österrike-Ungern och EU 70
Kulturrådet Bengt Ohlsson om Agnes von Krusenstjerna och trygga rum 71
I korthet Charlotta E Lindell om Christopher Wren 71

72 RECENSIONER

- Ulla Gudmundson rannsakar en tyrann 73
Ulrika Carlsson ser slutet nalkas 79
Maria Engqvist lystrar till dårar 82
Mats Fält tömmer bittra kalkar 84
Martin Lagerholm vandrar i en värld av igår 88
Karin Henriksson blir efterklok 90
Helena Granström spanar i backspegeln 92
Carl Rudbeck bejakar det brokiga 94

98 MELLANRADERNA

Katarina Barrling värnar språklig rikedom.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och vd:

PJ Anders Linder

Redaktörer: David Andersson,
Jan Söderqvist och Mats Wiklund

Temareddaktör:

Katarina O'Nils Franke

Redaktionssekreterare:

Katarina O'Nils Franke

Redaktionsråd: Katarina Barrling,

Louise Belfrage, Adam Cwejman,

Anna Victoria Hallberg & Erik Jersenius

Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Bildredaktörer och layout:

Petter Carnhagen och Vendela Nylund

Annonser och marknadsföring:

Marcus Nilsen

Ansvarig utgivare: PJ Anders Linder

Nästa nummer: 8 maj 2023

Material: Redaktionen tar inte

ansvar för insänt obeställt material.

Material insänt till Axess kan lagras

och publiceras elektroniskt.

Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr.

111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-788 50 50

Omslagsbild: NASA

Vinjetbilder: Johan Patricny

Porträtteckningar: Johan Patricny

Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden:

Helår 9 nummer: 769 kr

Kundtjänst: 08-799 63 31

e-post: axess@flowyinfo.se

Typsnitt: Freight (Display,

Sans, Text & Big), Archer

ISSN: 1651-0941

Repro och tryck:

Printpool/Mukusala

Printed matter
3041 0876

Katarina Barrling
Docent i statsvetenskap vid
Uppsala universitet

Daniel Bergström
Essäist och jurist

Susanna Birgersson
Fri skribent

Martina Björk
Fil dr i latin vid Lunds universitet

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Ulrika Carlsson
Fil dr i filosofi

Maria Engqvist
Forskare i Rysslandsprojektet
vid Totalförsvarets
forskningsinstitut

Fredrik Erixon
Director vid European
Centre for International
Political Economy

Göran Frankel
Vetenskapsjournalist

Christer Fuglesang
Professor i rymdfart
vid KTH och den första
svenska rymdfararen

Mats Fält
Fri skribent inriktad på
internationell politik

Helena Granström
Författare, fil mag i teoretisk
fysik och fil lic i matematik

Ulla Gudmundson
Diplomat och författare

Anna Victoria Hallberg
Fil dr i litteraturvetenskap

Karin Henriksson
Författare och journalist

Erik Jersenius
Kulturchef i *Östgöta-
Correspondenten* och
Norrköpings Tidningar

Fredrik Johansson
Senior director på
Hallvarsson & Halvarsson

Maria Küchen
Författare

Martin Lagerholm
Litteraturkritiker och
kulturskribent

Arne Lapidus
Journalist

Charlotta E Lindell
Journalist

Håkan Lindgren
Journalist och kritiker

Sandra Lindström
Till vardags verksam som
forskningsledare inom rymd,
försvar och säkerhet vid
Totalförsvarets
forskningsinstitut

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Jennifer Paterson
Frilansskribent, bosatt i Paris

Carl Rudbeck
Fil dr i litteraturvetenskap

Torsten Rönnerstrand
Docent i litteraturvetenskap

Alfred Sjödin
Universitetslektor i
litteraturvetenskap vid
Karlstads universitet

Jakob Sjövall
Statsvetare och frilansskribent

Conny Svensson
Professor emeritus i
litteraturvetenskap

Rickard Wessman
Jurist och ledamot i Stockholms
regionfullmäktige

Andreas Åkerlund
Professor i historia vid
Södertörns högskola

Borgerlig kulturpolitik

I DEN MAGNIFIKA *Så mycket längtan på så liten yta* för Karl Ove Knausgård ett resonemang om hur konstverk utgör punkter i ett system av olika koordinater: en viss plats, en viss tid, en viss människa. Ju längre tid som passerat sedan ett verk tillkom, desto mindre betydelse får det individuella medan den kulturella epok i vilken konsten skapats framträder med större tydlighet. Boken handlar om den norske konstnären Edvard Munch. Men som vanligt när Knausgård skriver så vidgas ämnet framför läsarens ögon; konsten blir också del av allt det som finns ibland oss och i samtal om det vi brukar kalla tidsandan.

Knausgård observerar att värderingar och begrepp, som är både tidsbundna och övergående, ofta omedvetet uppfattas som oföränderligt sanna av oss som omfamnar dem. Hans tankebanor kan appliceras på hur vi bedömer konst, men också hur vi ser på samhället i stort, och politiken. Det finns helt enkelt en rad underliggande föreställningar som dominerar och blir rådande i en specifik tid, men som vid ett eller annat tillfälle i historien kommer att tappa kraft och brytas av mot nya sanningar om konsten, samhället och människan.

Jag påminns om Knausgårds betraktelser när jag läser Karin Svanberg-Sjövalles hoppingivande artikel "Dags att tänka nytt" om den nya borgerliga kulturpolitiken (*Axess* nr 2/23). Statssekreterare Svanberg-Sjövall menar att den gamla ordningen – här innefattas kulturpolitik förd från såväl höger som vänster – behöver utmanas och presenterar fem exempelser som stöd för sitt resonemang. Från min horisont fångar hennes idéer om en ny borgerlig kulturpolitik ett subtilt men påtagligt paradigmskifte i tidsandan.

Det första hon tar upp gäller Ukraina. Invasionen och kriget har inneburit en fokusväxling, där kulturarv och frågor om bevarande blir prioriterade. Kultur som sammanhållning snarare än provokation leder Karin Svanberg-Sjövall till nästa tes, nämligen behovet av en ökad ideologisk självständighet. Måhända skrivs det inte rakt ut, men min tolkning är att begreppet armlängds avstånd inte bara gäller en försiktighetsprincip gentemot konstvärlden utan också mot kulturkriget. Den jämförande parallell som dras i texten mellan dagens kulturdebatt och den migrationspolitiska debatten 2015 antyder att sakargumenten kommer att få en ny framträdande position i kulturpolitiken, snarare än signalera det.

Punkt tre som anförs rör statens roll i och för en borgerlig kulturpolitik. Här skymtar en korrekt kritik av tidigare högerregeringars ointresse för att styra ideologiskt visionärt, samtidigt som olika privata verksamhetsformer framhålls. Jag hade önskat en ännu kraftigare appell för kulturens behov

av statens politik, och pengar. Statligt ansvar för starka institutioner och stabil finansiering kan vara en förutsättning för individernas, institutionernas och konstens integritet.

Min inställning är att borgerligheten tidigare tappat politiskt momentum när man utan konkret verklighetsförankring uppvaktat näringslivet i hopp om sponsring. Få konstnärer arbetar eller ser sig själva som entreprenörer och näringsidkare av den sort som rör sig i finansvärlden. Att göra kultur till upplevelser, livsstil, matvanor eller "levande traditioner" för att öka landsbygdens kulturtätthet är också feltänkt: renodla istället den borgerliga politik som slår vakt om institutionerna och avreglera fyrkantiga förordningar för kulturutövning. Pluralistiska drifts- och finansieringsformer är positivt, men många kulturuttryck bär sig inte

på egen hand, och de exempel på privatfinansierade initiativ som ges i artikeln är samtliga hämtade från Stockholm.

I det fjärde argumentet kommer Karin Svanborg-Sjövall in på den svällande byråkrati som behöver utmanas och här finns en ledtråd, tror jag, till hur ett politiskt paradigmskifte hakar i en ny tidsanda. Det byråkratiska frosseriet är ett utslag av kontrollbehov och politiskt klåperi, där kulturen lätt detaljstyrs och dräneras på resurser.

Vi lever i en tid av politisk pessimism. Samtidigt befinner vi oss i ett läge där vi kan befria och vitalisera

kulturen och blåsa ut en del dogmer och strukturer. Parisa Liljestrand (hon är det femte skälet som anförs som garant för en ny ordning) leder nu kulturpolitiken, där det blir upp till bevis om många av de sunda tankar hennes statssekreterare presenterar ackompanjeras av rejäla reformer.

Om vi får en kulturpolitik som intellektuellt och idémässigt lyckas ta avstamp i samhället och kulturen, snarare än i politiken, kanske den värld som så dramatiskt ändras framför våra ögon också kan ge en djupare existentiell mening åt det närvarande. Ett deltagande i världen på världens villkor, som Knausgård skriver. Som jag har längtat, ändå.

Anna Victoria Hallberg

Klargöranden och korrigeringar

Fyra av artiklarna i förra numrets temadel, skrivna av Ingrid Dunér, Per-Arne Bodin, Nathan Shachar och Svante Nordin, bygger på anföranden av författarna vid Ax:son Johnsonstiftelsens seminarium *Perspectives on Iconoclasm* den 9 februari 2023. Texterna kommer att publiceras även i antologin *Ikonomism: förkastandet av det förflutna* / *Iconoclasm: Rejecting the Past* (Bokförlaget Stolpe).

Axess nr 2/2023.

Krönikor

Så fint med ett finrum

Under uppbyggnaden av Valfärdssverige kliade sig de sociala ingenjörerna i huvudet: Hur skulle man få vanligt folk att göra om sina meningslösa finrum till funktionella vardagsrum? Det var ju för dumt att fattiga och trångbodda familjer skulle låta en stor del av bostaden stå alldeles oanvänd största delen av tiden!

I den årsbok som Skansen och Nordiska museet gav ut år 1950 finns en rapport om detta otidsenliga fenomen:

Finrummen blev allt vanligare under senare delen av 1800-talet. Det var ett sätt för enkelt folk att hävda sin ställning

och visa att riktningen på samhällsstegen pekade uppåt. De som hade möjlighet lät avdela ett av husets rum för ändamålet. Det utmärktes av att det inte användes mer än undantagsvis, bara om det kom fint främmande, och möjligen till jul eller de födelsedags- och namnsdagskalas som blev allt vanligare under den här tiden.

SEKELSKIFTETS FINRUM är en fusion av bondesamhällets nattstugor och gäststugor, och av borgerlighetens förmak och matsalar. I finrummen fanns således länge en säng, ofta högt uppbäddad för att visa på hemmets rika förråd av madrasser och dunbolstrar. Sängen ersattes

Det här går inte

12 De transatlantiska banden försvagas av ökad protektionism i USA och Europa. Det blir svårare att möta nya geopolitiska hot.

En sannsaga

17 I en nyutkommen bok speglas den danskjudiska erfarenheten under fyrahundra år.

Den mästerlige Matsumoto

20 Leiji Matsumoto tog oss till främmande världar och melankoliska atmosfärer.

I korthet

22 Ledarskap. Franska ostar.

Samtiden

23 Fredrik Johansson inser att mycket är värt att dölja.

Tusan, attans, hundan

VID ETT FULLSTÄNDIGT olämpligt tillfälle bubblade en svordom upp inom mig. Nu lämnade den inte mina läppar, men det var nära.

Denna inre kamp utspelade sig när jag såg vad rådjuren gjort med de vackra blomorna som precis lagts ut på kyrkogården efter en begravning. Det är nämligen ett stort problem i mitt nya lantliga habitat att rådjuren lurpassar vid kyrkogårdarna.

Det finns iakttagelser som stödjer tanken att de lärt sig känna igen vad det betyder när kyrkklockorna ringer ut. Nu har jag inte riktigt kunna utröna om rådjuren betar sig som Pavlovs hundar, men en sak vet jag bestämt: Rådjuren saknar totalt känsla för pastoral omsorg. De står i försåt, äter upp varje blomma på dekorationerna och lämnar sedan dessutom spillning efter sig. Kraftuttryck räcker inte för att beskriva vad de ställer till med rent mänskligt.

Någon lösning finns inte heller i sikte. Det går inte att sätta viltstängsel runt

kyrkogårdarna och man kan inte skjuta inne på en kyrkogård. Så, rådjuren fortsätter att ställa till med själavårdsmässiga problem. Många trångmål och själsliga sår har jag mött i mina dagar, men aldrig sådana som orsakats av vår vilda fauna.

När jag stod där inför förödelsen, så skänkte jag en tanke till min farmor. Inför henne fick man inte ens utbrista ordet "himmel". Det var reserverat för att uttrycka den kristna evighetstanken. Många av våra svordomar har en kristen bakgrund, de är kraftuttryck för djävulen och mörkrets makter. De ringar in vårt trosmässiga kulturarv.

Språkforskaren Ulla Stroh-Wollin har beskrivit att kvinnor under 1800-talet inte fick använda de uttryck som hade med djävulen och helvetet att göra, det fick enbart män göra. Inte ens ord som "tusan", "attans" och "hundan" gick för sig för kvinnor.

Annan intressant forskning behandlar

så småningom av en bäddsoffa, kanske en schäslong, och till slut försvann den och finrummet fick karaktären av umgängesrum. Soffor, matsalsbord, skrivbord och stolar kunde varieras på olika sätt. Gärna en gungstol. Ovanpå en skänk eller byffé trängdes dosor, skålar och små vaser och ovanför hängde en spegel. Till finrummet hörde också tätt utlagda mattor, kanske en bit linoleum, tapeter på väggarna, långa gardiner och vackra dukar. Oljetryck, litografier och kolorerade foton på släkt och gårdar pryddes väggarna. På de små borden, pallarna och fönsterbrädorna trängdes krukväxter: pelargon, fuchsia, myrten, nerium.

Men dörren var stängd och gardiner-na fördragna. Till ingen nytta, till ingen glädje.

RAPPORTFÖRFATTAREN misströstar, det verkade svårt att få folk att sluta upp med bruket. Han rekommenderar därför folkhemskonstruktörerna att lämna saken därhän och istället rikta in sig på att förbättra standarden och öka storleken på kök och andra bruksutrymmen.

Han hade inte behövt vara så pessimistisk, vi vet hur det gick. Funktionalismen segrade så till den grad att finrummet inte bara förvandlades till vardagsrum, utan numera ofta är en del av köket i en så kallad

öppen planlösning. Själva idén om finrummet är därmed utplånad.

Men jag älskar finrumsidén. Jag finner ro i tanken på att ha ett rum som alltid är vackert och välstädat. När barnen härjar som värst, när de samlar ihop husets alla soffkuddar och täcken för sina kojbyg-

Dit får ingen gå olovandes. Ingen får röra någonting.

gen, när de inrättar en husgerådsaffär av allt som finns i köksskåpen, när de kopplar ihop tåg av matsalens alla möbler (och kräver Hans Christian Lumbyes *Københavns Jernbane* på högsta volym för den rätta ånglokskänslan), då drömmer jag om ett finrum. När jag går omkring i hela huset och plockar upp leksaksbilar och mikroskopiska legodetaljer, skalplösa playmo-indianer och ljusblå smurfar, gosedjur och pusselbitar, när jag sträcker mig in under soffor och sängar för att nå kulor och pingisbollar, nappar och badleksaker på rymmen, då inreder jag i tanken mitt finrum. Dit får ingen gå olovandes. Ingen får röra någonting. Man får inte hoppa i soffan, inte hoppa alls. Kanske kan ett ensamt barn

försiktigt få sätta sig i soffhörnet och i tystnad och total stillhet läsa en bok. Kanske.

JAG TÄNKER PÅ sekelskiftesmödrarna. Deras tillvaro präglades av smuts, av sot och damm och lera och jord. Ingen tvättmaskin fanns, inga engångsblöjor, inget rinnande varmvatten, ingen dammsugare. Det är inte svårt att förstå den psykologiska, nästan själsliga betydelsen av att man hade ett rum som var rent. Tänk att i den dagliga kampen mot smutsen ändå veta att en del av huset var dammfritt och luktade såpa. Jag förstår den känslan så innerligt väl. ✨

Av Susanna Birgersson

kraftuttryckens mening. I Erik Falks avhandling *Verbala förolämpningar i 1630-talets Uppsala* skildras hur 1600-talets svordomar och förolämpningar är talakter med språklig och social funktion, som skiljer sig från vad de har i "nusvenskt språkmissbruk".

FRAM TILL 1800-talet togs ofta den förolämpade sin sak till domstol och den som svurit och härjat dömdes efter medeltida

Rådjuren saknar totalt känsla för pastoral omsorg.

lagar. Kraftuttrycken syftade till att ta ära och heder av den som drabbades. Ära och heder var – och är – ett slags individuellt och kollektivt kreditvärdighet, ett mångfasetterat normsystem som inte innebar samma sak för alla grupper av människor. Det känner vi igen från dagens hederskulturer. Svordomarna som speglar de normerna, inte minst synen på kvinnor och män, har blivit allt vanligare.

För, kraftuttrycken idag vittnar om att det är skällsord för den kvinnliga könsfären som är det värsta man kan häva ur sig till någon. Det kan inte minst samtidens kvinnliga domare vittna om. Vad som helst kan uttryckas i en svensk rättsal, tycks det. På 1600-talet hade vederbörande dömts till böter.

1600-TALET MÄNNISKOR verkar ha varit mycket tåliga när det gällde våld, men väldigt kränkningskänsliga. Generellt rådde "råhet i tal och handling" och "trätosam skvallersjuka". Det fanns också en processlystnad, eftersom människor reagerade starkt mot oförrätter och skymfer. Deras reaktioner avslöjade dock ofta en "ej ringa grad av småsinthet och oförsonlighet".

Det där är en beskrivning även av vår tidsålder. Till vår oförsonlighets hjälp i nutiden har vi en ousinlig ström av olika snabba sociala medier. Vi kan lägga ut precis allt som sägs, hörs och syns. Vi kan starta drev, hetsjakter och hatkampanjer. Allt sammans är bara några klick bort.

Det är naturligtvis skillnad på våld och ord, det filosofiskt och politiskt förvirrade att ord är samma sak som våld är förstas nonsens. Men, ord och bilder som, åtmins-

tone så länge vi har tillgång till el, kommer att snurra runt i en evighetslång omloppsbana på webben har fått människor att ta till våld mot sig själva. Det har hänt upprepade gånger, utan att rannsakan och självrannsakan från den okvädande samtiden har skett.

Historien ger alltid nödvändiga perspektiv på nuet. Vår tids oförsonlighet och vad den ställer till med behöver tas på stort allvar. Och så har jag kommit på vad jag skulle sagt till rådjuren: tusan, attans och hundan. ✨

Av Annika Borg

PROTEKTIONISM

Det här går inte

De transatlantiska banden försvagas av ökad protektionism i USA och Europa. Det blir svårare att samarbeta för att möta de nya geopolitiska hoten, skriver **Fredrik Erixon**.

>>

Det här går inte

DET FINNS EN PARADOX i det transatlantiska samarbetet. Europa och USA är närmare varandra än på decennier i försvarspolitik. De moderniserar av Natosamarbetet och står resolut bakom Ukraina. Bryssel och Washington har också en tilltagande samsyn i att Kina är ett strategiskt hot mot en stabil världsordning som kräver aktiv hantering – i frågor om ekonomi och teknologi likväl i konstruktionen av nya regionala säkerhetsstrukturer. Men trots denna gemenskap, och en växande tro igen på allianser, gnisslar det rejält i de ekonomiska relationerna mellan de två. I den ekonomiska politiken är de på kollisionkurs. Europa och USA må stå gemensamt inför nya civilisatoriska konflikter men i den kommersiella politiken glider de ifrån varandra.

På senare tid är det den amerikanska "Inflation Reduction Act", eller vad vi på svenska kan kalla för en ny grön giv (akten har faktiskt inte mycket med inflationsbekämpning att göra), som skapat turbulens i Europa. Paketet innehåller stöd (mestadels skattelättnader) på totalt 369 miljarder dollar för att stötta grön energi,

elbilar och andra sektorer med stora koldioxidutsläpp.

Precis som många andra stora offentliga satsningar i USA kommer denna gröna giv också med en del protektionism, särskilt i form av lokaliseringskrav på de produkter som vill dra nytta av skattelättnaden. Den amerikan som köper en elbil kan få en skattecredit på upp till 7 500 dollar, men det förutsätter att det huvudsakliga värdet av elbilen har producerats i USA. För Volkswagen och andra stora europeiska biltillverkare som importerar batterier

Bidens chefsförhandlare för handel har konstaterat att hennes viktigaste uppdrag är att se till att inga nya handelsliberaliseringsringar görs.

I denna utblick på handel finns det demokratiska partiets traditionella fackföreningsprotektionism – att skydda amerikanska industriarbetare från utländsk konkurrens. Men den kombineras med en grandios, konspiratorisk och MAGA-inspirerad ansats: andra länder tillåts bedriva rovdrift på amerikansk ekonomi i den öppna ekonomin. Handel är ett nollsum-

President Joseph Biden må vara mindre vulgär i sin protektionism än Donald Trump men fortsätter sin företrädares handelspolitik.

och viktiga komponenter till deras fabriker i USA kommer en för stor del av elbilsvärdet utifrån för att deras bilköpare ska kunna få skattecrediten. Volkswagen kommer med andra ord att missgynnas – till och med diskrimineras.

EUROPA HAR OCKSÅ andra skäl för sitt handelspolitiska missnöje med USA. President Joseph Biden må vara mindre vulgär i sin protektionism än Donald Trump men fortsätter sin företrädares handelspolitik. En del överenskommelser har gjorts mellan EU och USA för att ta bort tullar som infördes under Trump på stål eller på grund av en konflikt över stöd till Boeing och Airbus. Men Biden, i sitt program för en "medelklassens utrikespolitik", har förstärkt USA:s kritik av Världshandelsorganisation och vägrar att gå med på reformer som skulle kunna sparka liv i den igen.

mespel – en part vinner, den andra förlorar – och USA behöver nu stötta industrier så att de blir globala vinnare. "Buy America"-politik genomsyrar därför inte bara den nya gröna given: den är också en bärande del i administrationens program för stora infrastrukturella satsningar. Allt byggnadsmaterial i federala projekt, sa Biden i sitt senaste state-of-the-union tal till kongressen, ska vara tillverkade i Amerika.

Samtidigt är Europas missnöje med amerikansk protektionism skenhelig. EU är sedan flera år på väg bort från en ekonomisk öppenhetspolitik – en politik som sägs ha varit naiv och urholkat Europas strategiska autonomi. Nu har EU förvisso aldrig varit särskilt frihandelsinriktat men dess nya handelspolitik går ändå ut på att begränsa handeln än mer.

Olika handelspolitiska beroenden ska nu brytas. En rad defensiva handelspolitiska instrument har utvecklats och nya är på väg. Industripolitiken har fått ett rejält uppsving med stora stöd till utvalda sektorer som förnyelsebar el och halvledare. Mer pengar är också på gång från Bryssel och enskilda medlemsländer – som nyligen fått klartecken av Kommissionen att fortsätta bryta med EU:s statsstödsregler. EU må vara oroligt att Bidens nya gröna stöd kommer att snedvräta konkurrens, men sanningen är att EU redan lägger avsevärt mer pengar på industripolitik än USA.

LÄGG DÄRTILL EU:S nya digitala politik som alltmer går ut på att stänga den europeiska datamarknaden för de amerikanska teknikjättarna. Allt sedan den allmänna dataskyddsförordningen, GDPR, trädde i kraft 2018 har EU varit på kollisionkurs med USA. Målet för Ursula von der Leyen och hennes industrikommissionär, Thierry Breton, är att bryta beroendet av USA och återskapa teknologisk och digital suveränitet i Europa. Med statsstöd till europeiska

Vad var det som hände?

FOTO: DAVID PAUL MORRIS/GETTY IMAGES

Ursula von der Leyen presenterar EU:s gröna giv – en del av kampen mot USA.

FOTO: THIERRY MONASSE/GETTY IMAGES

moln som GAIA-X och specifika regleringar av data och dess kommersiella hantering ska AWS, Google, Microsoft och andra ledande bolag vingklippas. Den ekonomiska planen, signerad av Emmanuel Macron, är att komma ikapp USA och Kina inom datatjänster, plattformar och artificiell intelligens genom protektionism och att reglera den digitala ekonomin allt hårdare.

DE TRANSATLANTISKA ekonomiska banden håller på att försvagas och den nya protek-

tionismen kastar tvivel över talet om att det är nya geopolitiska förutsättningar som styr omläggningen.

Säkerhetspolitik har varit en viktig del av handelspolitiken allt sedan nationer började forma en idé om utrikes ekonomiska relationer. Efterkrigstidens rörelse mot mer öppen handel i världen var ett direkt resultat av amerikansk militär styrka och en strategisk idé om fred och stabilitet som byggde på demokrati och marknadsekonomi.

Intima relationer mellan strategi och handel, eller mellan Niccolò Machiavelli och Adam Smith, är också klok politik. På samma sätt som den strategiska analysen skulle väglett Tyskland att avstå från Nord Stream 1 och 2 – från mer gasimport från Ryssland – finns det starka skäl att låta geopolitiska överväganden avgöra graden av ekonomisk öppenhet mot Kina. Ja, det är faktiskt angeläget att olika ekonomiska relationer till Kina försvagas. Men betydande delar av den nya protektionismen i Europa och USA har

Samtidigt är Europas missnöje med amerikansk protektionism skenhelig.

inget med Kina att göra. Den bryter snarare ekonomiska band med alla länder – och särskilt med allierade. Det är nämligen med dem som EU och USA har djupa ekonomiska relationer.

Den nya protektionismen har andra rötter – och den viktigaste är renässansen för ekonomisk planering. ”The era of big government is over” var devisen för Bill Clinton och det demokratiska parti som styrde USA under 1990-talet. Bidenadministrationen står för den motsatta attityden och försöker sig på en kolossal expansion av den offentliga styrningen av ekonomin – med stöd och sällan skådad aktivism i de federala regleringsmyndigheterna. Tillsammans med ett republikanskt >>

Diskriminerade. FOTO: MATTHIAS RIETSCHEL/ALAMY

Xi Jinping och Vladimir Putin: den stora utmaningen för Europa och USA.

FOTO: SERGEI KARPUKHIN/GETTY IMAGES

parti som alltmer hämtar inspiration från Theodore Roosevelts ”nya nationalism” formar Biden nu en ny politisk konsensus för mer ekonomisk planering. Progressiva och populisterna bråkar om mycket, men en sak är de överens om: behovet av ekonomisk nationalism.

”Internationalism, like charity, begins at home”, konstaterade den tyske ekonomen Wilhelm Röpke, tänkaren bakom Västtysklands *Wirtschaftswunder* efter det andra världskriget. Samma princip gäller för protektionism: den börjar hemma. Protektionism uppstår med andra ord inte vid gränsen utan är en reflektion av hur inhemska marknader regleras och hur mycket staten försöker styra utfallet i olika sektorer och för enskilda företag. Med det perspektivet kan en förutsägelse också göras: protektionismen i Amerika och Europa kommer att öka.

DET FINNS EN FÖRESTÄLLNING om att västvärlden nu är i ett slags ”peak” nyliberalism och att den mer muskulära attityden till internationell handel bara är en tillnyktring. Verkligheten är en annan: det är snart 30 år sedan Världshandelsorganisationen lyckades avsluta en runda av frihandelsförhandlingar och idén om ambitionen om global frihandel dog för två decennier sedan. Regleringstrycket i västs ekonomier har varit stigande sedan slutet av 1990-talet. Regleringar av sektorer och arbetsmarknader har ökat kraftigt – och mer så i USA än i Europa. Penning-

politiken har i tjugofem års tid skapat stora finansiella och fiskala obalanser. Banker och finansiella tjänster har haft en extrem expansion av regleringar. De är dessutom så komplexa att den amerikanska till-

synsmyndigheten, i Silicon Valley Bank, inte ens kunde upptäcka den mest enkla orsaken genom historien till varför banker går under.

ENERGISEKTORN är ett moras av politisk styrning som föder krav på att produktionen behöver skyddas från utländsk konkurrens. Denna inställning har därtill fått en skjuts av att klimatpolitiken successivt rört sig mot ineffektiva och extremt kostsamma metoder för att snabba på minskningen av koldioxidutsläppen. När kostnaden för energi och utsläpp driver upp produktionskostnader är naturligtvis risken att produktionen kommer att flytta utomlands. För att undvika koldioxidläckage, att produktionen migrerar till länder med lägre klimatkrav och att vi importerar varor istället för att producera dem hemma, kommer många länder att införa ett slags klimattullar. Strax före jul beslutade EU om att införa sådana.

Klimatpolitiken är, bredvid renässan-

sen för ekonomisk planering, orsaken till att den amerikanska och europeiska ekonomin lär fortsätta söka sig inåt. Bidens nya gröna giv är bara ett första steg i legeringen mellan industripolitik och protek-

Progressiva och populisterna bråkar om mycket, men en sak är de överens om: behovet av ekonomisk nationalism.

tionism: för att nå klimatneutralitet år 2050 har det uppskattats att det behövs motsvarande tio gånger mer i stöd än i den gröna given. EU svarar nu med ännu mer skattepengar till glada bidragsentreprenörer i näringslivet som kommer att få kolossala summor för att producera bilbatterier, vätgas, grönt stål, solpaneler och annan grön teknologi. Kommissionen har till och med föreslagit vilka produktionsmål som EU ska uppnå.

USA OCH ANDRA LÄNDER kommer att behöva svara med ännu mer resurser och nya gränsskydd för att undvika att Europas stöd leder till oschyst konkurrens på den amerikanska marknaden. Aktion föder reaktion. Den protektionistiska dansen fortsätter. Och samtidigt, är det tänkt, ska den transatlantiska relationen bli mer intim för att möta hoten mot världsordningen. Det håller inte ihop. *Something gotta give.* ✨

En sannsaga

Den danskjudiska erfarenheten under fyrahundra år speglas i en nyutkommen bok. Det är en historisk exposé som tidvis känns som en klassisk familjeroman, skriver **Arne Lapidus**.

DEN LILLA JUDISKA gruppen firar 400 år i Danmark – och har verkligen anledning att fira. De danska judarnas historia är en framgångssaga nästan utan motstycke i ett internationellt perspektiv. Redan tidigt integrerades de i landets samhälle, kultur och ekonomi – och det danska folket bestod ett avgörande historiskt prov när det under nazitysk ockupation räddade "sina" judar undan Förintelsen.

Det officiella Danmark med drottning Margrethe i spetsen uppmärksammar jubileet. Som sig bör eftersom kungahuset har varit de danska judarnas trognaste alliera-

de genom historien allt sedan Kristian IV 1622 bjöd in judar att slå sig ned i landet.

I boken *Sten på sten – Mine 400 år gamle danskjødiske rødder*, utgiven av Dansk Jødisk Museum, skildrar Hanne Foighel den danska judenhetens historia speglad i den egna familjens annaler. Det är en bred historisk exposé som ibland känns som en klassisk familjeroman där det kryllar av mormorsmödrar, kusiner, nevöer, onklar och arvtanter, ofta i högborgerlig miljö.

PÅ MÖDERNET kan författaren följa sin släkt tillbaka elva generationer till de

nordtyska judar som på 1600-talet accepterar den danske kungens inbjudan. Familjen Heckscher blir rätt snart välbärgad i Danmark liksom många andra med samma bakgrund. En prominent gren hamnar i Sverige, där medlemmar av släkten blir framstående affärsmän, forskare och politiker.

På den judiska begravningsplatsen i Altona – en gång grannstad till Hamburg och ett betydande judiskt centrum, idag en del av storstaden Hamburg – hittar hon sin anfaders Ephraim Heckschers välbevarade gravsten. Texten lyder: >>

Den dansk-judiska släkten Heckscher samlad till en familjehögtid 1938.

FOTO: PRIVAT

Här vilar en rättskaffens man av värdig ätt, den käre Ephraim Heckscher son av Meyer, som nådde en anseelig ålder. Han sysselsatte sig hela veckan, dag och natt, med att uppfylla Guds bud.

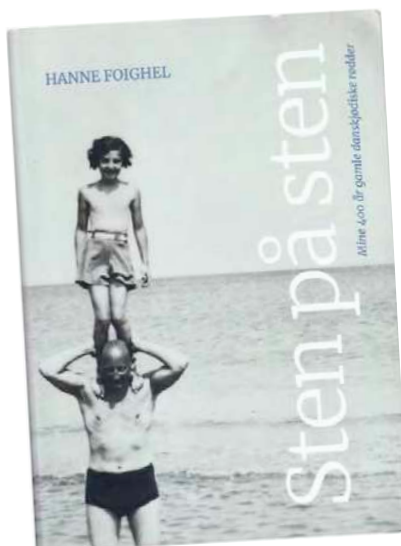
Det står vidare att "Gud tog honom till sig" år 5431 enligt den judiska tideräkningen, alltså 1660, samt att han blev 72 år.

Hanne Foighel skriver att det finns dusintals Heckschergravstenar på samma begravningsplats och att "känslan av samhörighet är närmast överrumplande". Den första i släkten bosätter sig i Köpenhamn 1727, tidigare bodde de på andra platser i riket.

PÅ FÄDERNET är hennes familj "östjudar", alltså judiska invandrare från Central- och Östeuropa som anländer till Danmark runt förra sekelskiftet. Miljoner judar flyr undan förföljelse och fattigdom i dåvarande ryska riket och angränsande länder under decennierna närmast före och efter år 1900. Den stora emigrationsvågens mål är Amerika, men många kommer till Väst-europa – och en liten rännil hamnar i Danmark och Sverige.

– Det här är ingen familjekrönika. För mig är det 400 år av dansk-judisk historia där min familj kan fungera som spår, säger Hanne Foighel, journalist och författare, som bor i Israel där hon i många år har varit korrespondent för ledande danska medier som *Politiken*, *Berlingske Tidende* och *Danmarks Radio*. – Min mors familj representerar det gamla dansk-judiska borgerskapet, min fars bakgrund är östjudisk. Det är en

På mödernet kan författaren följa sin släkt tillbaka elva generationer till de nordtyska judar som på 1600-talet accepterar den danske kungens inbjudan.

berättelse om mötet mellan det gamla och det nya. Jag har många vänner med samma historia, så det är en representativ berättelse, säger hon.

DET FINNS MÅNGA paralleller mellan Sverige och Danmark när det gäller judarnas historia. I båda länderna bjuder kungen in judar från Tyskland i hopp om att de ska sätta fart på ekonomin. I båda blir

de nyanlända judarna snabbt etablerade inom näringslivet som entreprenörer och nydanare samt i kulturlivet som författare, konstnärer och mecenater. Och till både Sverige och Danmark kommer senare nya invandringsvågor från Östeuropa som vitaliserar det judiska livet medan de gamla familjerna blir alltmer assimilerade.

Men de danska judarna blir tidigare och mera eftertryckligt en del av samhället än deras trosfränder på andra sidan Öresund. Främst kanske för att de börjar tidigare. Eller för att Danmark ligger närmare kontinenten och därmed är öppnare för influenser utifrån. Dessutom tillhör de nordtyska hertigdömena Schleswig och Holstein – och därmed staden Altona som var ett viktigt judiskt centrum – den danska kronan i hundratals år.

KUNG KRISTIAN IV bjuder in judar att bosätta sig i det danska riket redan 1622, cirka 150 år tidigare än när Gustav III inviterar judar till Sverige. De danska judarna får långtgående medborgerliga rättigheter 1814 och likställdhet i grundlagen 1849.

Danska judar etablerar banker och storföretag. Aalborg Akvavit och Tuborgs öl har judiska upphovsmän liksom porslinsfabriken Bing & Grøndahl och en rad andra klassiska varumärken. Georg Brandes är den viktigaste litteraturkritikern i Danmark och hela Skandinavien i slutet av 1800-talet, hans bror Edvard är medgrundare till tidningen *Politiken*, det liberala och kulturradikala flaggskeppet, och blir senare finansminister.

– Aalborg och Tuborg, kan det bli mer danskt än det! Judarna var tidigt en integrerad del av det danska samhället, säger Hanne Foighel.

Denna långtgående integration gör det självklart för folket att solidarisera sig med sina judiska landsmän under den nazityska ockupationen. Den danska regeringen samarbetar visserligen med ockupationsmakten, men gör klart att den vägrar att särbehandla de cirka 8 000 judiska medborgarna och flyktingarna i landet.

Ockupationen skärps 1943 och tyskarna förbereder en deportation av Danmarks judar till dödslägren. En toppman i ockupationsmakten läcker en varning – och under några oktobernätter lyckas mer än 7 000 judar fly över Öresund till Sverige. Motståndsrörelsen och folk i allmänhet ställer upp för att hjälpa dem. Tyskarna får tag i cirka 500 och sänder dem

På flykt mot Sverige.

FOTO: TT

Peder Severin Krøyers *Från Köpenhamns börs* (1895) visar den tidens ledande personer i näringslivet. Cirka en fjärdedel av männen på bilden är judar, bland dem flera släktingar till författaren, enligt boken. FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

till koncentrationslägret Theresienstadt. Men de deporteras inte vidare till dödslägren, bland annat på grund av den danska regeringens inställning.

NÄSTAN ALLA danska judar överlever Förintelsen. En ljusglimt i den mörka historien som Danmark med rätta hyllas för även om revisionistiska danska historiker försöker relativisera bragden.

– Under ockupationen hade Danmark redan varit demokratiskt i decennier. Ingen såg judar som främmande. Vanliga danskar organiserade räddningsaktio-

gamla etablerade familjerna och de relativa nykomlingarna.

För författarens pappa, Isi Foighel, är det den andra flykten. Född i Tyskland 1927 av en dansk mor och en rumänsk far flyr han med sin mor och bror till Danmark efter nazisternas maktövertagande 1933.

Hans erfarenheter som flykting kommer att prägla hans yrkesliv. Han blir professor i juridik med stort engagemang för flyktingar och mänskliga rättigheter, bland annat som ordförande i Dansk flyktinghjälp och dansk domare i Euro-

dokument som hon tagit hand om efter sin mors död 2003. De visar sig innehålla minnesanteckningar, stamtavlor, brev, vykort, fotoalbum, lösa bilder, negativ och mycket annat.

Hon sprider ut innehållet på golvet och inser att hon har hittat ett unikt material.

”Det är i sig närmast ofattbart att ha papper på sin släkt 400 år tillbaka i ett

Men de danska judarna blir tidigare och mera eftertryckligt en del av samhället än deras trosfränder på andra sidan Öresund.

ner på egen hand för att de inte accepterade att deras grannar blev förföljda, säger Hanne Foighel.

– Danmark räddade judar för att landet är en demokrati. Ingen ifrågasätter att Danmark kapitulerade första dagen, samarbetade med tyskarna och exporterade jordbruksprodukter till Tyskland. Men man underströk också att samarbetet inte fick gå ut över danska judar eftersom de var danskar, säger hon.

Den dramatiska flykten och åren i Sverige blir en definierande upplevelse för den danska judenheten. Och något av den stora utjämnaren som drabbar alla, både de

padomstolen för mänskliga rättigheter. Och hinner också med en sejour som politiker för Konservativ Folkeparti och blir skatteminister.

– Människor kan ha många ambitioner, men ambitionen att man vid en tidpunkt ska lämna sitt land och bli flykting, den ambitionen har ingen människa! är ett känt uttalande av Isi Foighel som återges i boken.

HANNE FOIGHEL BERÄTTAR att hon får impulsen att skriva sin historik när hon till slut – efter tio år – tar sig tid att gå igenom två stora flyttkartonger med familje-

”Här vilar en rättskaffens man av värdig ått, den käre Ephraim Heckscher son till Meir, som nådde en anseelig ålder. Han sysselsatte sig hela veckan, dag och natt, med att uppfylla Guds bud.” På gravsten i Altona över författarens stamfar Ephraim Meyer Heckscher. FOTO: BERT SOMMER

>>

Europa som under samma 400 år har gått igenom otaliga krig, har drabbats av svarta döden, spanska sjukan, jüdeförföljelser och mycket annat”, skriver hon i *Sten på sten*.

Där finns dokument som detaljerat redogör för vad som händer i familjen, generation efter generation. Som visar hur den gifter in sig i andra ledande danskjudiska släkter som Melchior, Koppel och Salomonsen. Inom familjen Melchior, som är nära vänner till H C Andersen och tar sig an författaren som bor hos dem långa tider, utvecklas senare Skandinavien endast rabbindynasti.

Författaren upptäcker att hon är släkt med en av den judiska historiens första kvinnliga kändisar. Nämligen Gliki (Glückel) från Hameln, en änka som framgångsrikt driver företag i den mansdominerade världen. En stark kvinnogestalt som dessutom skriver en dagbok på jiddisch i vilken hon målarde beskriver sin vardag, sina bekymmer och känslor samt judarnas liv i Altona i slutet av 1600-talet.

EN MERA sentida källa för Hanne Foighel är brevväxlingen mellan hennes morfar Knud Heckscher och dennes mor Mathilde i början av 1920-talet. Den 25-åriga Knud – enligt boken en ”väluppfostrad ung borgerlig man från ett *Politiken*-läsande kulturradikalt judiskt hem” – reser till Thailand som då ännu heter Siam för att arbeta som ingenjör i det danskägda Siam Electricity Company.

Mamman berättar i sina brev ingående om livet i det judiska Köpenhamn – om tilldragelser i familje- och bekantsskapskretsen, om dem som gift sig med judar och dem som hittat en icke-judisk partner – medan sonen skickar ofta dramatiska skildringar av sin tillvaro i det exotiska Siam.

Författaren påpekar att flera teman i breven påminner om den dansk-judiske författaren Henri Nathansens klassiska pjäs *Innanför murarna* (1912), som skildrar krisen i en judisk familj när dottern bryter traditionen och förlovar sig med en icke-judisk man. Detta dilemma, denna spänning mellan tradition och integration kan dyka upp i minoritetsgrupper än idag.

– Min mormorsmor skriver i sitt brev bekymrat om ett ungt par som inte gifte sig judiskt. Men redan då är detta vanligt i emanciperade judiska familjer i Skandinavien. Det är viktigt för dem att vara en del av samhället, att inte skilja ut sig. Det här dilemmat kan förekomma hos människor också i vår tid, säger Hanne Foighel. ✨

ANIMATION

Den mästertlige Matsumoto

Leiji Matsumoto tog oss till främmande världar och melankoliska atmosfärer. Den självuppooffrande kärleken var motivet när han revolutionerade den japanska animationen, skriver **Erik Jersenius**.

ETT PAR SEKLER in i framtiden blir jorden angripen av en mystisk främmande makt. Atomvapen tvingar mänskligheten att gömma sig långt under marken, men tiden är knapp när radioaktiviteten letar sig neråt, om något år tar den sista människan sitt sista andetag.

Världens samlade rymdflotta blir hopplost utklassad av de människolika utomjordingarnas avancerade farkoster. Men så finner man på Mars en artefakt av gåtfullt ursprung, en avlägsen civilisations teknologi.

Med hopp om att spåra dess hemvist, ett Eden på en främmande planet hundratusentals ljusår bort, rustas det gigantiska gamla japanska slagskeppet Yamato för färden. Sänkt av amerikanerna 1945 har fartyget påträffats när Stilla havet torkat ur och vi får följa de 114 besättningsmän som ger sig av ut i det okända mörkret.

Upplägget för Leiji Matsumotos tv-serie *Star Battleship Yamato* (1974) ter sig absurt för västerlänningen, men är för japanen fullt rimligt. Egendomligt nog blir det återuppståndna slagskeppet, en av den kejsrliga imperialismens klenoder, nu plötsligt en manifestation för kärlek och humanitet i industri- och informationssamhällets kalla tidevarv.

Star Battleship Yamato revolutionerade det psykologiska berättandet för tecknade filmer och serier i stort. De enskilda karaktärerna är till en början förblindade av sina egoistiska motiv, men vartefter kommer de till klarhet om vikten av en gemensam strävan i kärlekens och medmänsklighetens tecken.

ERFARENHETEN av den svåra förlusten under andra världskriget finns ständigt närvarande, tydligast i form av atombomberna över Hiroshima och Nagasaki och de hundratusentals japaner som fick sätta livet till. I kollektiva minneskvenser blickar serien också tillbaka på krigets händelser.

Space Battleship Yamato kretsar kring värdet av upprättad heder och självrespekt, både de egna och fiendens förluster betraktas som ärofyllda. Självuppooffringar och hjältemod i plikten är berättelsens tydliga dygder. Det rör sig om en rehabilitering av det japanska självansendet, en historia om att resa sig och kämpa vidare mot en bättre framtid utan att någonsin glömma vem man är och var man kommer ifrån.

Framgången med *Space Battleship Yamato* gjorde Matsumoto historisk. Från att dylika serier kallats ”tv-manga” [efter ”manga” (”fria bilder”), det japanska ordet för tecknade serier] kom de nu att kallas ”anime” (”animation”), en benämning på en fristående konststil i sin egen rätt.

MED SIN FÖRMÅGA att skapa sammansatta karaktärer och berättelser banade Matsumoto vägen för nya klassiker inom anime, som Hajime Yatates och Yoshiyuki Tominos science fiction-serie *Gundam* (1979–1980), Hideaki Annos kristna undergångssaga *Neon Genesis Evangelion* (1995–1996) och inte minst den här i väst så populära Hayao Miyazakis filmer (*Min granne Totoro*, *Spirited Away* med flera), som fick sitt genombrott med den mörka och civilisationskritiska fantasin *Nausicaä från Vindarnas dal* (1984), tydligt influerad av Matsumotos verk.

Space Battleship Yamato har likheter med senare västerländska rymdoperor som

Space Pirate Captain Harlock. FOTO: ALAMY

Leiji Matsumoto.

FOTO: STEFANO GUIDI/GETTY IMAGES

George Lucas film *Stjärnornas krig* (1977) och Glen Larsons tv-serie *Battlestar Galactica* (1978–1979). Det är inte bara kampen mot ett ont rymdimperium och slag mellan stjärnflottor som Matsumoto och Lucas har gemensamt, framförallt påminner skeppsroboten Analyzer i *Space Battleship Yamato*

som kom hem förbittrad efter kapitulationen. Den sorgesamme kaptenen Juzo Okita i *Space Battleship Yamato* baserades på honom.

Matsumoto började tidigt att rita serier och blev publicerad i nationella tidningar redan som 15-åring. Efter gymnasiet blev

Född 1938 tog han som pojke förstärkt intryck av andra världskriget, inte minst av sin far Tsuyoshi, stridspiloten som kom hem förbittrad efter kapitulationen.

väl mycket om RD-D2 i *Stjärnornas krig*, till både utseende och roll i handlingen. Matsumotos starka hjältinnor är också rena blåkopior för Lucas rymdprinsessa Leia.

Mormonen Larson började skriva *Battlestar Galactica* redan på 1960-talet, men temat med ett utomjordiskt angrepp som närapå utplånar människan liksom det ensamma slagskeppets kamp och färd genom rymden för att finna ett avlägset paradiset är något vi känner igen i buddisten Matsumotos *Space Battleship Yamato*, liksom upplägg för hela avsnitt.

Matsumoto lämnade oss nyligen 85 år gammal och betraktas som en av den japanska serietraditionens mästare, belönad med både den kejserliga Uppgående solens orden och franska republikens Art et Lettres för sitt skapande.

FÖDD 1938 TOG HAN SOM POJKE FÖRSTÄRKT intryck av andra världskriget, inte minst av sin far Tsuyoshi, stridspiloten

han på tåget för en enkel resa från hemstaden Kurume i södra Japan till Tokyo för att bli serieskapare på heltid. Där tog den tio år äldre Osamu Tezuka, "mangans fader", honom under sina vingar.

Kallad Japans motsvarighet till Walt Disney började den unge Tezuka i slutet av 1940-talet egenhändigt revolutionera den japanska tecknade serien. Det inhemska serieskapandet har sina rötter i den medeltida sekvenskonsten, men det var under 1800-talets industrialisering som japanerna började teckna egna serier parallellt med västvärlden. Först genom nya tryckfrihetslagar i och med demokratiseringen av landet efter kapitulationen 1945 fullkomligt exploderade den tecknade serien och är idag omåttligt populär bland japaner i alla åldrar.

TEZUKAS FRÄMSTA VERK är *Tetsuwan Atom* (1952–1968) eller *Astro Boy*, som den blev känd som i resten av världen. I början av

1960-talet filmatiserades den också som en banbrytande tv-serie som sågs av uppemot hälften av de japanska hushållen och den blev också mycket populär i USA.

Astro Boy utspelar sig i en framtid där människor och robotar lever sida vid sida. Huvudkaraktären Astro Boy är en kraftfull maskin som skapats av vetenskapsmannen doktor Umatar Tenma i ett försök att ersätta den son som omkom i en bilolycka. Följden blir tragisk. Tenma inser vartefter att hans skapelse inte kan åldras och mogna som ett verkligt barn och förskjuter den därför, trots att robotens elektroniska hjärta sprakar av mer värme och kärlek än någon människas.

Astro Boy är mer känd och älskad av japanerna än Disneys Musse Pigg, men just de för mangafiguerna kännetecknande oproportionerligt stora ögonen lånade Tezuka av den amerikanske förebilden.

Matsumoto tog också intryck av författaren Unno Juza som under 1930-talet mycket vågat skrev satiriska romaner om mänsklig expansion i rymden och intergalaktiska krig med udden riktad mot den växande militarismen i hemlandet.

I JAPAN VAR Matsumoto också känd för sitt äktenskap med serietecknaren Miyako Maki, "mamman" till populära Licca-chan, den japanska motsvarigheten till barbiédockan. Han skapade hundratals verk, men det var under 1970-talet han gjorde sitt formativa avtryck med *Space Battleship Yamato* och ytterligare två tv-serier, på samma vis vackert tecknade med världsrymden som duk.

Matsumotos *Space Pirate Captain Harlock* (1977–1979) utspelar sig nästa tusen år in i framtiden då utomjordingar som själva mist sin hemplanet gör anspråk på jorden. Det visar sig att de faktiskt har bebott den innan människan kom till världen. Serien kretsar kring frågan om våldets natur och dess begränsade möjligheter till att långsiktigt lösa konflikter.

I *Galaxy Express 999* (1977–1981) för Matsumoto oss till en framtid där människan gör sig odödlig genom att förenas med teknologin. Vi får följa den fattige pojken Tetsuro Hoshino som hoppas på att få åka med den intergalaktiska järnvägen Express 999 till ändhållplatsen Andromedagalaxen där just evigt liv utlovas.

Serien är inspirerad av Kenji Miyazawas sällsamma saga *Natt på den galaktiska järnvägen* (1927) som handlar om två utsatta och fattiga pojkars andliga resa längs Vintergatan på ett magiskt tåg. Miyazawas grepp att förena det traditionella och moderna samt hans buddistiska sensmoral om att lycka är att leva för andra, går igen i Matsumotos verk där det är den självuppooffrande kärleken som ger livet dess mening och värde. ✨

Meningen med civilisation

Prata aldrig mer med mig om kvinnligt ledarskap. Nu har jag sett två riktiga kvinnliga ledare ta plats på scenen, och det liknade ingenting jag någonsin har upplevt i Sverige, varken med kvinnliga eller manliga chefer.

Den 24 februari öppnade utställningen "Slaget om Ukraina" på Krigsmuseet i Riga. Där visades Andrzej Markiewicz foton av ukrainska soldater, samt vapen, rysk propaganda och andra föremål från kriget, men det är inte utställningen jag vill berätta om. Den här texten ska handla om de två tal som öppnade utställningen. Det första hölls av museets chef Kristīne Skrivere, det andra av den lettiska försvarsministern Ināra Mūrniece.

De båda talen var ett stickprov på hur det kan låta i ett land vars institutioner inte har ägnat årtionden åt att sänka kraven på sig själva. Det som framförallt gjorde intryck på mig var hur Skrivere och Mūrniece använde ordet "civilisation".

I Sverige är "civilisation" numera lika med rasism, kolonialism och skullmätning av samer, men du behöver bara åka tvärs över Östersjön för att ordet ska betyda något helt annat. Det är de små jämförelserna med andra länder som gör att man plötsligt upptäcker ett stycke av sin egenkultur.

– Krig, aggression och imperialism är inte en del av den västerländska civilisationen, sade Skrivere. För henne, och för Mūrniece, betyder "civilisation" framförallt en sak: motsatsen till Ryssland. I Lettland är civilisation

fortfarande användbart som ett ideal att sträva mot. Vad händer om man överger det?

Den som inte kan vara allvarlig har förlorat kontakten med sig själv. Då är man hjälplös vad som än händer; man är aldrig riktigt närvarande, varken under stress eller i sina lyckliga ögonblick.

Vid så många offentliga tillställningar är det som om vi har gjort en kult av inkompetensen. Jag har tappat räkningen på hur

Riktigt ledarskap: Kristīne Skrivere.

FOTO: HÅKAN LINDGREN

många gånger jag har suttit i publiken när en svensk moderator inte har lärt sig hur de utländska gästernas namn ska uttalas, och försökt skratta bort misslyckandet med ett pinsamt skämt.

Sverige skulle bli världens modernaste land, med upplysta institutioner som arbetade för medborgarnas bästa, men av någon anledning blev vår modernitet lika med en

stor nivå-sänkning, inte en nivå-höjning. Vad beror det på? Handlar det om att vi har varit så djupt nedtrampade av 1800-talets auktoriteter att vi fortfarande måste befria oss från allt som påminner om deras krav och värderingar? I så fall har frigörelsen sedan länge övergått i ett märkligt självskadebeteende. Vår gamla fiende har lämnat scenen; istället slåss vi mot spöken.

Överjaget straffar varje misslyckande skoningslöst, men om vi sänker ambitionsnivån så lågt att inga misslyckanden längre är möjliga har vi lurat överjaget! Sänkta ambitionsnivåer mår människor inte bra av, och när vi upptäcker hur dåligt vi mår tror vi att det måste bero på att samma gamla auktoriteter fortfarande förtrycker oss. Lösningen blir att sänka kraven ännu ett snäpp.

Att läsa svenska nyheter de senaste åren har varit som att sitta i ett kontrollrum där alla larmklockor skräller. Sektor efter sektor meddelar att den befinner sig i kris – elförsörjningen, skolan, brottsbekämpningen – och alla vet att nödroppen inte kommer att förändra någonting.

Det värsta som kan drabba ett land är inte konflikter, kriser och problem; sådant bör snarare betraktas som ofrånkomligt. Det värsta är att förlora förmågan att hantera sina kriser på ett uppriktigt och konstruktivt sätt. Tappar vi den är vi snart inte ett civiliserat samhälle längre.

Håkan Lindgren

VETT OCH ETIKETT VID OSTBRICKAN

Nu är den här igen, ostbrickan. Sju olika ostar i varierande tjocklek, färg och form står uppställda framför mig. Jag som älskar ost skivlar girigt upp tre bitar och lägger på min tallrik. Medan jag för den första biten mot munnen avbryts jag hastigt av den franska bordskamraten som med upprörd röst säger: "Men vad gör du? Du kan ju inte börja med munstern!" Alla som någon gång har ätit osten från Alsace vet att den har en väldigt framträdande smak och doft. Det är inte direkt en nybörjarost, och inte heller den ost man ska börja med. Det rätta sättet att äta en ostbricka är att starta med den mildaste osten, såklart.

Det här med att äta ost var aldrig något

problem innan jag flyttade till Frankrike. Men så lite jag då visste. I Frankrike, ostlandet nummer ett, finns det 300 olika sorters ostar att memorera och minst lika många fälor att akta sig för. En bricka med fem till sju ostar förvandlas alltså snabbt till ett minfält, där det gäller att ta varje ost i rätt ordning för att inte riskera upprörda miner. Men det är inte allt. Självklart ska ostarna också skäras upp på rätt sätt, diagonalt för att undvika att sista biten endast består av den hårda kanten. Allt annat är mycket oartigt. Och om du skulle få för dig att köpa en fikonmarmelad eller liknande konfektyr till ostbrickan, tänk om. I Sverige går det naturligtvis bra, men i

Frankrike så kommer de att titta på dig med en väldigt suspekt blick och risken är stor att inbjudan till nästa ostevent uteblir.

Att lära sig franska är en sak, men för den som verkligen vill bli integrerad i Frankrike så rekommenderar jag snarare en ostkurs än en franskkurs. Dåligt uttal kan man ju ha viss förståelse för, men att felaktigt hantera en ostbricka skulle på sikt kunna bli brottsligt. Det är i alla fall känslan jag får när jag trots sällskapets påpekande tar en tugga av munstern och sväljer. Men gott är det i alla fall.

Jennifer Paterson

Fredrik Johansson
är senior director
på Hallvarsson &
Halvarsson.

Väl värt att dölja

I den amerikanska presidentvalrörelsen 2012 var frågan om republikanen Mitt Romneys inkomstdeklaration en fråga. Möjligen inte en superstor fråga, men ändå av viss betydelse. Romney hade genom omvittnad duglighet och en synnerligen framgångsrik karriär i det amerikanska näringslivet blivit en mycket förmögen man. Han jagades av medierna och politiska motståndare för att han inte offentliggjort sina inkomster och framförallt för hur mycket skatt han betalat.

Två månader före valet presenterade han sin deklaration för 2011, en dokumentation på cirka 380 sidor. Han tjänade 13,7 miljoner dollar och betalade 14,1 procent i inkomstskatt. Experter på det högst komplexa amerikanska skattesystemet konstaterade att han kunde betalat mindre, men att han inte ägnat sig åt aggressiv skatteplanering.

Donald Trump har naturligtvis inte frivilligt redogjort för sina inkomster. I december förra året tvingade ett senatsutskott fram tillgången och offentliggörandet av sex av den förra presidentens deklarationer. Frågan avgjordes till slut av Högsta domstolen.

ATT INDIVIDER SOM kandiderar till världens mäktigaste politiska ämbete är öppna med sina eventuella ekonomiska och andra bindningar verkar rimligt. Att tillgängliggöra deklarationer är också normen. Men den bygger på frivillighet. Grundpositionen är att detta är en fråga mellan den enskilde och staten. Och att den enskilde äger sina uppgifter och avgör om de ska bli offentliga.

I Sverige är inkomster och skatt offentliga. Så också vilka bilar vi äger. Var vi bor och till nyligen hur stor förmögenhet vi råkar ha skrapat ihop. Hundregistret är däremot inte offentligt. Någonstans finns en gräns också här.

Våra privatliv anses vara allmän egendom. Nyfikenheten är till och med grundlagsskyddad. En förutsättning för mediernas granskande uppgift. Och visst, det blir inte sällan dråpligt när våra kanske mest folkära miljöpartister håller sig med en mindre flotta av tyngre dieselfordon.

Kungens bilar är däremot numera hemliga. Sedan förra året, då Skatteverket beslutade att förse statschefen med skyddade personuppgifter. Ett visst säkerhetsmedvetande verkar i alla fall till slut ha fått triumfera över kvällstidningarnas rätt att publicera "hela listan".

Under senare år har ett antal förmögna svenskar och ledande företrädare i näringslivet blivit utsatta för personrån. I andra fall har

politiska extremister använt offentliga uppgifter för att rikta hot och direkta våldshandlingar mot personer och bostäder. Bilar, inkomster och adressuppgifter blir utmärkt underlag i inbrottsligornas arbetsplanering.

DET GÅR ATT FÅ skyddad identitet. Men tröskeln är hög. Och den typen av skydd är rimligen främst avsedd för dem som utsatts för brott. Kvinnomisshandlare och stalkers vet ju redan ofta var deras brottsoffer bor.

Hur många miljonärer bor det i ditt område? Vilka är kvinnor? Under fyrtio? Ihoprafsade offentliga uppgifter läggs bakom betalvägg och för bara nio kronor kan jag få veta att Larsson i grannkvarteret minsann tjänade över 90 000 i månaden förra året. Inte konstigt att han ser nöjd ut. Och hur länge har han haft den där bilen egentligen?

Nyligen kritiserades regeringen våldsamt för att den sekretessbelagda uppgifterna kring det så kallade elstödet. Medierna kunde inte göra sitt jobb! När det kom fram att enskilda individer fått återbetalningar på flera hundra tusen blev frågan stekhet.

Vem?! Gläfstet drevet. Vilken relation har vederbörande till energiministern? Handlar det om en baron med slottsparken full med kokande badtunnor? Fantasin glödde och blev i sig ett argument mot sekretess.

NÄR DEN CERTIFIERAT omdömeslöst rabulisten Chang Frick en lördagseftermiddag i mars avslöjade att det var han som var mottagare av den enskilt största återbetalningen blev reaktionen den form av extatisk indignation som väl närmast tillhör människans mer erotiska känsleregister.

Detta var ett bevis på det djupt korrupta i stödssystemet, regeringen och – framför allt – sekretessen. "Vad var det vi sa?!!!" sa många som naturligtvis var fullt medvetna om vad de hade sagt.

Några timmar senare visade det sig att Frick hade fejkat alltsammans. Allt för att provocera fram den reaktion han ville ha och fick. Men ändå, det kunde ju ha varit Chang Frick! Sekretessen hindrade oss från att få veta! Vad var det vi sa?!!!

Kungliga Automobilklubb (KAK) – passande nog – har lagt fram det både rimliga och egalitära förslaget att allas bilar och inte bara kungens borde vara hemliga. Det är en bra början. Det finns mycket mer som är värt att dölja. ✨

Av Daniel Bergström

Puritanernas arvtagare

Den amerikanska akademien sviktar under cancelkultur och ifrågasatt tankefrihet. Rötterna till detta fenomen går tillbaka till New Englands puritaner.

Jag har nyligen under ett års tid fått möjlighet att stifta bekantskap med kulturen vid ett amerikanskt elituniversitet, närmare bestämt Harvard.

I det allmänna samtalet på senare tid har *Ivy League*, den informella sammanslutningen av gamla lärosäten på östkusten, kanske mer än något annat kommit att förknippas med den politiska tendens som med ett slarvigt begrepp kallas "woke". Någon given översättning finns inte, vilket kanske är

skälet till att ordet ofta används oöversatt. "Politisk korrekthet" fångar inte riktigt nyanserna – det fenomen som begreppet på ett grovt sätt försöker ringa in är ett intellektuellt förhållningssätt mer än en viss uppsättning åsikter. Det är ett förhållningssätt som kan sammanfattas som slutenhet i öppenhetens namn och intolerans i toleransens namn.

De flesta har väl, till leda, tagit del av skildringar av hur studenter stormar föreläsningssalar för att hindra misshagliga inbjudna talare,

FOTO: SHANNON STAPLETON/TT

av hur lärare blir avstängda för ett förfluet ord, eller av hur litteraturstudenter protesterar över att behöva läsa till exempel Shakespeares pjäser.

För det är just "nedifrån", från studenterna, som denna tendens kommer, som en stigande vårfod. Den kommer alltså inte "ovanifrån", från professorer eller universitetsledning. Så vi stämmer det knappast, som republikanerna ibland antyder, att elituniversiteten hjärntvättar studenterna. Om något är det tvärtom: studenterna förändrar universiteten, bland annat

eftersom utbildning är en tjänst som säljs dyrt på en marknad, och universiteten knappast kan undgå att i någon mån anpassa sig till vad kunderna vill ha.

ett bestående intryck som jag själv bär med mig är hur lärarna vid Harvard, som oftast var garvade vänsterliberaler men som också höll fast vid en gammaldags kulturradikal tro på värdet av oförvägen sokratisk debatt, närmast desperat försökte hitta någon enda student i ett »

”

Men de omvälvande åren runt 1968 var på många sätt bara krusningar på ytan jämfört med vad som nu och sedan ungefär tio år utspelar sig i amerikanskt akademiskt liv, och samhällsliv i stort.

Högsta domstolen: Yale i onåd.

FOTO: JONAS EKSTRÖMER/TT

fullsatt seminarierum som var beredd att ens i försiktiga ordalag försvara ståndpunkterna att yttrandefrihet är viktigare än rätten att slippa kränkningar, eller att rasism inte är den amerikanska nationens grundläggande idé.

Många, både i USA och i de internationella läsande sammanhang som på olika sätt är sammanvävda med den amerikanska akademien, har blivit lite tagna på sängen av den här utvecklingen. Men den är förvisso inte helt ny.

Redan 1951 hävdade den då 25-årige hetsporren William F Buckley, i den uppmärksammade stridsskriften *God and Man at Yale* (som lanserade hans lysande femtioåriga karriär som USA:s kanske mest profilerade företrädare för intellektuell konservatism), att Ivy League-universitetet Yale målmedvetet motarbetade gudstro och individualism hos sina studenter. Debatten som följde på boken blev en sorts generalrepetition på amerikansk botten för vad som komma skulle under det radikala 1960-talet.

Men de omvälvande åren runt 1968 var på många sätt bara krusningar på ytan jämfört med vad som nu och sedan ungefär tio år utspelar sig i amerikanskt akademiskt liv, och samhällsliv i stort.

Vördnad inför konstitutionen.

FOTO: CHUCK PEFFLEY/ALAMY

Oavsett om man betraktar den nyväckta politiska vreden i USA som hoppgivande eller oroväckande finns det konkurrerande hypoteser om de bakomliggande orsakerna.

En ”vänsterförklaring” – som säkert inte saknar grund – är att det utöver ärvda rasmässiga orättvisor handlar om växande inkomst- och förmögenhetsskillnader. En ”högerförklaring” – även den säkert inte utan grund – är att det handlar om att det amerikanska samhället genomgår demografiska förändringar som gör att det är på väg att tappa sitt kulturella tyngdcentrum.

Kanske kan det också kallas för en högerförklaring, om man godtar en lite vag användning av etiketten ”höger”, att inget av mänskohand skapat är evigt. Alla civilisationer knoppas, blomstrar, mognar och vissnar. Kanske finns det ännu gott om livskraft kvar i USA, men det vore inte heller en chockerande orimlighet om det skulle visa sig att kalla krigets slut markerade det amerikanska imperiets allra högsta sensommarmognad.

Inga av dessa förklaringar pekar dock på förhållanden som är unika för USA. Växande ekonomiska klyftor och snabba demografiska förändringar är gemensamma tendenser för stora delar av västvärlden. Frågan kvarstår därför: Varför utmärker sig den intellektuella miljön i just USA med nästan aggressiva krav på likriktning?

Kanske är här en idéhistorisk förklaringsmodell mer fruktbar än de politiska och ekonomiska modellerna. Rötterna till den utveckling vi nu ser är nämligen förvånansvärt gamla.

En bidragande historisk faktor är själva det amerikanska förhållandet till historien. I USA är historien sedan självständighetsförklaringen 1776 extremt närvarande på ett sätt som framstår som främmande i Europa. Faktum är att ”historia”, i ordets konventionella bemärkelse, knappt finns i USA. Den amerikanska republiken existerar istället i ett ständigt pågående nu.

”Historien” – det är möjligen perioden före självständigheten. Kolonialtiden uppfattas som ett i verklig mening förflutet. Men med självständighetsförklaringen och ratificeringen av konstitutionen 1789 börjar det amerikanska nuet, i vilket politiska ledare och andra offentliga figurer existerar sida vid sida, i samtal med varandra. Detta blir synligt i både politisk och juridisk-konstitutionell kontext. I den amerikanska högsta domstolens rättspraxis har exempelvis avgöranden från första halvan av 1800-talet minst lika stor tyngd, och åberopas lika ofta, som avgöranden från andra halvan av 1900-talet. Exempel på sådana avgöranden är rättsfallen *Madison v. Marbury* från 1803, där domstolen själv slår fast att den har rätt att underkänna lagar med hänvisning till konstitutionen, och *McCulloch v. Maryland* från 1819 som klargjorde grunddragen i maktfördelningen mellan den federala staten å ena sidan och delstaterna å den andra.

Detta, historien som ett ständigt närvarande nu, medför en helt annan syn på historiska gestalter än vad vi är vana vid i Europa. Och det

Grundlagsfader omkullvält: Thomas Jefferson.

FOTO: ALEX MILAN TRACY/ALAMY

är i det ljuset man måste se till exempel den vrede som riktas mot grundarfäder som Thomas Jefferson eller George Washington för att de var slavägare. (I februari 2018 vandaliserades statyn av Thomas Jefferson som står framför University of Virginia, Virginias största och äldsta universitet grundat av just Thomas Jefferson.)

I de flesta länder i Europa skulle man knappast komma på tanken att ställa dylika moraliska krav på politiska ledare från 1700-talet. Det skulle i Europa framstå som excentriskt att bli förvånad eller upprörd över att historiska gestalter inte har samma politiska eller moraliska övertygelser som vi har idag. Så ser man dock inte på saken i USA. (Att det med inspiration från USA gjorts vissa försök i Sverige att piska upp postum upprördhet mot till exempel Carl von Linné förhindrar inte att det i grund och botten är en främmande företeelse hos oss.)

Det finns dock en annan historisk faktor som kanske är ännu viktigare för att förklara varför den amerikanska östkusten är woke-ideologins hemland. Det handlar om arvet från puritanismen.

Puritanerna kallar vi de fritänkande protestanterna som i början av 1600-talet bröt sig ur den anglikanska statskyrkan. Först tog de sin tillflykt till Leiden i Nederländerna för att sedan, på hösten 1620, grunda en koloni i Massachusetts. I Massachusetts var puritanismen statsreligion ända till 1830-talet (den amerikanska konstitutionens bekanta bestämmelse om åtskillnad mellan kyrka och stat gällde till en början endast den federala staten, inte delstaterna), och den har satt djupa spår i delstatens kynne.

Bland puritanernas trossatser fanns den strävan efter renhet som gett rörelsen dess namn. För puritanerna gick det inte att kompromissa med en i deras ögon korrumpad statskyrka. De avvisade alla ansatser till en mellanväg, till den lågkyrkliga parallelexistens inom Stuartmonarkernas pseudoromerska ordning som många andra reformkristna valde. För purita-

Kämpande konservativ: William F Buckley.

FOTO: ALAMY

nerna var det nog med att det fanns ett enda i deras ögon okristet bruk i mässan – till exempel korstecken vid dopet eller knäfall vid communionen – för att hela gudstjänstordningen, ja hela kyrkan, skulle vara av Djävulen och inte av Gud.

Samma skoningslösa attityd riktades mot människan och hennes själ. En människa som begick en enda synd var alltigenom en syndare, en syndare och inget annat. Med andra »

”

Det skulle i Europa framstå som excentriskt att bli förvånad eller upprörd över att historiska gestalter inte har samma politiska eller moraliska övertygelser som vi har idag. Så ser man dock inte på saken i USA.

”

Det fanns i stort sett ingen plats i puritansk livsåskådning för att det inuti varje människa öppnar sig valv bakom valv oändligt.

ord: för puritanerna innebar en enda droppe malört i bägaren att den var odrickbar.

Det var naturligtvis en moral- och människosyn som inte talade sanning när det gällde människans komplicerade natur. Det fanns i stort sett ingen plats i puritansk livsåskådning för att det inuti varje människa öppnar sig valv bakom valv oändligt.

Kanske är detta en delförklaring till att puritanerna inte lyckades motstå det individualistiska masshällets centrifugala krafter. Efter bara något sekel tappade de sin dominerande ställning i Massachusetts. Puritanernas ättlingar lever visserligen kvar där och i alla de andra delar av USA till vilka de har spritt sig, men de kallar sig idag ”kongregationalister”, precis som sina trosbröder i Skottland, i Söderhavet och på andra platser. Och de har förlorat sin forna troglöd, och i religiöst hänseende växt ihop med den liberala amerikanska mainstream-protestantismen.

Men puritanernas strävan efter renhet och kompromisslöshet har i en bredare mening präglat kulturen i New England, en region som i sin tur blivit en ideologisk och kulturell rikt Karl för hela USA. Sålunda har renhetssträvan blivit den moderna woke-rörelsens djupaste instinkt. En människa som någon gång har sagt något rasistiskt är alltigenom en rasist, och inget annat drag hos henne är intressant eller relevant. Ett företag eller en organisation som tillåter en enda rasist i sina led är en alltigenom rasistisk organisation. Och så vidare.

Med andra ord: En enda droppe är tillräckligt för att förgifta hela bägaren.

Oavsett vad vi ibland tror är Sverige naturligtvis inte som USA, på denna punkt lika lite som någon annan. Men det finns ändå vissa märkliga likheter mellan våra mycket skiljaktiga länder. Gemensamt med USA har vi en stark

Historisk illusion: Sverige började med Per Albin.

FOTO: TT

Puritaner i det nya landet: första söndagspredikan i frihet.

FOTO: ALAMY

”
Man brukar säga
att bara två län-
der på fullt och
bokstavligt allvar
är övertygade om
att de är bäst:
Sverige och USA.

känsla av exceptionalism, att det egna landet i fundamentalt avseende skiljer sig från resten av världen, och att på sätt och vis andra naturlagar är tillämpliga på det egna landet. Man brukar säga att bara två länder på fullt och bokstavligt allvar är övertygade om att de är bäst: Sverige och USA.

USA har sett sig som en apostel för frihetens idéer, Sverige som en apostel för jämlikhetens. Men båda länder har sett sig som en *vox clamantis in deserto* – en röst som ropar i öknen.

Och vår i vissa avseenden märkliga svenska historiesyn har likheter med den amerikanska. För oss börjar inte historien på 1790-talet, däremot med Per Albin Hansson på 1930-talet, eller möjligen efter andra världskriget. Och den ortodoxa lutheranism som – visserligen numera i ateistisk gestalt – präglar vårt samhällsklimat har förvisso puritanska drag. Precis som amerikanerna, men till skillnad från historiskt katolska länder har vi lite svårt att förlika oss med att människonaturen är tecknad i hopplöst odisciplinerade gräskälor, snarare än i svart och vitt.

Det finns emellertid tecken på att pendeln i USA nu håller på att svänga, tillbaka mot en större intellektuell öppenhet. Allt fler röster höjs, även i det ”liberala” etablissemanget, mot cancelkultur och liknande avarter. Om så är fallet är det sannerligen inte högerens förtjänst. Om något är det tvärtom, att den typiskt amerikanska obalanserade reaktionen från höger mot samtidens excesser har grävt skyttegravarna djupare och snarare försekat den nödvändiga omsvängningen.

ett tecken i tiden – apropå de amerikanska elitskolorna – är att ett växande antal federala domare har förklarat att de kommer att vägra anställa *law clerks*, översatt till svenska förhållanden något i stil med notarier, från Yale.

Skälet till det är att Yale, som traditionellt alltid har haft en mer intellektuell och akademisk prägel jämfört med det mer affärslivsinriktade Harvard, också är den östkustskola som har investerat överlägset tyngst i fraseradikalism. (Det går till exempel i universitetsshopen att köpa t-shirts som propagerar för att avskaffa fängelsesystemet, och för ”reparations”, skadestånd, till slavättlingar.)

De praktiskt verksamma domarna uppfattar helt enkelt att studenter från Yale tar examen med för lite kunskap och för mycket vilja att välta systemet över ända – och framförallt tveksam inställning till yttrande- och tankefrihet.

Att få ett eftertraktat clerkship hos en federal appellationsdomare innebär oftast en rejäl katapultstart för karriären – och en möjlighet att efter ett eller ett par års arbete förvänta sig en månadslön vid advokatbyråerna i New York och Washington, om gott och väl mer än en halv miljon kronor. Till sist får man nog konstatera att radikalism kan vara en tilltalande pose – tills det börjar kosta för mycket. *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral.*

Och det är naturligtvis fallet med den sekulära puritanismen lika mycket som med dess religiösa föregångare att den inte talar sanning i fråga om människans förunderliga dubbelnatur; hennes mångbottnadhet och hennes sällsamma förmåga att sömlöst förena ont med gott. Och en idé som bygger på en osanning kan inte bestå i längden.

Vad med Sverige då? Det är naturligtvis möjligt att Sverige ligger efter USA i spåret, och att de värsta galenskaperna fortfarande ligger framför oss. Men det amerikanska samhället är i vissa avseenden byggt på konfrontation allt sedan nybyggartiden. I den svalare nordiska luften blir passionerna emellertid sällan lika heta. Det är ett skäl så gott som något att våga ha tillförsikt. ✨

Världsförbättrarna

Julian och Aldous Huxley var övertygade om att människan stod inför en ny fas i den biologiska evolutionen. Konst och vetenskap skulle ersätta den traditionella religionen.

Av Göran Frankel

De var bröder och var båda fokuserade på frågorna om mänsklighetens framtid. Den ene var vetenskapsman och optimist. Han trodde på samhällsplanering och internationellt samarbete. Den andre var skeptiker; en essäist och romanförfattare som var mer intresserad av vad individer kunde åstadkomma. Och deras namn förpliktigade. Julian och Aldous var barnbarn till Thomas Henry Huxley, försvarare av evolutionsteorin känd som "Darwins bulldog".

Om man var "en Huxley" i det postviktorska England var man således inte vem som helst. År 1900 stod pojkarna Huxley tillsammans med sina föräldrar framför Natural History Museum när prinsen av Wales avtäckte en staty av farfadern. Gång på gång blev de påmind om att de måste visa sig vara värdiga arvtagare. Aldous (1894–1963) var bara ett år gammal när hans farfar dog. Men storebror Julian (1887–1975) glömde aldrig hur den gamle mannen på ett tydliga lekfullt pedagogiskt sätt invigde honom i biologins mysterier.

Gemensamt för bröderna Huxley var också deras livslånga intresse och entusiasm för vetenskap i allmänhet och biologi i synnerhet. Särskilt fascinerande för dem var evolutionsbiologin. Av den, insåg de, kunde man lära sig hur allt levande var relaterat till vartannat. En annan bärande tanke för bröderna var att den framtida evolutionen inte låg i Guds utan i människans händer. Liksom T H Huxley hade de däremot inte mycket till övers för Herbert Spencers tolkning av darwinismen som betonade konkurrensen och den starkastes rätt.

Aldous Huxley minns vi som författaren till klassikern *Du Sköna Nya Värld* (*Brave New World*). Julian är numera bortglömd men var en kändis på 1940- och 50-talen. Han

utbildade sig till biolog, vistades några år i USA och byggde där upp en biologisk institution i vad som senare skulle bli Rice University. Han deltog i första världskriget, bland annat som underrättelseofficer i norra Italien. Aldous, däremot, var pacifist men ställdes aldrig inför valet att vapenvägra på grund av sin dåliga syn.

Efter kriget var Julian i flera år chef för London Zoo. Han var under en kort och stormig tid generaldirektör för Unesco. Hans radikalism – inte minst hans ateism – stötte bort många. Men framförallt var han ett slags resande ambassadör för vetenskap och rationell samhällsplanering. Som flera andra samtida brittiska intellektuella blev han imponerad av Sovjetunionen och dess femårsplaner. Men entusiasmen förbyttes med tiden i sin motsats när hans insåg vilket pris det sovjetiska folket betalade och hur lysenkoismen upphöjdes till statsreligion.

Det var, menade bröderna Huxley, dags för människan att på ett medvetet sätt bidra till evolutionen. Konstens och vetenskapens födelse var exempel på en ny fas i den biologiska evolutionen. Människans medvetande evolverar. Vi håller på att ta steget från det rent biologiska till det psykosociala stadiet, något som kan jämföras med hur vi en gång lämnade havet och blev landlevande organismer. Detta sätt att se på utvecklingen kallade Julian för "den evolutionära humanismen".

Vetenskapens under skulle ersätta de traditionella religiösa miraklen. Det skulle leda till ett nytt slags global religion, en "religion utan uppenbarelse". Det skulle vara en religion som tror på en kunskap, som skulle hjälpa oss att definiera rätt och fel. "I stället för att dyrka övernaturliga härskare kommer den att helga den mänskliga naturens högre manifestationer, i konst och kärlek, i intellektuell förståelse och upphöjd dyrkan, och kommer att betona en större insikt i livets möjligheter som en helig mission."

Aldous och Julian Huxley.

FOTO: NATIONAL PORTRAIT GALLERY, LONDON

Stora ord som inte skulle ha legat så bra i munnen på hans yngre bror som tidigt visade en fallenhet för satiriska betraktelser av den övre medelklass bröderna Huxley tillhörde. Aldous ville göra karriär som läkare. Men under hans ungdomsår drabbades han av en allvarlig ögoninfektion. Den medicinska behandling som sattes in förvärrade sjukdomen till den grad att han under ett års tid i praktiken var blind och lärde sig läsa Braille-alfabetet. Synen förbättrades gradvis men blev aldrig riktigt bra. Vid läsning brukade han ofta förstoringsglas. Många som mötte honom för första gången och inte kände till detta fascinerades av vad de uppfattade som en inåtvänd blick.

Det fanns ett utopiskt drag hos bröderna men medan Julian tänkte storskaligt menade Aldous att all verklig social och politisk förändring börjar på det individuella planet. Samtidigt var båda

i grunden elitister. Båda var intresserade av eugenik även om det bara var Julian som aktivt propagerade för dess tillämpning. Julian var tidigt övertygad om att goda egenskaper nedärvdes och att man hittade sådana i de välsituerade familjerna. Man borde alltså uppmuntra sådana familjer att skaffa fler barn samtidigt som "de sinnessvaga" borde steriliseras, frivilligt eller om så krävdes med tvång.

På 1930-talet engagerade sig Julian i kampen mot nazismen. Det förändrade hans syn på eugeniken. Han blev medveten om dess rasbiologiska övertoner. Han avfärdade de nazistiska rasteorierna som pseudovetenskapliga. Men även efter andra världskriget när få ville diskutera eugenik förblev Julian aktiv i frågan och försökte popularisera den för allmänheten. Nu var det dock eugenik som enbart byggde på frivillighet. Julian och Aldous var intresserade av befolkningsfrå-

”

Det var, menade bröderna Huxley, dags för människan att på ett medvetet sätt bidra till evolutionen.

»

”

Orwell skickade ett exemplar av sin framtidsvision 1984 till Aldous, som svarade att han tyckte om romanen men att han ansåg att hans egen profetia var mer trovärdig.

gor. Julian bidrog som debattör till ny och liberal lagstiftning kring familjeplanering, aborter och artificiell insemination. Och den visionäre Aldous insåg att det bara var en tidsfråga innan p-pillret skulle förverkligas och revolutionera inte bara reproduktionsmönstren utan också sexuallivet.

Liksom Julian kom Aldous tidigt i kontakt med nästa generations intellektuella storerheter på godset Garsington där den excentriska lady Ottoline Morrell höll litterär salong för bland andra D H Lawrence, Virginia Woolf och Bertrand Russell. Som författare började han sin bana som poet men övergick snart till att skriva essäer och romaner. Han blev ett etablerat namn med en rad ironiska samtidsskildringar som *Chrome Yellow*, *Point Counterpoint* och *Eyeless in Gaza*.

1932 utkom *Du sköna nya värld* (*Brave New World*). Det är en dystopisk framtidsvision där utvecklingen av de biologiska vetenskaperna har gett makten åt samhällsingenjörerna. Befolkningen hålls vid gott mod med sexuell frihet och obegränsad tillgång till rekreationsdrogen soma. Det löpande bandets princip tillämpas i människofabriker där embryon växer till sig i artificiella livmödrar. Under den tiden manipuleras de så att man får ett kastsystem baserat på kontrollerade biologiska olikheter.

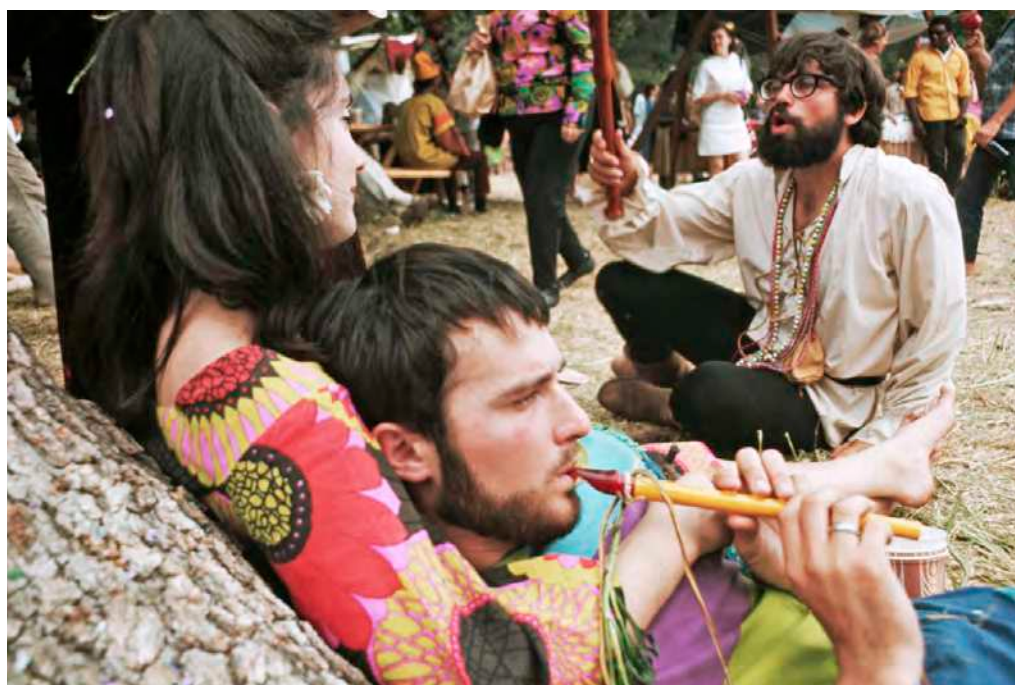
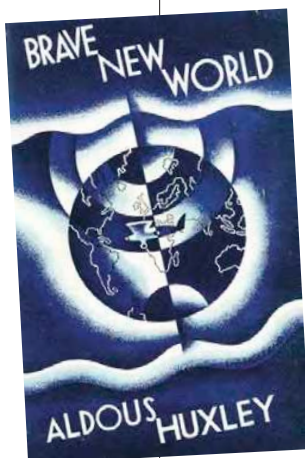
Idén om buteljerade bebisar kom säkert från den radikale och provocativa biologen J B S Haldane, i vars hem Aldous hade vistats en tid. Haldane menade att det var biologiska tillämpningar som skulle driva utvecklingen mer än de kemisk/fysiska. I ”Daedalus, or the Science and the Future”, ett

uppmärksammat föredrag för Cambridge Heretic Society, profeterar han om de omvälvningar som väntar de närmaste seklerna: ”If every physical and chemical invention is a blasphemy, every biological invention is a perversion.” Haldane var dock en optimist, övertygad om att varje revolution på sikt skulle utmynna i något gott.

Aldous intresse för vetenskap parades inte med en motsvarande entusiasm för teknokrati. *Du sköna nya värld* skrevs under en tid när science fiction-litteraturen var på väg mot sin guldålder. Här saknas dock flygande bilar, rymdfärder och hisnande skyskrapor. Sf-läsarna gillade inte romanen; inte heller H G Wells som uppfattade en udd riktad mot hans egna utopiska berättelser. Men mest av allt är udden nog riktad mot materialism och masskonsumtion.

En av Aldous Huxleys elever under en tid som lärare på Eton var Georg Orwell. Det var Orwells och Aldous Huxleys romaner som gjorde dystopi till ett begrepp och en genre. Orwell var till skillnad från Huxley inte pacifist när orosmolnen hopade sig över 1930-talets Europa. Men han gillade Aldous pikar mot H G Wells ljusa framtidstro. Orwell skickade ett exemplar av sin framtidsvision 1984 till Aldous, som svarade att han tyckte om romanen men att han ansåg att hans egen profetia var mer trovärdig. I 1984 lever medborgarna i skräck för att när som helst bli hämtade av Storebrors hantlangare. I den hedonistiska sköna nya världen älskar medborgarna sitt eget slaveri. Vad våldet må skapa är vanskligt och kort.

Aldous med fru befann sig på en föreläsnings-

Inget för Aldous Huxley: hippies i Kalifornien.

FOTO: HENRY DILTZ/GETTY IMAGES

turné i USA när andra världskriget bröt ut. Där rotade de sig. Paret bodde tidvis i Kalifornien, tidvis på en gård i den ökenartade delen av New Mexico. Där kunde Aldous odla sin smak för avskildhet och sitt naturintresse. En ny och mycket lukrativ inkomstkälla blev att skriva filmmanus för MGM.

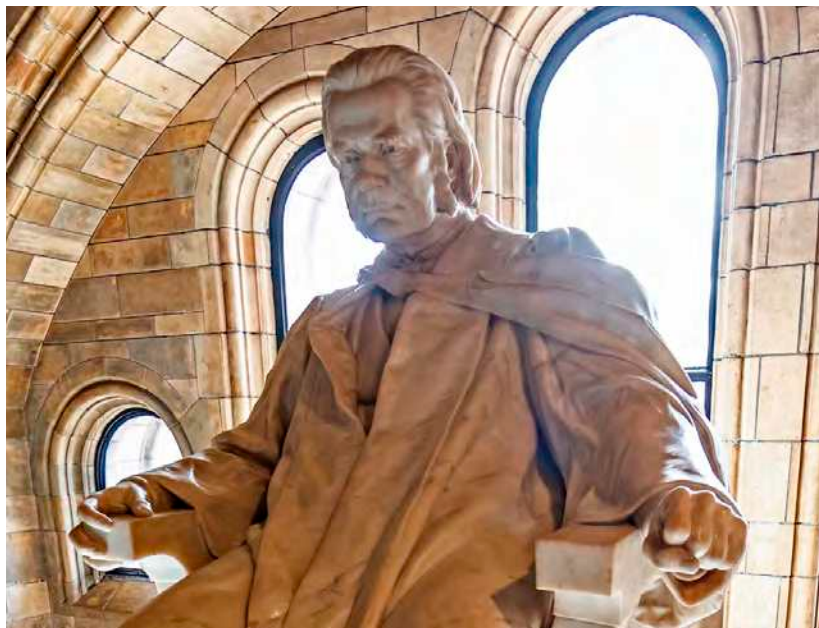
Det första försöket var en film om Madame Curie som skulle regisseras av Georg Cukor med Greta Garbo i huvudrollen. Så småningom hamnade projektet i papperskorgen. Andra projekt fullföljdes dock, däribland en adaption av Jane Austens *Stolthet och fördomar*.

Den engelske intelligensaristokraten hade alltså hamnat mitt i masskonsumtionens högborg. Han var uppburden och respekterad men helt friktionsfritt var inte mötet med USA. Hans parodiska skildring av den amerikanska livsstilen i *Efter många somrar* (*After many a Summer dies the Swan*) väckte en del förargelse. En för-synt engelsman kommer till till den högljud-da och stenrika Jo Stoyts palats – en plastig kopia av medeltida borg. Precis som somliga av dagens Silicon Valley-miljardärer drömmer Stoyt om att medicinsk forskning ska ge honom evig ungdom.

Det kosmopolitiska Kalifornien var och är väl än idag en idéernas smältdegel. Emigranter från hela världen träffas och nya synteser uppstår. Aldous umgicks med Swami Prabhānanda i Vedanta Society och Jiddu Krishnamurti, en filosof med teosofisk bakgrund. Vilken roll de kan ha spelat när Aldous 1949 publicerade *The Perennial Philosophy* är oklart. Det är hur som helst ett nytt kapitel som öppnas i hans författarskap. Världsreligionerna granskas i ett försök att finna en gemensam nämnare, en vägvisare till hur man lever ett etiskt liv och hur man förverkligar sig själv. Framförallt fascinerar Aldous av de mystiska traditionerna. Det betydde inte att han vände ryggen åt vetenskapen men det var ändå en tvärvändning som chockerade och stötte bort en del av hans läsare.

Finns det en annan och högre verklighet bakom det normaltilstånd som våra sin-nen rapporterar om? Aldous kom i kontakt med de psykologer och farmakologer som undersökte hallucinogena droger. Han fick till-fälle att experimentera med meskalin, psilocybin och LSD och vittnade om sina upplevelser i *The Doors of Perception* och *Heaven and Hell*. Ett nytt slags medvetenhet öppnade sig och fick de mest vardagliga ting att stråla av en transcendent-skönhet.

Det var svårsmält läsning för hans förläggare som lite spetsigt undrade vad som skulle hända om man dopade det kommunala dricksvattenet med meskalin. Skulle man då få en hel befolkning av helgon och poeter? Detta kunde författaren bemöta med att sinnesutvidgande droger måste tas i rätt miljö av individer som genom-gått andliga förberedelser. Han stod långt från psykedeliska propagandister som Timothy Leary med dennes fältrop: "Turn on, tune in, drop out!" Den psykedeliska rörelsen började skjuta

Tungt arv att förvalta: Thomas Henry Huxley.

FOTO: DAVID BROADBENT / ALAMY

fart först åren efter Aldous död 1963. Och hans böcker om de farmakologiska experimenten blev bästsäljare – biblar för hippiegenerationen. Det var nog tur att han slapp uppleva detta; han skulle ha blivit förfärad.

Även Julian lämnade efter sig ett arv som förvaltats på ett sätt som han inte tänkt sig. Han skapade begreppet "transhumanism". Idag står detta för en rörelse som hävdar att vi kan och bör styra evolutionen. Många samtida transhumanister drömmer om en övermänniska som skapas med genteknik eller förstärks med inbyggd elektronik. Det var inte vad Julian hade i tankarna; han hoppades på människans spontana inre omvandling.

Som vi sett var bröderna Huxleys natur-syn präglad av deras farfar T H Huxley som inte var socialdarwinist. Istället för konkurrens betonade denne allt levandes samhörighet. I en tid när begreppet "befolkningsexplosion" myntades började framsynta personer ifrågasätta människans rätt att exploatera naturen utan några spärrar. Under sin tid som generalsekreterare för Unesco propagerade Julian Huxley för att områden borde avsättas där vilda djur och växter kunde frodas utan människors ingrepp – med andra ord det som vi idag kallar reservat och nationalparker.

1961 var Julian en av Världsnaturfonden WWF:s grundare. Även Aldous engagerade sig under senare delen av sitt liv för frågor kring biodiversitet och förhållandet mellan människa och natur. Allt detta i en tid när ekologin som vetenskap inte var född och Rachel Carsons *Tyst vår* ännu inte skriven.

Bröderna Huxley var genuina humanister i den meningen att de trodde på människans ännu inte fullt frigjorda potentialiteter – men utan att blunda för vägens alla fallgropar. De såg trots allt framtiden an med en tillförsikt som många av oss saknar idag. ✿

”

Det fanns ett utopiskt drag hos bröderna men medan Julian tänkte storskaligt menade Aldous att all verklig social och politisk förändring börjar på det individuella planet. Samtidigt var båda i grunden elitister.

När rättsstaten stärks får domare
och ämbetsmän större inflytande.
Det kan gå ut över folkstyret.

Får domarna sista ordet?

Av Rickard Wessman

Den framväxande populismen beskrivs idag som ett hot mot den liberala demokratin. För att möta hotet vill liberalt bekännande partier mobilisera rättsstaten och sätta upp konstitutionella värn för den liberala ordningen.

I EU har det kommit till uttryck genom en skyddsmekanism för "rättsstatens grundläggande värderingar", angivna i Lisabonfördragets artikel 2. En nattmanglad kompromiss från 2009 vars vaga värdeord bärs fram som heliga stentavlor.

Men vad som är en rättsstat är inte helt enkelt att definiera, än mindre dess värderingar. Ofta används det synonymt med *rule of law*, lagstyre, men väsentliga skillnader går förlorade *in translation*.

Den brittiske juristen John Fortescue noterade redan på 1400-talet att till skillnad från kontinenten var lagen i England inte monarkens enskilda egendom: Lag var "not enacted by the sole will of the Prince, but, with the concurrent consent of the whole kingdom, by their representatives in Parliament".

IDÉN OM EN "rechtsstaat" går tillbaka till tysk idealism. Hegel gjorde staten till en egen person. Ett andeväsen och bärare av nationens värderingar. Napoleon införde skrivna konstitutioner i länderna han erövrade. Utformade som fredsfördrag, där kejsaren medgav de besegrade rättigheter i utbyte mot skyldigheter.

Hegel och Napoleon sådde fröet till den totalitarism som skulle bli kontinentens öde. Men också till den rättighetsbaserade välfärdsstaten. Frankfurtkonstitutionen från 1848 ses som förlaga till EU:s

rättighetsstadga. Tyskland enades först som tullunion, sen med förvaltningsrätt. En social pelare. Frihet söktes i staten, inte från den.

Nationalsocialismen var enligt *Mein Kampf* en "antiparlamentarisk rörelse". Svag parlamentarism, starkt ämbetsmannavälde var därför en preussisk *Ordnung* som passade nazismen. Folkviljan skulle enligt *der Führerprinzip* uttolkas av ledaren ensam, inte av ett parlament.

TREDJE RIKET STYRDES på dekret istället för lag. Domstolar var inte längre "lagens stumma röst" utan beslutsfattare i *Führers* ställe. Äldre lagar, i strid med den nazistiska värdegrunden, skulle undanröjas med lagprövning.

Den germanska värdegrundade staten blev kvar efter kriget. Nu med värden formulerade som rättigheter och placerade bakom en *ewigkeitsklausul*. Utom räckhåll för demokratin och övervakade av författningsdomstolen i Karlsruhe. *Rule of law* är, av uppenbara skäl möjligen, mer baserat i brittisk empirism än tysk idealism. Lagen härleds inte ur ett statligt väsen utan ur folkliga seder och bruk som, likt den samtida svenska landslagen, sammanställdes i en gemensam lag: the common law.

STATEN VAR INGEN person utan en överenskommelse där monarkens exekutiva makt tyglades med regler. Först av juryn i Magna carta, sen av parlamentet efter 1688. Ny lag krävde ett samtycke av folket genom ett samfällt agerande av "crown in parliament".

Parlamentsreformen 1832 utvidgade demokratin och möjliggjorde att även den exekutiva makten kom under parlamentarisk kontroll, utan någon författnings-

”

Hegel gjorde staten till en egen person. Ett andeväsen och bärare av nationens värderingar.

domstol med lagprövningsrätt. I *Preussische Staatszeitung* (Var annars?) varnade Hegel för den framväxande brittiska parlamentarismen.

1809 års regeringsform har beskrivits som den ärofyllda revolutionen i repris. Tillkommen i all hast men under påtagligt brittiskt inflytande.

Staten blev en överenskommelse mellan ständsriksdagen och monarken. Ett avtal i form, inte innehåll. RF-1809 innehöll varken rättighetskatalog eller författningsdomstol.

PRECIS SOM I ENGLAND var dömandet inte en exklusivt statlig makt, utan något medborgarna utövade på varandra i jurylika nämnder eller kommunala rådhusrätter. Någon maktindelning gick det inte att tala om. Det högsta dömandet utövades av Kungl. Maj:t.

RF-1809 ändrades ständigt och vid 150-års firandet var endast 13 av 114 paragrafer orörda. Högerledaren Gunnar Heckscher skrev uppskattande att det svenska statskicket visat sig "nästan lika flexibelt som det engelska".

Den oskrivna Westminsterparlamentarismen kodifierades i RF-1974, men flexibiliteten behölls. Regeringsformen var fortfarande överenskommelse i form, inte en värdeburen konstitution.

Men tidigare brittiskt influerade liberaler blev konstitutionella germaner. Där frisinnet förlitade sig på samhällets kristna trossatser, ville progressiva liberaler införa en statlig värdegrund och konstitutionellt stadgade rättigheter.

Inspiration hämtades från Europadomstolarna och Högsta domstolen i USA som med aktivism och "dynamiska tolkningsmetoder" i lagstiftarens ställe gått

i bräschen för 1970-talets progressiva samhällsutveckling.

I den anglosaxiska världen mötte rättighetsjuridiken en politisk reaktion från höger. Ronald Reagan blev president på löftet att nominera domare med en snävare syn på domstolarnas roll. Även Thatcher höll hårt på parlamentets suveränitet och sa "No! No! No!" till EU:s maktodelningsmodell.

Idag domineras Högsta domstolen i USA av konservativa domare med Reagans snävare syn på domstolarnas roll. I England beskrev den tidigare justitiekanslern lord Buckland maktförhållandet tydligt: "the executive and judiciary are servants of Parliament". Ur detta anglosaxiska synsätt är regeringsformens inledning "All offentlig makt utgår från folket" en naturlig delegationsordning. Makten utgår från "We the people" men utövas av valda representanter.

James Madison beskrev i *Federalist Papers* representativ demokrati som "the total exclusion of the people in their collective capacity".

NATURRÄTTENS förgrundsfigurer Thomas av Aquino och Aristoteles menade att värderingsfrågor bäst avgjordes politiskt snarare än juridiskt. De insåg att rätt skapad av domare eller stadgade i konstitutioner kan stå i strid med naturrätten precis som positiv lagstiftning. Vilket skulle bevisas när Högsta domstolen i USA genom lagprövning i målet Dred Scott upprätthöll slaveriet.

I de flesta länder är därför lagprövning en förhållandevis ny företeelse. Frankrike införde det fullt ut först 2008 (med en rösts övervikt) och i det liberala Nederländerna är det fortfarande förbjudet.

ADRIAN VERMEULE, professor vid Harvard, menar i sin bok *The Constitution of Risk* att konstitutioner ska ses som ett sätt för politiker att hantera politiska risker. Risker som ofta överdrivs och förvärras av rigida grundlagsregleringar.

De rättigheter som diskuteras få grundlagsskydd – abort, samkönade äktenskap, public service – har onekligen karaktär av liberal riskhantering.

ÄVEN 2020 ÅRS grundlagsutredning, som nu presenterat sina förslag, präglas av liberal riskhantering. Utredningen vill göra det svårare för riksdagen att ändra grundlagen och begränsa regeringens utnämningssmakt avseende domare.

De högsta domstolarna ges en rätt i grundlagen till "sammanträde i särskild sammansättning". I den interna juridiska debatten har det beskrivits som en *konstitutionell kammare* eller *författningsdomstol* light som med dynamiska tolkningar och undanröjt uppenbarhetsrekvisit kan sätta riksdagens lagar ur spel.

I andra länder – Israel är ett aktuellt exempel – har en sådan oinskränkt domarmakt lett till att domstolarna dragits in i kulturkriget.

Återigen svänger Sverige i bred politisk enighet från en ytterlighet till en annan.

I sin bok *Against Constitutionalism* hävdar Martin Loughlin, professor vid London School of Economics, att "konstitutionalism" blivit vår tids överideologi. En ideologi där en lagtext ges symbolisk, närmast religiös, laddning för en nations tillblivelse och sammanhållning.

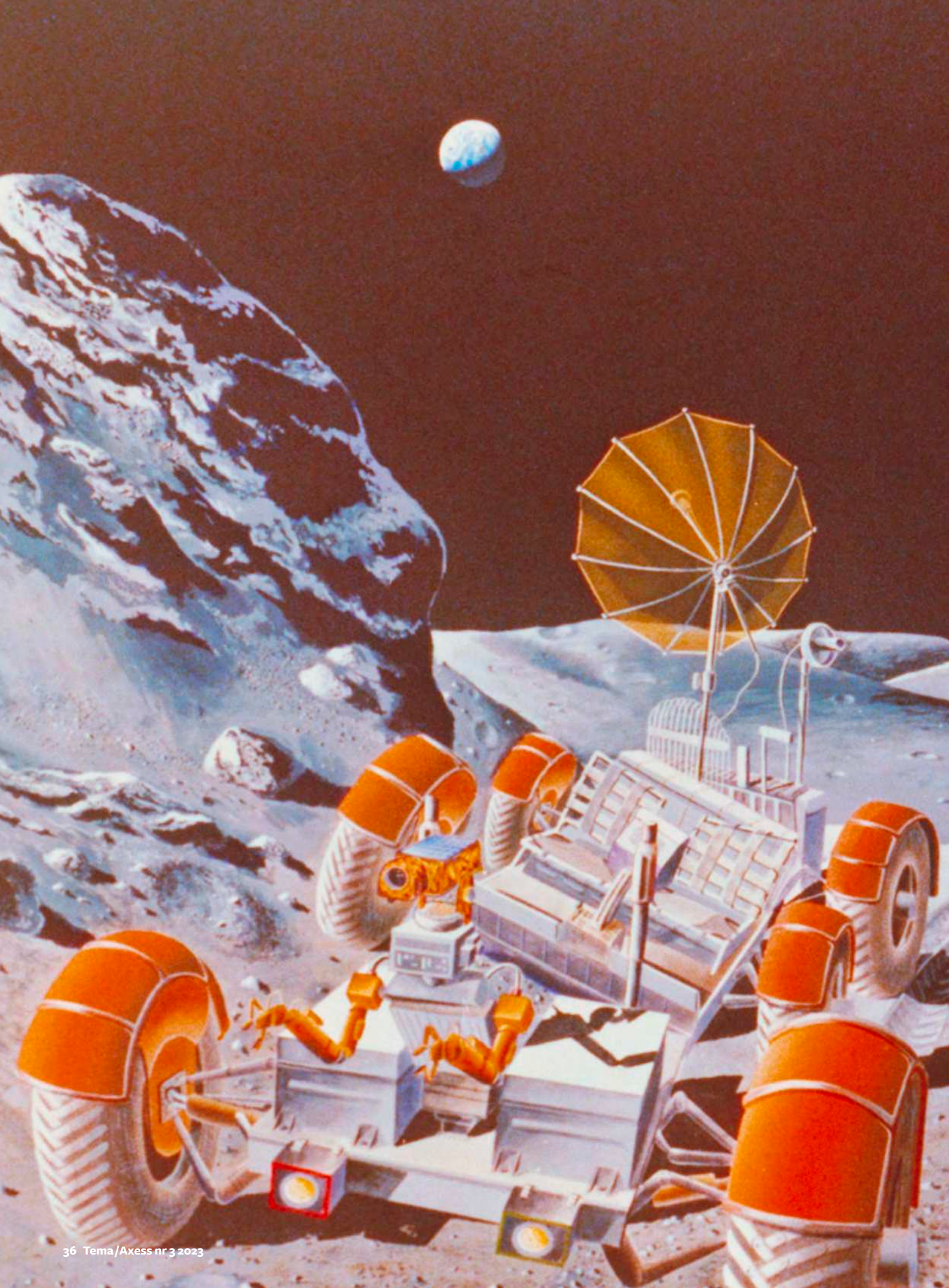
I debatten om liberal nationalism och författningspatriotism kan en sådan ideologi skönjas. Den innebär att Sverige byter konstitutionell skepnad: från parlamentariskt lagstyre till värdegrundad rättsstat.

ENGLAND OCH SVERIGE saknar dag då nationens föddes. Kanske är det därför våra framväxta statsskick mer formats av parlamentarism än konstitutionalism. En lagbunden praktik, snarare än en idé.

En suverän riksdag – liksom de ifrågasatta nämndemännen – utgör självstyrets främsta uttryck. Även svenska domstolar har, med justitierådet Dag Mattssons ord, präglats av "en folklig förankring, en traditionell närhet mellan domare och medborgare".

Det tycks nu vara på väg att ersättas med en ämbetsmannalett statsliberalism där domare har sista ordet. Den monarkiska statens återkomst.

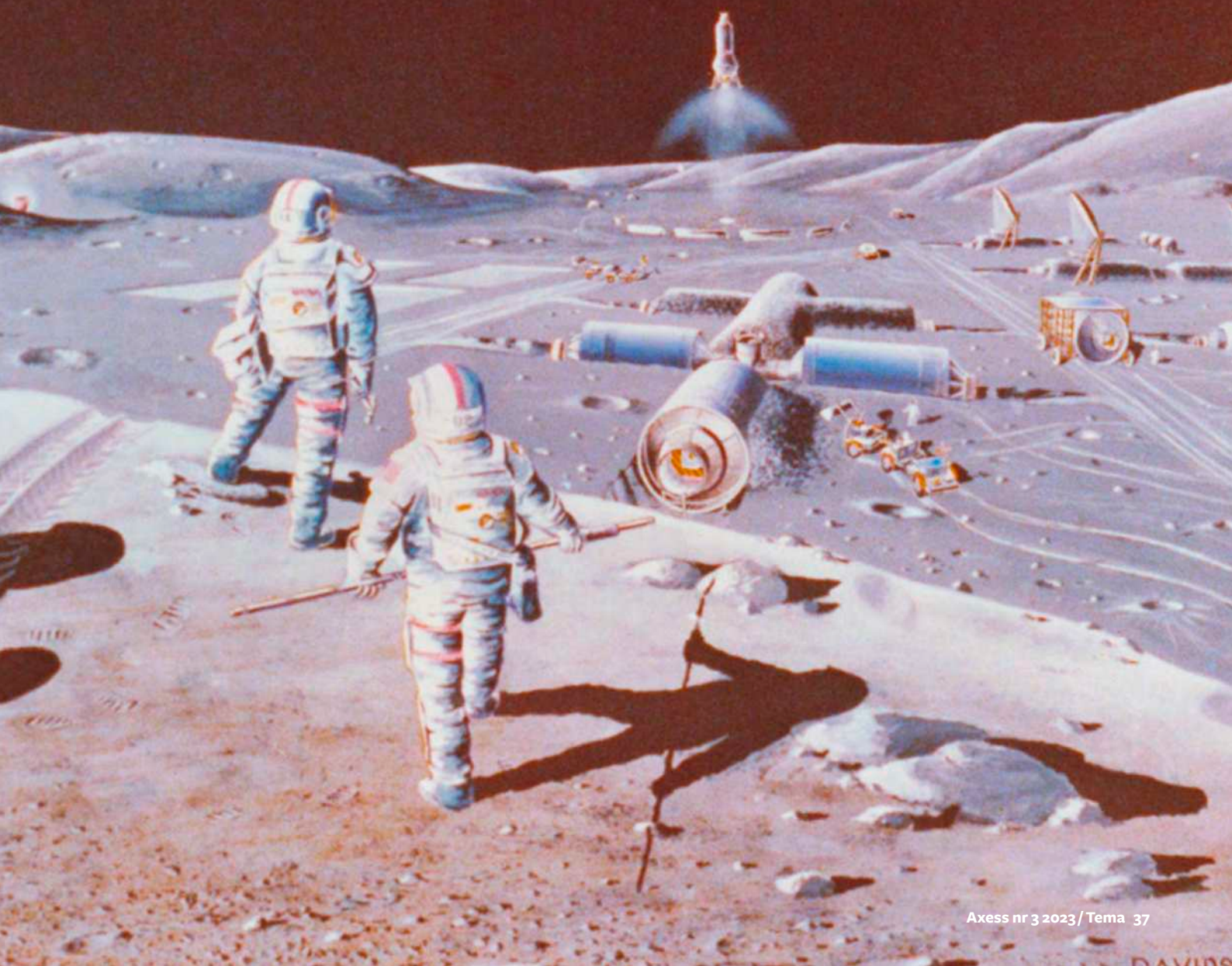
Rickard Wessman är jurist och ledamot i Stockholms regionfullmäktige (M).

TEMA

RYMDMÄNNISKOR

Rymden har länge både fascinerat och skrämt oss. Ryssland testar antisatellitvapen. Sverige inrättar ett rymdförsvär. Människan söker efter svar, men kring rymden alstras frågor.

Fritt svävande

Rymdresorna var både äventyr och rutinarbete. I uppdraget att lära sig bo och leva i rymden är människan en försökskanin.

Av Christer Fuglesang

Det är skakigt – både fysiskt och psykiskt – när man brakar iväg upp mot rymden i en raket. Så visst pirrade det i magen, men mest var jag ändå ofantligt glad och skrattade där i min rymddräkt, när jag efter 14 år som astronaut äntligen var på väg ut i rymden.

Det var på kvällen den 9 december (lokal tid i Florida) 2006 tillsammans med sex amerikanska kolleger och goda vänner som uppdraget STS-116 med rymdfärjan Discovery påbörjades. Vi for till den internationella rymdstationen ISS (International Space Station), som vi dockade med två dygn senare. Fast själva resan ut i rymden gick fort: efter bara åtta och en halv minut stängdes motorerna av. Vi var då på mer än 200 km höjd och med en hastighet på närmare 28 000 km i timmen, vilket är nödvändigt för att gå in i bana runt jorden och inte trilla ner igen.

Man brukar säga att rymden tar vid på 100 km höjd, men där finns fortfarande så mycket rester av atmosfären att en satellit eller rymdfarkost inte blir kvar länge. För att något ska hållas uppe riktigt länge, i åratal utan hjälp av raketmotorer, måste man till minst 500–600 km höjd.

Vårt uppdrag på ISS var att fortsätta byggandet av den. Det mest spektakulära för min del under det arbetet var att jag fick utföra tre rymdpromenader. Mer ut i rymden kan man liksom inte komma; flyta runt på utsidan av rymdfarkosten, med en oslagbar vy av jorden 360 km under oss. (För att ISS inte ska trilla ner inom ett år eller så, så får den extraknuffar av besökande lastfartyg då och då.)

Visserligen gäller det att vara koncentrerad på det man gör, jobba försiktigt och metodiskt, men en rymdpromenad pågår oftast 6–7 timmar och några naturliga pauser blir det i alla fall för att njuta av det hela.

Ett varv runt jorden tar bara en och en halv timme. Man får se mycket. Det hinner bli både dag och natt, och vid ett par tillfällen såg jag till och med vackra böljande norrsken.

Förutom utsikten är det tyngdlösheten som är det mest speciella med att vara i rymden. Det är inte frånvaro av gravitationskraft – den finns förvisso där och är den som håller ISS och alla andra satelliter i bana runt jorden – men inget håller emot den. Allting faller fritt med samma hastighet.

På jorden håller marken, stolen eller sängen emot gravitationskraften vilket ger oss tyngd. Att sväva fritt är en fantastisk upplevelse! Det finns så mycket roligt att prova på; från att snurra runt på olika sätt till att utföra små egna experiment om hur vatten uppför sig när det svävar fritt. Fast det kan vara opraktiskt också. Till exempel hade vi ingen dusch, eftersom det är svårt att duscha när vattnet inte faller ner.

Tyngdlösheten har också många negativa effekter på våra kroppar. Allt från att man lätt blir illamående de första dagarna (lite i analogi med sjösjuka) till långtidseffekter som inte helt gått tillbaka för vissa som återvänt efter månadslånga vistelser på ISS.

Jag gjorde två rymdresor som pågick i två veckor var. Visserligen tog det några dagar varje gång att återanpassa sig till tyngden på jorden, men jag har inga kroniska effekter – så vitt jag vet.

ISS är byggd för att erbjuda forskning inom många olika områden. Det är framförallt tyngdlösheten som gör att man kan studera många fenomen på sätt som är omöjliga nere på jorden. Allt från fundamental fysik, till mer tillämpad fysik om material, vätskor och förbränning, till biologi och fysiologi.

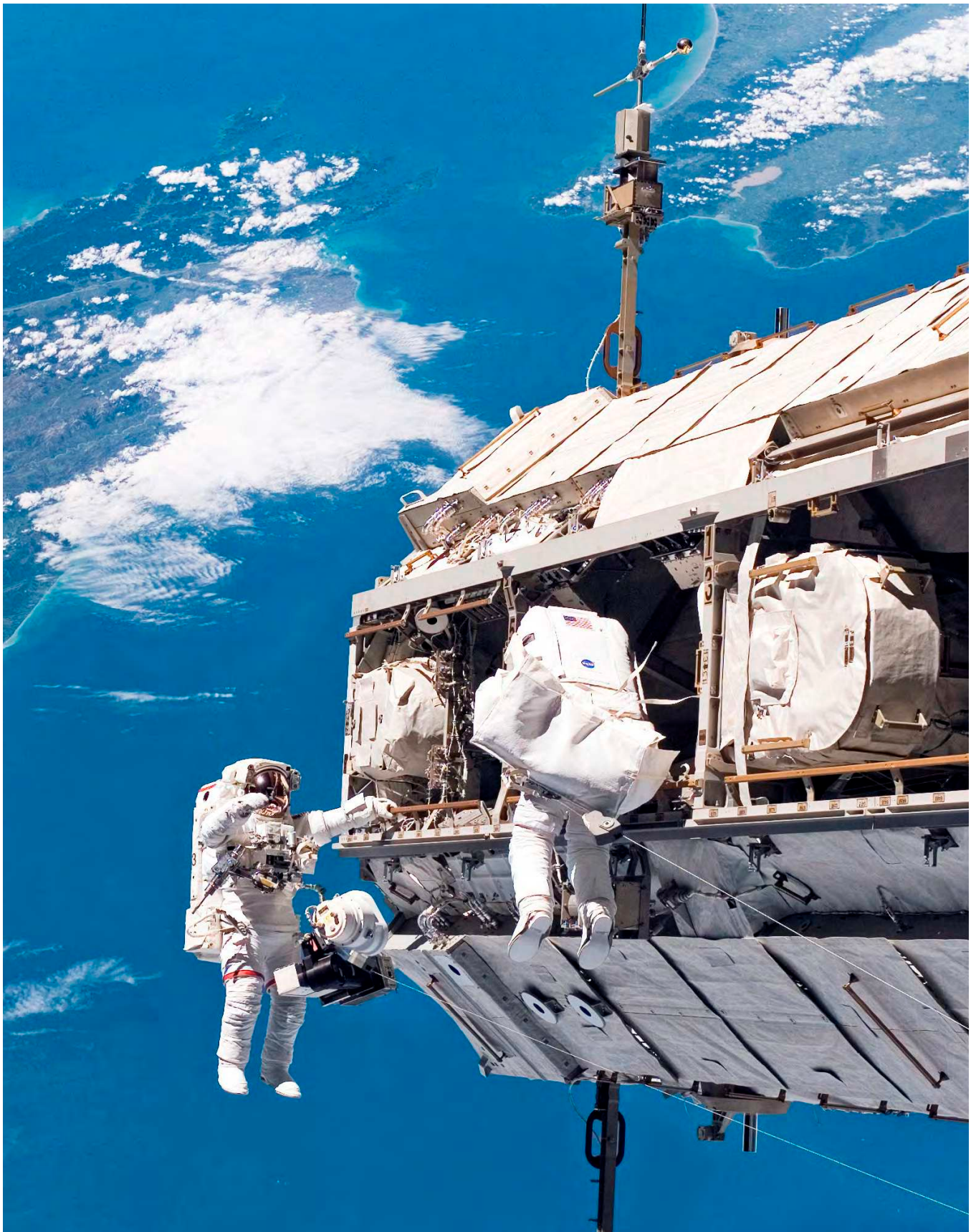
Astronauter är inte bara operatörer av otaliga experiment, utan även "försökskaniner". Man studeras ingående för att se hur rymden påverkat kroppen. Dels görs det för att förstå mer generellt om hur människors fysiologi fungerar, vilket kan leda till nya kliniska metoder mot sjukdomar i allmänhet. Dels för att förstå de negativa effekterna av tyngdlöshet och söka motmedel mot dessa.

ISS är mycket mer än en forskningsstation. Den har byggts för att lära oss hur det är att bygga, bo och leva långa tider i rymden. Den har varit permanent bemannad sedan slutet av 2000. Först med tre personer i besättningarna och numera med sju personer. Normalt stannar astronauterna i ett halvår där de också förväntas nå ut med utbildning och inspiration. Det genomförs direktuppkopplingar till skolklasser som får prata med astronauterna ombord på ISS och enklare experiment som studenter bygger skickas upp till ISS. En del av experimenten är med små minisatelliter bara några decimeter stora, så kallade cubesats, som kan skickas iväg från ISS via en luftsluss. Inspirationsfaktorn av människor i rymden och rymdfärder kan knappast överskattas.

Apolloprogrammet, med höjdpunkten då Neil Armstrong steg ut på månen den 21 juli 1969, var kanske förra århundradets största händelse. Det inspirerade inte bara USA, som hade satt detta som ett nationellt mål, utan en hel värld. Det uppskattas att mer än var sjätte människa i hela världen tittade på de direktsända tv-bilderna från första månlandningen.

Apolloprogrammet var emellertid i huvudsak ett geopolitiskt program, något som USA kände sig nödgat att göra för att bevisa sin tekniska överlägsenhet gentemot Sovjetunionen i rymden. Det var dyrt – som mest fick Nasa 4,5 procent av den federala budgeten – och så snart efter att målet uppnåtts avslutades Apolloprogrammet. Idag får Nasa ungefär 0,5 procent av statsbudgeten, >>

RYMDMÄNNISKOR

Christer Fuglesang (t h) under en rymdpromenad vid den internationella rymdstationen ISS.

FOTO: NASA

men det är ändå mångfald mer än vad Europa satsar på rymdprogram. Tekniken har dock utvecklats, varvid det mesta blivit relativt sett billigare, så nu är det möjligt att återvända till månen till en betydligt lägre kostnad.

I det nya månprogrammet Artemis har Nasa det uttalade målet att landsätta den första kvinnan och den första färgade människan på månen. President Trump satte årtalet till 2024, sedan har Biden flyttat det till 2025, men realistiskt är nog 2026–27. Artemis är dock ett mycket bredare program än Apollo. Det ska bygga upp en infrastruktur i rymden, med en station i avlång bana runt månen och senare en bas vid månens sydpol. Artemis ska förbereda för färd till Mars. Det är internationellt, om än USA-lett. För närvarande ungefär samma partners som ISS, förutom Ryssland. Det betyder att Europa är med via ESA (European Space Agency) och därigenom kan även Sverige vara med. Med rätt satsning till ESA kan vi få se en svensk på månen om kanske tio, tolv år. Artemis har liksom Apollo viss geopolitisk ingrediens, denna gång riktad mot Kina. Kina har under flera decennier systematiskt utvecklat sin rymdförmåga och har bland annat rymdstationen Tiangong som sedan ifjol är permanent bemannad. Man talar om en månbas på sikt och även om ingen konkret tidsplan givits har ett inriktningsavtal (Memorandum of Understanding) skrivits mellan Ryssland och Kina för detta.

Bemannade rymdfärder är onekligen det som väcker mest intresse och fascination världen över. Dessutom fångas vi av spektakulär forskning som Voyagersonerna, vilka sändes upp 1977. Efter att de passerat nära alla de fyra stora gasplaneterna har de lämnat solsystemet – men sänder fortfarande tillbaka data. Eller rovrar som kör runt på Mars och letar efter tecken på vatten och liv och där den nya Perserverance till och med har med sig en helikopter, Ingenuity.

Den allra största delen av rymdverksamheten sker dock med obemannade satelliter i bana runt jorden. De är flera tusen idag och antalet växer exponentiellt. Satelliterna utgör en mycket viktig infrastruktur till bättre liv för oss på jorden. Det gäller framförallt kommunikation, observation samt positions- och tidsbestämning.

De allra flesta satelliter är till för kommunikation. Det brukade vara stora och mycket dyra satelliter som placerades i så kallad geostationär bana (GEO), 36 000 km ovanför ekvatorn. Där är omloppstiden precis ett dygn vilket gör att antenner på marken kan peka i samma riktning hela tiden mot en och samma satellit. En satellit i GEO ser nästan halva jorden, så med ett fåtal satelliter kommunicerar man lätt över hela jorden. Tack vare teknikutvecklingen kommer nu mindre och billigare kommunikationssatelliter som placeras på mycket lägre höjd, oftast 500–1 200 km upp. Andra fördelar är att mindre antenner krävs och tidsfördröjningen i signalen blir avsevärt mindre. Dock behövs väldigt många satelliter för att få global täckning.

Den ledande konstellationen av kommunikationssatelliter är Starlink, som ägs av Elon Musks företag SpaceX. Starlink består idag av cirka 3 600 satelliter, med ett första mål på 12 000 och möjligen så många som 42 000 satelliter på sikt. Flera andra företag har liknande planer. Starlink fick mycket uppmärksamhet då Musk lät förse Ukraina med tusentals antenner och gratis utnyttjande av kommunikation när Ryssland invaderade landet. En del

bedömer detta som en av de avgörande faktorerna till att Ukraina kunde stå emot och slå tillbaka det snabba och kraftiga angreppet. Teknikutvecklingen fortsätter och min gissning är att inom tio år kan våra mobiltelefoner kommunicera direkt via satelliter.

Det andra stora användningsområdet av satelliter är observation och datainsamling. I rymdålderns begynnelse i början på 1960-talet var det först vädersatelliter man skickade upp. Med dessa förbättrades väderprognoser markant så att man exempelvis kunde se och varna för orkaner i god tid. Numera observeras i stort sett allt man kan tänka sig, och det görs med vanliga kameror, IR-kameror och radiosignaler. Det finns till och med satelliter med radar som kan ”se” genom moln och under natten.

Enorma mängder data samlas in på det här sättet och det är nästan bara fantasin som begränsar vad det kan användas till. En uppenbar användning har alltid varit spaning, vilket militären i USA och Sovjetunionen var snabba att utnyttja. Nyttan av detta blev uppenbar för var och en när Ukrainakriget började. Via kommersiella satelliter kunde hela världen se vad som hände.

De största användningsområdena är dock civila: övervakning av miljöförändring och ökad klimatförståelse, förbättrat jordbruk – bland annat kan man förutse skördar, övervakning av naturkatastrofer samt utveckling av urbanisering och trafikflöden. Även om de allra bästa (och dyraste) satelliterna är militära så kan man idag köpa kommersiella bilder med upplösning på bara några decimeter.

Det tredje stora användningsområdet av satelliter är för positions- och tidsbestämning. Alla känner till GPS, vilket är det amerikanska systemet för det som generiskt kallas GNSS (Global Navigation Satellite System). Europa har nu ett eget GNSS: Galileo. Ryssland har ett som heter GLONASS och Kina BeiDou.

Tack vare extremt noggranna tidssignaler från flera satelliter samtidigt kan en mottagare mycket noggrant bestämma sin position. Något som alla använder idag i sina smarta telefoner. Signalerna används också för gratis noggrann tidssynkronisering, vilket har blivit mycket viktigt för många system, som exempelvis bankväsendet och för eldistributionen. GNSS-satelliter ligger högt upp, på runt 20 000 km, och signalerna från dem är rätt svaga. Det gör att de är lätta att störa ut av antagonister och det kan vara ett bekymmer att vi har gjort samhället så beroende av dem. Robustare system kommer sannolikt att byggas snart. Förmodligen görs det med satelliter på lägre höjd, även om ett GNSS då kräver fler satelliter.

Nyckeln till rymdens användande är dock raketer. Det har varit svårt att bygga raketer och dyrt att skicka upp satelliter. I början var det bara ett fåtal länder, eller sammanslutningar av länder som ESA, som kunde göra detta. Men under de senaste 20 åren har fler och fler raketer utvecklats av både mindre länder och privata aktörer. Mest framgångsrik har SpaceX varit.

Med hjälp av effektiva produktionsmetoder och återanvändningsbara raketsteg har de pressat ner uppsändningskostnaden med nästan en faktor tio. Man brukade säga att tumregeln var 10 000 amerikanska dollar för att få upp ett kilo i rymden. Med SpaceX:s Falcon Heavy-raket ligger lägsta pris nu på 1 600 dollar/kg. Elon Musks stora mål är dock rymdfarkosten Starship

”Astronauter är inte bara operatörer av otaliga experiment, utan även ’försökskaniner’. Man studeras ingående för att se hur rymden påverkat kroppen.”

RYMDMÄNNISKOR

Jose Hernandez, Kevin Ford, Christer Fuglesang, Rick Sturckow, Danny Olivas och Patrick Forrester vid Discovery 2009.

FOTO: NASA

med raketerna Superheavy som ska kunna ta 100–150 ton till rymden. Planen är att alla delar blir återanvändningsbara och Superheavy landar tillbaka på själva startplattan. Musk har sagt att han tror priset då kan komma ner till 20 dollar/kg, vilket bara vore drygt dubbla bränslekostnaden. Även om han gissar fel på en faktor 2–3, så innebär det en total förändring av hur vi kan utnyttja rymden. Det öppnar fantastiska möjligheter som solkraftverk i bana runt jorden, gruvbrytning på asteroider och inte minst befolkning av rymden. Just det senare, att kolonisera Mars, är grunden till utvecklingen av Starship och visionen för företaget SpaceX. En prototyp till Starship-Superheavy står sedan flera månader klar på deras nya rymdplats Boca Chica vid södra spetsen av Texas och en första testfärd förväntas genomföras snart.

Starship ska för övrigt också agera månlandare för de första bemannade Artemisfärderna. Fast resan från jorden till månen ska ske med Artemisprogrammets egen Orion-kapsel, uppskjuten av raketerna SLS (Space Launch System), en oerhört dyr "dinosaurie-raket" som det knappast kommer att byggas många av – om inte det politiska systemet i USA kräver det.

"Apolloprogrammet var emellertid i huvudsak ett geopolitiskt program, något som USA kände sig nödgat att göra för att bevisa sin tekniska överlägsenhet gentemot Sovjetunionen i rymden."

Pris per kilo till rymden är dock inte den enda viktiga faktorn. Flexibilitet är väl så viktig. Att kunna välja när och till vilken omloppsbana uppskjutningen ska ske oberoende av andra är något många satellitägare är villiga att betala extra för. Detta kan små raketer erbjuda, även om det aldrig går att göra dem lika

billiga per kilo nyttolast som stora raketer. Ett av de mest spännande företagen som just nu utvecklar en mindre raket är Pythom Space. Det är grundat och leds av ett svenskt par, Tina och Tom Sjögren. I Kalifornien har de utvecklat en liten raket, kallad Eiger, som ska kunna ta 150 kg till rymden. Tester av raketerna inleds nu i Nevada och om allt går vägen kan Eiger börja skicka upp satelliter under 2024. Av speciellt intresse för oss i Sverige är inte bara att detta är ett amerikanskt-svenskt företag, utan raketerna passar också utmärkt att skicka upp från Esrange utanför Kiruna. På Esrange invigdes i januari den första raketbasen för satellituppsändning på

europiskt fastland, i närvaro av hela EU-kommissionen, regeringen och kungen. Men det finns faktiskt ännu ingen lämplig raket tillgänglig. Eiger skulle kunna bli den första.

Christer Fuglesang är professor i rymdfart vid KTH och den första svenska rymdfararen.

Litteraturens dragningskraft

Även våra mörka sidor följer med oss när vi lämnar vår planet. Science fiction tar med sig den mänskliga naturen ut i en fiktiv rymdvärld.

Av Maria Küchen

Under Godahoppssuddens klara natthimmel riktade sir John Herschel sina avancerade teleskop mot rymden. Han sökte efter dubbelstjärnor och kometer, stjärnhopar och nebulosor. Speciellt intresserad var han av de magellanska molnen, två oregelbundna dvärggalaxer som kunde observeras från södra halvklotet.

Många väntade med spänning på resultaten av hans undersökningar. I augusti 1835, när den berömda astronomen hade befunnit sig i Sydafrika i ett år, meddelade tidningen *The New York Sun* att han hade riktat om teleskopen från yttre rymden till månen och gjort fantastiska upptäckter. Artiklarna om Herschels fynd väckte uppmärksamhet världen över. *The New York Sun*s försäljningssiffror rusade i höjden. Drygt 20 år senare kom texterna ut i bokform. Titeln på det gulnade omslaget sätter tankarna i gungning: *The moon hoax; or, a discovery that the moon has a vast population of human beings*.

Månens floder, grottor, sjöar – allt detta och mycket mer beskrevs i detalj i *The New York Sun*s texter och litografier. Månens invånare sades vara märkliga bävrar och getter och andra djur, tempelbyggande män med fladdermusvingar och mängder av vanligt folk.

Naturligtvis hade John Herschel inte sett något av detta i sitt teleskop. Allt var hopdiktat utan hans kännedom. Men även sedan bluffen uppdagats fortsatte "the moon hoax" att fascinera. Alternativa fakta är med andra ord inget nytt. *The New York Sun*s artiklar om Herschels upptäckter var sin tids *deep fake*.

De flesta missade att Richard Adams Lockes texter i *The Sun* också var avsiktligt riktad satir. Den drev med samtida föreställningar om att det kunde finnas en mångfald av världar ute i kosmos, bebodda som vår. Idén har odlats sedan antiken och förblir livskraftig idag. Det känns osannolikt, i ett enormt universum med hundratusentals galaxer, att vi skulle vara ensamma.

På 1800-talet propagerades världarnas mångfald bland annat av John Herschels far, astronomen William Herschel, och av prästen och amatörastronomen Thomas Dick. Det var specifikt Dick som Locke gav sig på.

Dick hade utvecklat en teologi som inte stod i strid med natur-

vetenskapen – och han predikade i kyrkan om att månen kunde ha atmosfär, vulkanisk aktivitet och tropisk vegetation.

Locke drev med utopierna. På något vis känns det uppfriskande. Rymdfart uppfattas alltför ofta som ett sätt att optimera själva människan. I rymden blir vi fredligare, klokare, bättre. Vi drabbas av *the overview effect* som får oss att inse att vi alla hör ihop på en bräcklig liten blå boll i rymden. Eller?

Jag är skeptisk. Lämna vi vår hemplanet så kommer våra mindre goda egenskaper antagligen att följa med. Satiriska sf-författare vet det. De fokuserar på den mänskliga naturens avigsidor, i en fiktiv rymdvärld som speglar vår verklighet här och nu.

Till mästarna i genren hör polacken Stanisław Lem. När han 75 år gammal avled år 2006 hade han bland mycket annat publicerat romanen *Solaris* som filmatiserats tre gånger, och de dråpliga *Stjärndagböckerna*.

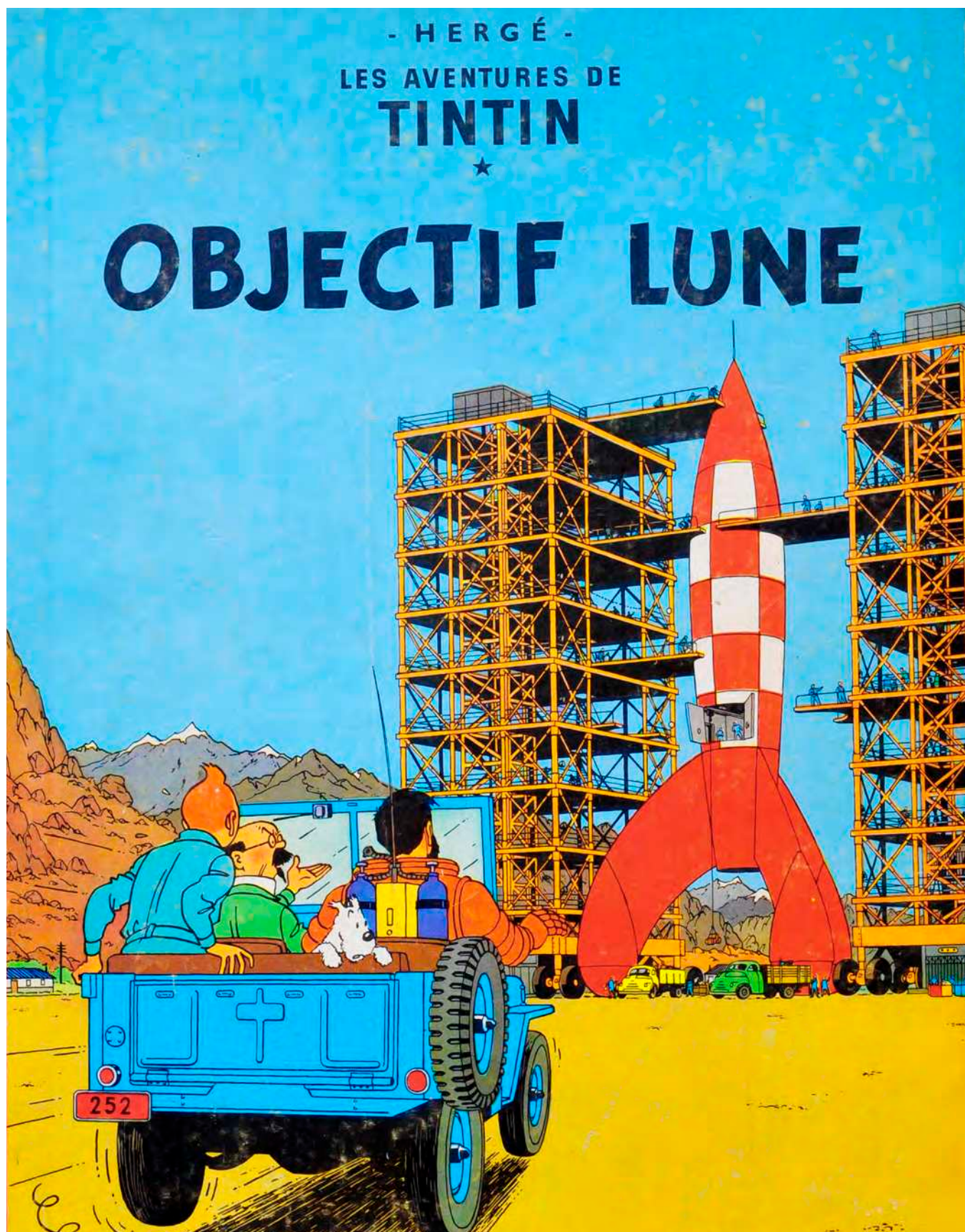
Solaris är en berättelse med existentiella bråddjup om en planet där tankar blir verklighet. Novellsamlingen *Stjärndagböckerna*, i kontrast, är närmast sf-slapstick. I en av novellerna skildras ett högggradigt misslyckat försök att optimera historien. "Samhällsskicket är reglerat, klimatet likaså; på 2600-talet som jag kommer ifrån är allt på jorden så bra att det inte kan bli bättre, men det är ändå en sak som inte lämnar oss någon ro, nämligen historien."

Derför måste den ärrade rymdagenten Ijon Tichy forsla sig till framtiden och bli chef för projektet TEOHIHY, Telekomisk optimering av historien på hyperdator. Det kan förstås bara ta en ände med förskräckelse.

I *Stjärndagböckerna* avslöjas allt om mänsklighetens historia. Vi får veta vilka som egentligen ligger bakom hela eländet – TEOHIHY:s klantiga tidsresenärer, förstås. Exposed! Hieronymus Boschs bisarra målningar, Platon och Aristoteles och mycket annat vävs in i en högoktanig satir som gör upp med kommunismens destruktiva världsförbättrande, men också med mänsklig klåfingrighet mer i allmänhet.

Allvarigare kan det bli när sf fungerar som profetia. I sin roman *Från jorden till månen* från 1865 föregrep Jules Verne de bemannade

>>

Professor Kalkyls raket i *Månen tur och retur* har slående likheter med von Brauns V2-raket.

FOTO: ED BUZIAK/ALAMY

Wernher von Braun och president John F Kennedy vid Cape Canaveral.

FOTO: ALAMY/NASA

månfärderna som människan genomförde hundra år senare. I romanen skjuter en handfull äventyrare iväg sig till månen med kanon. Vad Verne siar om – och han är medveten om det – är inte bara rymdfärder. Det är också nittonhundratalets långdistansmissiler.

Månfärden i Jules Vernes roman arrangeras av The Gun Club, där man bara får vara med om man uppfunnit eller förbättrat en kanon. Bilden av Jules Verne som de tekniska rymdframstegens hovskald får en svår törn om man faktiskt läser *Från jorden till månen*. Liksom så många andra sf-författare riktar han en satirisk udd mot sin tids gryende högteknologi, främst då den alltmer tekniskt avancerade krigsföringen, och liksom Stanisław Lem är han i detta hysteriskt rolig.

Jules Vernes sammankopplingar av militarism och rymdfart pekar spikrakt framåt mot Wernher von Braun, mannen bakom både Hitlers V2-raketer mot London och Apolloastronauternas Saturn 5-raket.

Vid fyrtiotalets början var Tyskland på väg att utveckla en rymdfärjeaktig långdistansmissil, Silbervogel, avsedd för attacker mot USA. När von Braun några år senare förstod att andra världskriget var förlorat för Tysklands del sände han ut sin bror på cykel för att möta de amerikanska trupperna och meddela att han överlämnade sig själv och sin spjutspetskompetens. Ett decennium senare var han stjärna hos Walt Disney.

För miljoner tevetittare presenterade den stilige von Braun sina drömda framtida rymdstationer som om de redan var verklighet. Hans 1950-talsvision av en jättelik mänsklig bosättning i

rymden materialiserades så småningom, men bara på film. I 2001 – *a space Odyssey* från 1968, valsar hans hjulformade rymdstation fram genom kosmos till tonerna av Richard Strauss.

von Braun har lämnat fler spår i populärkulturen. Professor Kalkyls raket i *Månen tur och retur* har slående likheter med von Brauns V2-raket. De klassiska serialbumen om Tintins månfärd publicerades i början av 1950-talet (på svenska kom de 1969, i samband med den första bemannade månlandningen). De är den mest profetiskt realistiska sf om månfärder som jag känner till. Bortsett från just raketerna.

von Braun sägs i början av 1960-talet ha varit fixerad vid idén att en bemannad raket skulle åka ända till månen, som i Tintin-albumen. Andra förstod bättre. Visst behövdes en extremt stark raket för att få upp Apollo-farkosten ur atmosfären. Men att fara hela vägen till månen med raket vore bara livsfarligt och dumt.

I stället utnyttjades himlakropparnas egen dragningskraft för att tyst och bränslesnålt forsla de nättas Apollofarkosterna mellan jord och måne. En landare, en servicemodul och en trång kommandoenhet där besättningen åt, sov och navigerade – det var i princip allt som behövdes.

Ingen science fiction-författare hade förutspått det, vad jag vet. Plötsligt händer det: verkligheten överträffar dikten.

Långt tidigare, två år innan Locke år 1859 publicerade sin månbluff i bokform, föddes Konstantin Tsiolkovskij. Han var en självlärd döv såriling som tillbringade större delen av sitt liv i en liten

RYMDMÄNNISKOR

timmerstuga tjugo mil från Moskva. Idag betraktas han som rymdflygets tekniska, vetenskapliga och filosofiska urfader.

Redan i tonåren, inspirerad av Jules Verne, började han begrunda möjligheterna för människor att lämna jorden. Han utvecklade sina tekniska och vetenskapliga teorier för att komplettera den filosofiska aspekten av människor i rymden. Hur skulle de trivas ombord på rymdstationerna han föreställde sig, i slutna biologiska system med slussar mellan besättningens liv och rymdens mörkande tomhet?

Bra, trodde Tsiolkovskij. Han tillhör rymdfartens mest realistiska utopiker. Fysikaliskt tänkte han ut sådant som ännu inte kunde konstrueras. Han var kort sagt långt före sin tid.

I sf-ikonen Ray Bradburys böcker däremot är människans liv som rymdvarelse sållan muntert. Jag grät när jag som barn läste novellen *Det eviga regnets dag* om livet på Venus, en planet där det i Bradburys fiktion regnar oavbrutet – utom en enda dag vart sjunde år. Då får kolonisterna se solen för en kort stund, men elaka kamrater berövar en liten flicka denna ljusglimt genom att låsa in henne i en skrubbe.

I en annan Bradburyberättelse kommer människor till Mars, underkuvar omedelbart urinnevånarna och börjar skräpa ner. Det är ingen satir, det finns ingen plats för skratt, allt är bara sorgligt. Vart människan än far, följer hennes mörkersida med henne. Även robotar och AI blir bärare av våra tillkortakommanden och problem. Ett återkommande tema i rymdberättelser.

Robotikens tre lagar är välkända och gäller både på jorden och i rymden. För det första får en robot inte skada en människa eller genom passivitet tillåta att en människa skadas. För det andra måste robotar lyda människors order, utom när dessa strider mot den första lagen. För det tredje måste en robot skydda sin egen existens så länge det inte strider mot första eller andra lagen.

Så synd bara, i en tid när allt fler robotar utför alltmer avancerade uppgifter och AI utvecklas i galopperande hastighet, att dessa juridiska principer inte finns på riktigt.

De formulerades på 1940-talet i amerikanen Isaac Asimovs *Jag, robot*-fiktion. Onekligen har de påverkat verklighetens etiska resonemang om robotisering – en verklighet som dock tycks skena så snabbt att lagstiftningen som skulle behöva tygla den inte hinner ikapp.

Uppskjutningen av Artemis.

FOTO: JOEL KOWSKY/NASA

*”Lämnar vi vår
hemplanet så kommer
våra mindre goda
egenskaper antagligen
att följa med.*

Kan en AI betraktas som ansvarig för sina handlingar? Kan den därmed ställas inför rätta? Om inte, vem ansvarar för brott som en AI begår? Frågor som dessa behöver svar, gärna snart. Men människans teknologiska förmågor tycks mer utvecklade än hennes förnuft. Asimov var en bistert profetisk sf-författare, som inte bara förutsåg robotikens framtida dilemma. Tidigt varnade han också för det postfaktiska samhället.

I en debattartikel 1980, nästan 40 år innan Donald Trump valdes till president, anklagade Isaac Asimov sitt hemland för att sedan lång tid odla en ”okunnighetens kult”. Demokrati, skrev han, definieras i USA som att ”min okunskap är lika mycket värd som din kunskap”. Detta i ett land där läskunnigheten, det viktigaste verktyget för medborgare att hävda sig demokratiskt, urholkas alltmer.

”Lita inte på experterna!” har blivit de amerikanska medborgarnas slagord på folkbildningens bekostnad. Det leder till en alltmer utbredd vägran att ta in historiskt och vetenskapligt belagda fakta om sådant som vaccin, Förtintelsen och månlandningar.

Tusentals människor idag vägrar att ens gå med på att jorden är rund. De utbildade – även inom kyrkan – har vetat det i tusentals år. 200 år före vår tideräkningens början beräknade astronomen Erathostenes jordens omkrets med en felmarginal på bara 64 mil. Kyrkan stred inte med Galilei om jordens form, utan om var i solsystemet jorden befinner sig.

Det blev en besk teologisk medicin att svälja att vår planet inte är solsystemets centrum, att jorden roterar kring solen istället för tvärtom. Men naturvetenskapens och trons världsbilder kan synkroniseras om man vill. Den bespottade prästen och stjärnskådaren Thomas Dick tillhör dem som bevisat det. Och teknikens hårda fakta samsas bra med poesins nebulösa rymddrömmar – i Tsiolkovskijs timmerstuga och von Brauns Disneyshower, i samhällskritiska sf-romaner och glittrande popsånger.

”Is there life on Mars?” Med de orden sjöng sig David Bowie in i mitt tolvåriga rymdhjärta. Det var tidigt sjuttital och människor hade nyligen landat på månen – en plats utan djungler, bävrar eller fladdermusmän. Det enda som fanns där var svart rymd, grå sten.

Så vi lyfte blicken ytterligare, spanade längre bort. Liv på Mars? När vi kommer dit får vi veta. Gissningsvis kommer människor att nå Mars under min livstid. Nasas program för framtidens bemanade färder till månen, Artemisprojektet, är i full gång. Inom några år förväntas människor vara tillbaka på vår närmaste himlakropp. Sedan blir månen en hub för vidare färder. Eller hur?

Säg att det är sant. Jag vill tro på budskapet i Star Trek – ”to boldly go where no one has gone before” – och på min barndoms tindrande ljusa sånger. ”There’s a starman waiting in the sky”, sjöng David Bowie. ”Moonage daydream, Space oddity” – för ett barn av rymdåldern går det inte att sluta lyssna. I sin existentiella och metafysiska tolkning av rymden är dessa sånger ett slags modernitetens psalmer. De formulerar en bön. Säg att det finns liv där ute i de magellanska molnen, på okända planeter i avlägsna stjärnhopar. Säg att månbluffaren Richard Adams Locke hade fel om världarnas mångfald. Säg att vi inte är ensamma.

Maria Küchen är författare, bland annat till *Rymdens alfabet* (Natur & Kultur 2019).

När rymdkriget kommer

Det pågår en eskalerande rymdkapprustning. Sverige behöver ett rymdförsvär för att hantera de samtida hoten.

Av Sandra Lindström

Den 15 november 2021 sköt Ryssland en ballistisk robot från eget territorium mot en egen satellit. Satelliten förstördes och bröts upp i minst 1800 mindre bitar. Det var ett lyckat test av ett så kallat antisatellitvapen.

Det går såklart att spekulera i varför Ryssland valde att genomföra testet, men vi kan vara säkra på två saker: De såg till att genomföra det innan det blev förbjudet eller begränsat. De är också redo att skapa stora mängder rymdskrot för att försvåra för andra länder att använda sina satelliter, trots att det utsätter dem själva för samma risk att kollidera med rymdskrot.

Sannolikt var det en ren demonstration av militär kapacitet och förmåga i avskräckningssyfte. Generalmajor Michel Friedling, tidigare chef (2019–2022) över franska rymdkommandot, menar att antisatellitvapentestet även var en tidig indikation på invasionen av Ukraina ett par månader senare.

Ryssland är tyvärr inte det enda land som genomfört ett antisatellitvapentest med ballistisk robot från marken. Liknande test har tidigare gjorts av Kina (2007), USA (2008) och Indien (2019). Att Ryssland skulle göra detsamma var väntat. Men att skjuta sönder satelliter är lyckligtvis något de flesta länder annars undviker.

Det är betydligt vanligare att försöka påverka satelliter genom att störa signalerna, blanda sensorerna eller hacka dem. Vid flera tillfällen har det rapporterats om stora störningar på gps-kopplat till kriget i Ukraina, något som har sträckt sig långt in i andra länder. Kriget i Ukraina har på flera sätt bekräftat att ett krig i alla högsta grad involverar rymden som ytterligare en domän för militärt angrepp.

Det går därför att konstatera att det pågår en rymdkapprustning där flera länder utvecklar, testar och använder olika sätt att attackera satelliter. Det är framförallt detta som har bidragit till att flera länder numera hanterar rymden som en militärt operativ domän och inrättar rymdförsvär. Men vad innebär ett rymdförsvär egentligen?

Rent intuitivt är det lätt att tänka att ett rymdförsvär borde vara detsamma som att försvara rymden. Precis på samma sätt som ett luftförsvär går ut på att försvara lufterummet. Det är dock inte riktigt så enkelt. Luftförsväret övervakar svenskt luftrum dygnet runt. Beroende på konfliktnivå så avvisas eller bekämpas luftfarkoster som inte har rätt att befinna sig där. När främmande makts flyg eller inkommande robotar otillåtet flyger in i svenskt luftrum innebär det en kränkning av vår territoriella integritet.

Rymden ovanför Sverige, till skillnad från lufterummet, är en så kallad allmänning. På samma sätt som att de flesta hav inte

kan ägas av ett land, har inget land äganderätt till rymden. Därför kan det heller inte ske kränkningar av utrymmen i rymden. Ett rymdförsvär är på så sätt inte samma sak som att försvara rymden. Men en ännu viktigare fråga att ställa sig är vilka konsekvenser ett anfall skulle kunna få. Vad är det egentligen vi ska försvara? Och hur viktigt är det för Sverige, det svenska samhället, svenska intressen och för nationell säkerhet?

Låt oss först fortsätta att resonera kring begreppet. Är rymdförsvär detsamma som ett militärt försvär i rymden, *av* rymden eller *mot* rymden?

Ett militärt försvär innefattar i allmänhet system för att upptäcka, varna för och försvara mot ett anfall. Ett försvär i rymden implicerar att försvarssystemet är placerat i rymden för att upptäcka, varna för och försvara mot ett anfall mot rymden – det vill säga mot satelliter. Anfallet mot satelliterna skulle emellertid kunna ske antingen från rymden, det vill säga från andra satelliter, eller från jorden. Men det skulle även kunna vara ett försvarssystem placerat i rymden för att upptäcka, varna för och försvara mot ett anfall mot jorden. Det vill säga mot antingen luft-, sjö- eller markdomänen. Det centrala är *var* försvarssystemet är placerat, inte vad det ska försvara.

Ett militärt försvär *av* rymden implicerar ett försvär av satelliter. I detta fall kan själva försvarssystemet vara placerat i rymden, men även i andra domäner såsom luft, sjö och mark. Anfallet skulle kunna ske från andra satelliter, men även från de andra domänerna. Det centrala här är att satelliter ska försvaras, inte *var* försvarssystemet är placerat.

Det tredje alternativet, ett militärt försvär *mot* rymden, implicerar att anfallet kommer från rymden. I princip skulle anfallet då kunna härröra från en satellit. Anfallet skulle i sin tur kunna vara riktat mot satelliter, men även mot de andra domänerna luft, sjö eller mark. Det centrala här är att hotet förutsätts komma från rymden.

Alla tre resonemangen tillsammans utgör ett fullskaligt rymdförsvär. Med andra ord innefattar ett rymdförsvär såväl militärt försvär i rymden som *av* rymden och *mot* rymden. Det innebär att försvarssystemet, det vill säga systemet för att upptäcka, varna för och försvara mot ett anfall, fysiskt bör vara placerat både i rymden och på jorden. Eftersom ett anfall kan förväntas komma från satellit mot satellit, från rymden mot jorden, samt från jorden mot satellit.

Vid uppbyggnaden av ett rymdförsvär bör man åtminstone ta hänsyn till och hantera alla dessa delar. I realiteten kommer olika

RYMDMÄNNISKOR

Robotattack på satellit.

FOTO: SHUTTERSTOCK

länder att göra på olika sätt. Få länder kommer att ha möjlighet att bygga upp ett fullskaligt rymdförsvär. På grund av olika förutsättningar och prioriteringar, men också för att länder utvecklar sina militära doktriner på olika sätt och bygger upp olika sorts militära organisationer. Därför kommer det också att skilja sig från land till land vad man innefattar i begreppet rymdförsvär.

Behöver då Sverige ett rymdförsvär? För att besvara den frågan behöver man resonera kring rimligheten och sannolikheten för ett anfall. Tyvärr vet vi redan att det regelbundet genomförs attacker av olika slag. Det är så pass vanligt att Nato sedan 2021 betraktar dessa attacker mot, från och i rymden som en säkerhetsfråga för alliansen. En attack kan leda till att man åberopar artikel 5 i Nordatlantiska fördraget, vilket betyder att en attack på ett Natolands satellit kan betraktas som en attack på hela alliansen.

För att bedöma vilken faktisk möjlighet ett land har för att bedriva rymdverksamhet utan att vara beroende av något annat land krävs ett antal förutsättningar. Det behövs en industri för att kunna utveckla satelliter. Dessutom behöver man raketer för att skjuta upp satelliterna. Det behövs infrastruktur för att skjuta upp bärraketer från landets territorium och kapacitet till att sköta driften av satelliter. Egen rådhighet är självklart en viktig aspekt i ett rymdförsvär. Det talar nämligen om hur självstän-

digt ett land är när det gäller att exempelvis skjuta upp militära satelliter, men även hur snabbt ett land kan få militära satelliter på plats.

Sverige har sedan länge anläggningen Esrange öster om Kiruna med bland annat markstationer för kommunikation med satelliter. Den 13 januari 2023 invigde kung Carl XVI Gustaf Spaceport Esrange, Sveriges anläggning för uppskjutning av satelliter. Detta innebär att Sverige är ett av endast ett tiotal länder i världen med infrastruktur att kunna skjuta upp och effektivt kommunicera med satelliter från eget territorium.

I Försvarsmaktens senaste studie om hur ett svenskt försvar bör se ut år 2045 (Perspektivstudien 2022) föreslås en förmågeutveckling som ligger i linje med den nationella satsningen på Esrange som en bas för uppskjutning av satelliter. I studien föreslås exempelvis att krigsplacera nyckelpersonal vid Esrange. Överbefälhavare Micael Bydén gör bedömningen att svensk uppskjutningsförmåga för satelliter är ett möjligt område för Sveriges bidrag till Nato. I regeringens utrikesdeklaration från den 15 februari 2023 identifieras det vidare som en värdefull tillgång för de allierade ländernas utveckling av militära förmågor. »

Men åter till frågan: Vad är det egentligen som behöver försvaras? Detta är direkt kopplat till hur satelliter och satellittjänster används, samt hur beroendet ser ut.

Alla länder med ett modernt försvar använder idag satelliter för att förstärka och förbättra militär förmåga på jorden. Försvarsminister Pål Jonson betonade i en intervju i SVT Nyheter att "rymdförmåga blir en allt viktigare del av modern krigföring".

Inte minst har detta bekräftats på flera olika sätt i kriget i Ukraina. Bland annat nämnde nyligen den nya chefen för amerikanska rymdstyrkan, general B Chance Saltzman, i en intervju i Space News att en av erfarenheterna från det pågående kriget i Ukraina är att rymdsystem ökar i betydelse för militära operationer.

Tre närmast grundläggande satellittjänster som används både civilt och militärt är satellitnavigering, satellitkommunikation och spaning med satelliter.

Satellitnavigering används för att bestämma position och tid samt för att navigera. Det används exempelvis i precisionstyrda vapen.

Satellitkommunikation används för att kommunicera över stora avstånd, men även då markinfrastruktur inte fungerar. Kriget i Ukraina har visat hur viktigt det är för befolkningen att kunna kommunicera med omvärlden via satellitkommunikation.

Spaningssatelliter är det enda sättet att samla in information över ett land utan att kränka nationsgränser. Medierna har vid flera tillfällen publicerat högupplösta satellitbilder som visat hur kriget framskrider. Detta har bidragit med en helt ny nivå av transparens för gemene man. Något som tidigare endast var förbehållet olika länders underrättelsetjänst.

Även om det har konstaterats flera gånger hur viktiga satellittjänster har blivit i ett pågående krig så går utvecklingen otroligt fort. Det kommer inte att dröja länge förrän insamlad information från satelliter kan levereras i realtid ute i fält.

Många länder har insett vikten av tillgång till satellittjänster i kris, konflikt och krig. Samtidigt har man insett att beroendet av satellittjänster är komplext och mycket mer integrerat i ett försvar och i modern krigföring än man tidigare trott.

Det civila samhället har kanske ännu större beroende av satellittjänster, vilket i sin tur höjer risken för att det civila försvaret påverkas vid en attack. Det militära försvaret kan då indirekt

"Utvecklingen kan lätt uppfattas som en negativ spiral mot mörkare tider där rymdkaprustningen trappas upp och eldas på."

påverkas om det civila försvaret inte kan leverera stöd fullt ut, exempelvis avseende transport och sjukvård.

Beroendet av satelliter och satellittjänster har nu tyvärr även börjat utnyttjas genom att flera länder utvecklar och även besitter rymdförnekande förmåga. Det innebär helt enkelt att man har kapacitet att störa och påverka satellittjänster, samt till och med kapacitet att förstöra satelliter.

Den här utvecklingen är central i varför rymdförsvaret är extra aktuellt just nu och varför flera länder agerar i den här riktningen. I den amerikanska nationella säkerhetsstrategin har man varit tydlig med att en attack på satelliter som påverkar USA:s vitala intressen (exempelvis satelliter som är en del av det amerikanska kärnvapenförsvaret) kommer att besvaras med motåtgärd. De är också tydliga med att de skulle överväga att använda kärnvapen för att försvara vitala intressen.

Det förefaller naturligt att återkommande referera till kriget i Ukraina vad gäller nyttjandet av satelliter. Det finns flera exempel från kriget där satellittjänster har attackerats på olika sätt. EU:s höga representant för utrikesfrågor och säkerhetspolitik, Josep Borrell, sa i ett anförande under den europeiska rymdkonferensen i januari 2023 att attacker på satelliter blir vanligare och utgör ett säkerhetsproblem. En sådan attack var ett tydligt tecken på den inledande fasen av den ryska invasionen av Ukraina.

Ett dygn innan invasionen startade utsattes satellitkommunikationsnätverket som den ukrainska armén använder för en cyberattack.

Utvecklingen är inte ny, utan en accelererande trend som har pågått under flera år. Det som däremot är nytt och aktuellt är motreaktionen på tester, utveckling och användning av vapen mot satelliter. Detta kan betraktas som ett paradigmskifte där flera länder numera betraktar rymddomänen som militärt operativ. Det innebär att det är ytterligare en domän för militära operationer där man måste kunna hantera kris, konflikt och krig.

Flera länder har därför börjat integrera rymddomänen i den militära doktrinutvecklingen och genomfört omorganiseringar i sina militära strukturer för att hantera utvecklingen. Några exempel på det är att länder upprättar militära rymdstrategier och rymdplaner samt att man inrättar rymdkommandon och rymdstyrkor. Några länder som synliggjort rymddomänen i sin militära struktur är Australien, Frankrike, Indien, Iran, Japan, Kanada, Kina, Ryssland, Storbritannien, Sydkorea, Tyskland och USA.

Precis som för ett effektivt luftförsvar, där grunden är att övervaka luftrummet och varna för hot, är grunden för ett effektivt rymdförsvar en god lägesbild. En god lägesbild av rymddomänen innebär att hålla koll på satelliter och framförallt vilken förmåga satelliterna tillför en motståndare.

I en god lägesbild ingår även att ha kännedom om utvecklingen av domänen; avseende teknikutveckling men också avseende olika länders intentioner och intressen. Överbefälhavare Micael Bydén's råd avseende Försvarsmaktens förmågeutveckling är att tillföra en militär rymdlägesbild för att bygga upp en grundläggande förutsättning för egna rymdrelaterade förmågor, för att skydda rymdresurser samt att försvåra informationsinhämtning mot den egna förmågan. Utvecklingen kan lätt uppfattas som en negativ spiral mot mörkare tider där rymdkaprustningen trappas upp och

Ulf Kristersson, Ursula von der Leyen och kung Carl XVI Gustaf under invigningen av Esrange. FOTO: JOHANNES FRANSEN/TT

RYMDMÄNNISKOR

Rymdpionjären William H Dana från kalla kriget-eran när rymdkapplöpningen tog sin början.

FOTO: NASA

eldas på. Samtidigt görs en hel del för att motverka utvecklingen.

Det övergripande målet för Sveriges militära försvar är att verka fredsbevarande och krigsavhållande. Detta gäller självklart även för rymddomänen där ett rymdförsvaret ska arbeta för att motverka den pågående rymdkaprustningen.

Det finns flera sätt för länder att signalera för omvärlden vad man har för avsikter. Att vara så transparent som möjligt i sitt agerande bidrar till ett högre förtroende då det lämnar mindre utrymme för miss-tolkning och risk för konflikter. Det mest grundläggande sättet att signalera sina avsikter inom rymddomänen är att offentliggöra den militära rymdstrategin ett land har. Men det kan även handla om att i förväg meddela omvärlden om satellituppskjutningar eller andra rymdaktiviteter, särskilt sådana som annars skulle kunna uppfattas som fientliga.

Ett annat sätt är att offentligt meddela omvärlden om sina avsikter i en viss fråga. Exempelvis har Australien, Japan, Kanada, Nya Zeeland, Schweiz, Sydkorea, Tyskland, Storbritannien och USA under det senaste året deklarerat ett åtagande om att aldrig genomföra destruktiva kinetiska antisatellittester med robot från marken. I Sverige offentliggjorde regeringen 2018 en nationell rymdstrategi som täcker in både civila och försvars- och säkerhetsrelaterade aspekter.

Ett av de strategiska målen är exempelvis att förhindra utpla-

tering av vapen i rymden och motverka att den blir en arena för konflikter. Därför deltar Sverige exempelvis aktivt i arbetsgrupper inom FN och stödjer arbetet med att ta fram riktlinjer för ansvarsfullt beteende i rymden i syfte att reducera hot mot rymden. Även om en majoritet av länder står bakom detta arbete ser vi tyvärr att de stora rymdländerna Kina och Ryssland inte stödjer arbetet i samma utsträckning.

Frågan om vad ett rymdförsvaret inrymmer kommer att skilja sig från land till land, men artikeln har berört alla delar som ett fullskaligt rymdförsvaret skulle kunna bestå av. Ett rymdförsvaret dimensioneras utifrån identifierade hot i, från och mot rymden. Även utifrån bedömd sannolikhet och konsekvens av att hoten omsätts i handling, samt ett lands kapacitet och förmåga att kunna förebygga och hantera dem. Det är en nödvändighet för ett modernt försvar att inrätta ett rymdförsvaret just för att kunna förebygga, bemöta och hantera de nya samtida hoten som rymddomänen introducerar.

För Sveriges del föreslås det därför i Försvarsmaktens senaste perspektivstudie att ett rymdförsvaret bör utgöra del av den framtida försvarsmaktsstrukturen. Försvarsmakten har påbörjat uppbyggnaden av en rymdavdelning inom flygvapnet och utsett flygvapnets första rymdchef. Men exakt hur ett svenskt rymdförsvaret kommer att se ut återstår att se.

Sandra Lindström är till vardags verksam som forskningsledare inom rymd, försvar och säkerhet vid Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI).

Vi blickar ut

Vi ska inte underskatta nyttan av förvirring och astronomiska observationer. Men vad har universum att säga? Och har vi förmåga att lyssna?

Av Håkan Lindgren

I juli förra året fångades en rymdvarelse på bild. Det väckte viss uppmärksamhet, åtminstone i vetenskapliga kretsar, men nyheten har inte riktigt nått fram till allmänheten, så jag vill börja med att presentera den. Kroppen är helt genomskinlig, förutom ögonen och några inre organ. Den är drygt 40 centimeter lång, och har åtta fångstarmar omkring en centralt placerad mun som påminner om en fågelnäbb.

Börjar det låta bekant? Varelsen är en glasbläckfisk. Den hittades inte av astronomer som stirrade ut i rymden, utan av ett forskarlag från Schmidt Ocean Institute i USA, som riktade blicken ner i Stilla havet. Betraktad från rätt håll är glasbläckfisken lika märklig som alla livsformer vi skulle kunna föreställa oss ute i universum. Det är på den här planeten de underliga varelserna finns, och människan är själv en av dem. Det duger inte åt oss, och det är intressant.

Det måste finnas något *mer*, tycker vi. Snart är vi tio miljarder människor, men vi känner oss övergivna. Bara en mycket underlig varelse kan känna sig ensam mitt i en Edens lustgård med glasbläckfiskar och andra lika osannolika djur.

Vad är detta *mer* som människan ständigt önskar sig? Skulle vi bli lyckligare om vi fick det?

Innan jag spekulerar vidare skulle jag vilja göra en liten omväg förbi månen och Mars. Det är nämligen dit Nasa är på väg härnäst, men även en hängiven raketentusiast borde bli en aning skeptisk efter en närmare titt på deras planer.

2004 förklarade president Bush att USA skulle återvända till månen. Den nya rymdkapseln, kallad Orion, började projekteras 2006. Orion ska lyftas till månen av bärraketen SLS (Space Launch System), som började konstrueras 2011. Tanken med SLS var att spara tid och pengar genom att använda samma typ av motorer och bränsletank som rymdfärjan hade, men kostnaderna har skenat och är nu uppe i 50 miljarder dollar. Orion och SLS gjorde den första, obemannad testflygning i november förra året. Enligt de senaste uppskattningarna kan vi vänta oss en bemannad månlandning tidigast 2028. Som en jämförelse tog det sju år från Kennedys tal till Armstrongs skosula på månen.

SLS existerar av ett enda skäl: raketerna är kongressledamöternas favorit. Med dess hjälp kan de slussa pengar till de tunga arbetsgivarna i sina delstater. Eric Berger, som har bevakat rymdflygning för sajten Ars Technica i 20 år, kallar SLS "förmodligen det värsta som har drabbat Nasa de senaste 60 åren". Under denna period har Nasa förlorat två rymdfärjor, vilket tog 14 astronauters liv.

Målet för Apolloprojektet var att skriva världshistoria, och att hinna före Sovjet. Målet för det nya månprogrammet, som kallas Artemis (Apollons syster), beskrivs på följande sätt på Nasas hemsida: vi ska landsätta den första kvinnan och den första färgade personen ("person of color") på månen.

1970 skrev den afroamerikanske poeten Gil Scott-Heron diktens "Whitey on the Moon", en spoken word-protest som hämtade energi ur kontrasten mellan månlandningen och de svartas usla livsvillkor: "I can't pay no doctor bill / but Whitey's on the Moon".

Scott-Heron avled 1982; är miljardsatsningen på Artemisprojektet bara en senkommen ursäkt till honom?

Under tiden har privata entreprenörer utvecklat nya raketer snabbare och billigare än Nasa. Jeff Bezos raketföretag Blue Origin har skjutit upp ett trettiotal rymdturister. Elon Musk står bakom SpaceX, vars Falcon Heavy erbjuder 70 procent av SLS:s lyftkraft till en tiondel av priset. Den europeiska rymdorganisationen ESA arbetar på den återvinningsbara bärraketen Themis. Den ska skjutas upp från den svenska raketbasen Esrange, som har byggts ut för att bli Europas portal till rymden. Därmed blir Sverige ett av en handfull länder som har kapacitet att skjuta upp satelliter i omloppsbana.

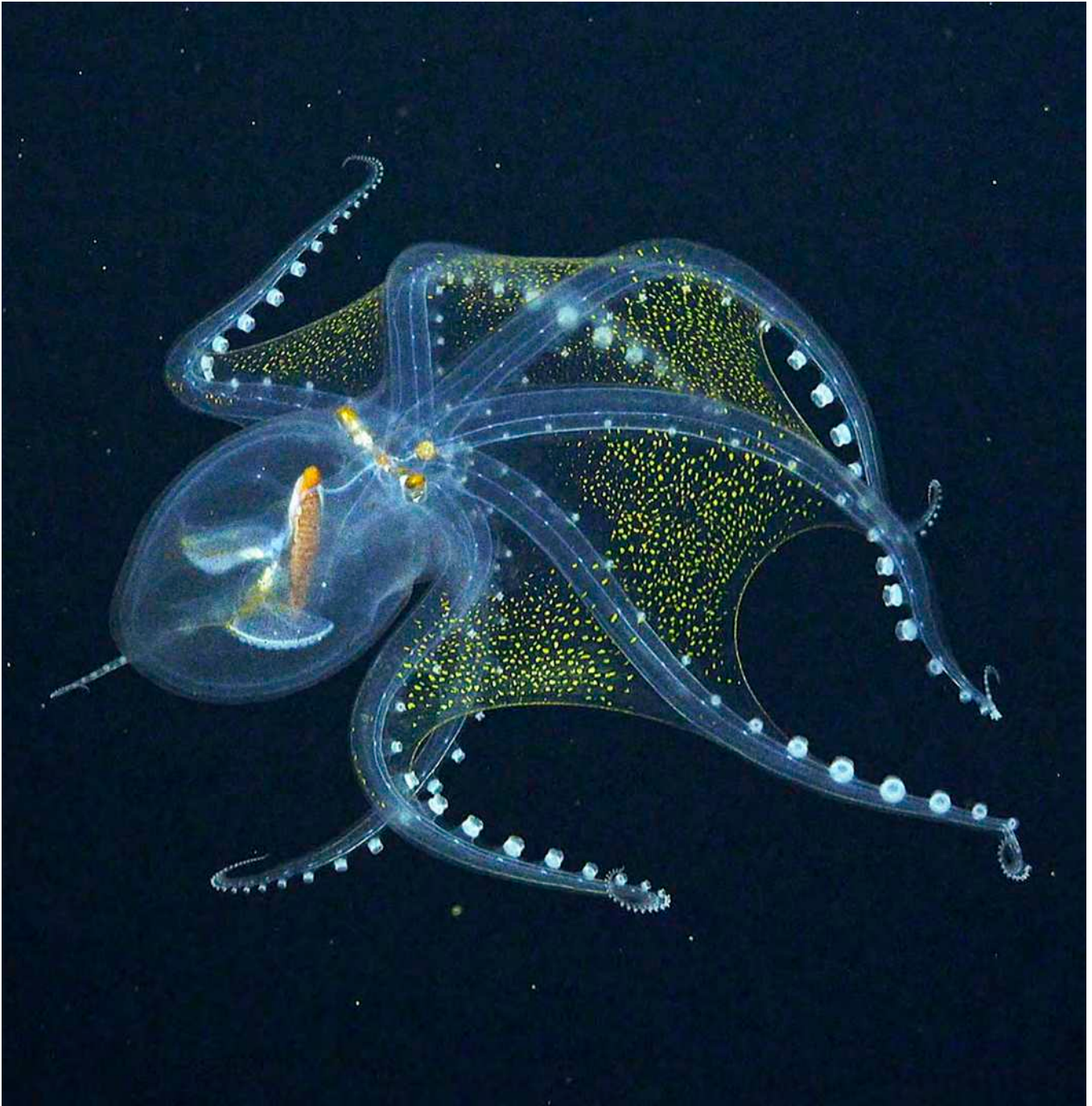
Jag vet vad jag skulle vilja se lyfta från Spaceport Esrange. Skylon är ett brittiskt projekterat rymdskepp som ska starta och landa som ett vanligt jetplan; därför behövs bara en femtedel av det bränsle som går åt vid en traditionell uppskjutning. Raketmotorerna tänds först vid 26 kilometers höjd. Skylon är konstruerat för att frakta allt från satelliter till rymdturister, långt billigare än konkurrerande alternativ.

Det borde vara självklart att bygga ett rymdskepp som utnyttjar atmosfären som en tillgång, istället för att man ser den som ett hinder att besegra genom att elda bränsle i raketmotorer redan vid marknivå. Skylon är en rymdfarkost från det tjugoförsta århundradet; bredvid den ser Bezos och Musks raketer ut som pojkdrommar från 1960-talet.

Efter månen är Mars nästa logiska mål. En rymdstation i omloppsbana runt månen – The Gateway – är tänkt att användas som språngbräda för en bemannad Mars-expedition som tidigast kan lyfta i slutet av 2030-talet. Den första resan till månen tog åtta dagar, men en resa tur och retur till Mars kommer att ta bortåt tre år.

Avstånden i rymden blir snabbt ohanterliga; problemet är att

RYMDMÄNNISKOR

Lika märklig som en rymdvarelse: glasbläckfisk.

FOTO: SCHMIDT OCEAN INSTITUTE

långvarig tyngdlöshet får muskler och benstomme att förtvina. Rymdfarare som tillbringat ett par hundra dagar i rymden brukar bli burna från sin rymdkapsel efter landningen. Det är gravitationen som gör att jag inte tror på några mänskliga kolonier på Mars. Även de som drömmer om att terraformera klimatet kan inte göra något åt det faktum att tyngdkraften bara är en tredjedel av jordens.

Sedan tillkommer ytterligare ett problem. När besättningen på rymdstationen ISS släcker ljuset och förbereder sig på att sova kan de se små ljusblinxar inuti ögonen, även om de blundar. Det är

den kosmiska strålningen. Energirika partiklar tar sig rakt genom rymdstationens skrov och ger upphov till cancer eller andra vävnadsskador när de träffar kroppens celler.

Betyder det att rymdresor är en dålig idé? Inte alls! Naturligtvis borde vi åka till Mars, och ännu längre om vi kan, men vi borde lära känna oss själva så väl att vi förstår varför vi gör det. Vi ska göra det av samma skäl som det är meningsfullt att bestiga Mount Everest eller bli den första människan på nordpolen – inte för att vi tror att universum ska välkomna oss som en förlo-rad son och äntligen ge svar på alla våra frågor.

>>

Människan har alltid varit ett utforskande djur. Neandertalarna, som vi kan jämföra oss med, tog sig från Afrika till Mellanöstern, Europa och en bit in i Asien. Där stannade de, som om de var nöjda. Under de 400 000 år som neandertalarna existerade genomgick deras stenverktyg inte någon nämnvärd utveckling, medan vår egen art har tagit sig från Afrika till månen på en fjärdedel av den tiden. Relativt kort efter att vi lämnat Afrika hade vi spritt oss genom Asien hela vägen fram till Australien – vilket innebar att vi måste korsa öppet hav. Därefter följde Europa, och när de första människorna nådde ner i Sydamerika för 12 000 år sedan, via Sibirien och Alaska, hade människan koloniserat samtliga kontinenter inom loppet av 90 000 år.

Ingen av våra närmaste släktingar har gjort något liknande. Varför är vi så annorlunda? Homo sapiens är kanske inte det intelligentaste syskonet i människofamiljen, utan det mest rastlösa och otillfredsställda. Att börja rikta blicken ut i universum är bara naturligt för en sådan varelse.

De vildaste planerna handlar om att mänskligheten ska färdas genom universum i rymdskepp som är så stora att de rymmer egna ekosystem, med sjöar och skogar. Personer som föreslår detta har inte förstått att vi redan befinner oss på ett rymdskepp, lagom stort för att försörja ett ekosystem. De problem som besvärar oss på jorden kommer inte att upplösas på något magiskt vis för att vi flyttar till ett annat rymdskepp – men när det handlar om att fly från sig själv kan människan utveckla hur avancerad teknik som helst.

Kommer vi att träffa på liv därute? Sannolikhetskalkylen för liv i universum uppdateras varje gång vi upptäcker livsformer på jorden som vi tidigare inte trodde var möjliga. Vi vet numera att det finns liv vid kokheta undervattensskalor på havsbotten. Forskare som borrar sig ner i den finska berggrunden har hittat bakterier på över fyra kilometers djup. Sådana fynd har lett till uppfattningen att liv borde vara relativt vanligt i universum; de närmaste utomjordiska livsformerna finns kanske i den ocean som antas dölja sig under den is som täcker Saturnus måne Europa.

Å andra sidan finns det spekulationer som höjer oddsen igen. För 4,5 miljarder år sedan krockade en himlakropp stor som Mars med jorden. Det material som slets loss vid kollisionen bildar nu vår måne. Enligt William Martin, professor vid Heinrich Heine-universitetet i Düsseldorf, var det en katastrof som ledde fram till livets uppkomst. En stor del av jorden smältes ner på nytt, varpå det kol som samlats här omvandlades till koldioxid – och koldioxid är den enskilt viktigaste ingrediensen för livets kemi. Om Martin har rätt kan liv vara sällsynt – för hur vanliga är sådana kollisioner?

Den första planeten i ett annat solsystem upptäcktes 1992. Sedan dess har vi hittat över fem tusen till; ännu en exoplanet blir inte ens en notis längre. Fyra procent av alla stjärnor antas nu ha en jordliknande planet på lagom avstånd, det vill säga i den zon där flytande vatten kan existera. Hur många har utvecklat någon form av liv? Det finns uppskattningsvis hundra miljarder stjärnor i Vintergatan och ungefär lika många galaxer i universum. *You do the math.*

Men vad hjälper det oss om närmaste avancerade livsform är

en miljon ljusår bort? Vi kan aldrig resa dit, förmodligen inte ens uppfånga några signaler från dem. Som någon har sagt: Ja, vi är ensamma, och det är alla andra också.

En möjlighet är att vi är omgivna av en galax av bakterier. På jorden uppstod liv efter ungefär en miljard år, men det tog tre gånger så lång tid för livet att ta språnget från encelliga organismer till flercelliga djur och växter. Kanske är det detta språng som är det svåra, inte livets uppkomst i sig. Eller kanske är det rikedomerna på arter som är det unika med jorden? Fantasin kan lätt föreställa sig planeter med en enda art eller en enda individ, ett svampmycelium som krypande långsamt har koloniserat en hel värld.

Det går inte att tala om människans relation till universum utan att placera hennes sociala förmåga i förgrunden. Sociala relationer med andra människor, inlevelse i deras tankar och känslor, förväntningar på vad de kommer att göra härnäst är den miljö vi är

anpassade att leva i, liksom glasbläckfisken är anpassad till havsdjupet. Överallt söker vi samma sociala relationer som vi har till andra människor – och om det inte finns någon annan person att relatera till projicerar vi in medvetande och vilja i de föremål som omger oss. För människan är det ingen konst att befolka ett övergivet hus med spöken, att uppleva att ett landskap eller ett tygddjur har en tydlig personlighet.

Vi kan inte överleva utan sociala relationer, vi ger energi åt dem, får energi av dem, och konstruerar dem där de inte finns. Ett problem uppstår först om tingen i vår omgivning inte svarar på våra projektioner. Lyckligtvis vägrar universum att göra det.

Därför är universum just vad en självupptagen, bekräftelsesökande och rastlös varelse som människan behöver.

Vi behöver möta något utanför vår sociala värld – något främmande, likgiltigt och obegripligt. Sådana möten kommer att ge upphov till nya, oförutsägbara associationer och bilder inom oss; bilder som uppstår på grund av vår egen kontaktsökande, sociala natur, inte för att universum plötsligt skulle ha börjat tala till oss. Ett svart hål betyder ingenting i sig själv – men vilken underbar metafor det har blivit!

En gud är däremot ingen märkvärdig grej. Vår fantasi är gjord för att producera gudar; vi har gett liv åt och glömt tiotusentals av dem utan större ansträngning. Det är mycket talande att gud i

”Estrange har byggts ut för att bli Europas portal till rymden. Därmed blir Sverige ett av en handfull länder som har kapacitet att skjuta upp satelliter i omloppsbana.”

Gravkullen Newgrange på Irland.

FOTO: ALAMY

RYMDMÄNNISKOR

den äldre bibelöversättningen kallades Herren – och lika talande att det har blivit lite för pinsamt att fortsätta att kalla honom så. Människan vill ha en Herre; då känner hon sig hemma. En kosmisk Herre låter oss frossa i de sociala relationer vi har till våra mänskliga herrar – vi kan känna oss älskade eller avvisade, vi kan ägna oss åt det emotionella köpande och säljande som är en bärande del av människans natur. Med underkastelse eller uppoffringar fångar vi Herren i ett nät av personliga relationer och tvingar honom att uppföra sig välvilligt, åtminstone ibland.

Det vi inte kan förstå är enkelheten hos ett universum som inte begär någonting av oss. Ett universum som är tomt eller hisnande vackert, allt efter betraktarens sinnesstämning, men där ingenting existerar som ett uttryck för en Herres vilja. Det gör oss förvirrade, och förvirring är nyttigt. Förvirringen får oss att börja göra det andra som människor är bra på – tänka och observera.

Ett par hundra tusen års observationer har lett till en växande kunskap om universums beskaffenhet. Jag ska inte räkna upp alla de bekanta framstegen, men jag skulle vilja nämna gravkullen Newgrange på Irland. En enda dag på året, vid vintersolståndet, lyser solen genom en 18 meter lång tunnel in till det innersta rummet i gravkullen. Newgrange är uppskattningsvis 700 år äldre än den största av pyramiderna i Giza. För 5 200 år sedan, när gravhögen byggdes, nådde de första strålarna fram till innerväggen exakt vid soluppgången.

Det går inte att bygga något sådant utan att ha utvecklat en noggrann kalender. Newgrange, och andra liknande förhistoriska monument, visar hur viktiga astronomiska observationer har varit för människan.

Jag är beredd att slå vad om att människan är unik i ett kosmiskt perspektiv. Det borde göra oss stolta. Människan är ett djur som söker så mycket stolthet – men just den sortens stolthet vill vi inte ha. Vi vill inte spela huvudrollen. Den krävande och otacksamma uppgiften överläter vi hellre åt någon annan – en gud, en artificiellt intelligent maskin, en hypotetisk *annan* civilisation någonstans därute i universum. Människorna trivs bäst i rollen som barnen i baksätet; de kan leka, bråka, klaga på allt, eller bara glo uttråkade genom fönstret, tryggt förvissade om att pappa kör bilen och att mamma ger dem en banan ibland. Något ansvar för resan behöver de inte ta. Varje fantasi om att det ska finnas *någon annan* därute, någon som är överlägsen oss, vare sig det är gudar, maskiner eller utomjordiska livsformer degraderar människan till att inte vara något mer än ett barn.

Människan ställer hela tiden en ängslig fråga som universum inte kan svara på. Tycker du om mig? Tycker du verkligen om mig? Om jag står på händerna, tycker du om mig då? Det gör att vi är döva för allt som universum meddelar oss under tiden. Vad har det att säga?

Att mirakel finns, tror jag. Miraklet är att det finns någonting alls snarare än ingenting, och att allt detta från stjärnor till levande varelser, har uppstått av sig självt, inte för att någon Herre har pekat med fingret. Det är avsiktslösheten som är det stora underverket. Redan en encellig organism är ett underverk om man studerar den tillräckligt nära; det går att drunkna i dess komplicerade processer.

Fotspår på månen: Människan tycks ständigt söka efter liv.

FOTO: ALAMY

Vill vi känna oss hemma i universum? Vi *är* hemma i universum. Hela fysiken är på vår sida. Flera naturlagar är perfekt avstämda för att tyngre grundämnen – och i förlängningen liv – ska kunna uppstå. Efter big bang innehöll universum inget annat än väte, det lättaste av alla grundämnen. I fusionsprocessen inuti stjärnor slås fyra väteatomer ihop till en heliumatom, varvid 0,007 procent av deras massa frigörs i form av energi – detta värde kallas epsilon. Om epsilon var 0,006 skulle detta inte kunna

hända. Vi skulle ha ett universum som inte bestod av något annat än vätegas. Om värdet istället var 0,008 skulle väteatomerna genast ha smält ihop med varandra innan stjärnor och galaxer hade hunnit bildas, och föreställningen skulle vara över innan den ens hade börjat.

Redan icke-levande molekyler bildar komplicerade strukturer som kan påminna fascinerande mycket om liv; även kemin är på vår sida. Levande varelser har all rätt att känna sig hemma i ett sådant universum.

Jag förstår att detta inte kommer att övertyga någon, framförallt inte någon som lider av brist på mening. Men jag skulle vilja att vi svalkade ner oss lite och insåg att den mening vi letar efter kommer vi aldrig att hitta därute. Det är inte universums uppgift att fylla vårt omätliga behov av mening. Tvärtom är det människans uppgift att fylla universum med mening. Vi borde lita på vår meningsskapande förmåga. Den förnyar sig ständigt, men den rymmer en paradox.

Den mening vi söker – och ibland hittar – i universum har vi själva placerat där, men den måste drabba oss som om den kom utifrån. Mänskligheten liknar en trollkarl som bara kan överleva om han tillräckligt ofta lyckas dra en kanin ur hatten. För att det ska fungera får han inte vara medveten om att det var han själv som nyss stoppade dit kaninen med vänster hand.

Universum är inte meningsfullt; det är människans blick som ger mening åt universum.

Håkan Lindgren är journalist och kritiker.

Målaren med kameran

Hedersbetygelserna och retrospektiverna är numera legio men Jan Troell har långtifrån gått i pension. Den 91-årige regissörslegendaren står fortfarande bakom kameran.

Av Charlotta E Lindell

”

Så jag läste romanerna och de var så språkligt fulländade att jag tackade nej till uppdraget ett par gånger. Jag kunde inte se hur det skulle gå att översätta till bild.

I årtionde efter årtionde har Jan Troell, ett av Sveriges största filmgenier genom tiderna, utforskat världen med kameran. Iakttagande och med en särdeles känsla för oväntade detaljer berättar han historier och skildrar skeenden. Hans konstnärliga uttryck är poetiskt; det finns ett särskilt ”Troellskt” tempo i filmerna - om det så handlar om *Utvandrarna*, *Sagolandet* eller om *Dom över död man*. Inte sällan lyfts människoöden och ämnen hämtade ur historien fram i hans verk. Troells förmåga att skapa ögonblick och skeenden med kameran liknar ingen annans. Det har sagts förut men det tål att sägas igen: han är en bildlyriker.

”Han är olik alla andra filmregissörer, han är unik. Han är målaren med kameran, och detta att bli regisserad av en kamera är otroligt inspirerande. Man vet aldrig vad han fångar upp, vad det är han vill måla med.”

Orden är Liv Ullmanns och fanns att läsa på en vägg på den stora retrospektiva utställningen ”Filmskaparen Jan Troell” som visades på Trelleborgs museum i ett par år och

därefter på Regionmuseet Kristianstad.

Debutlångfilmen, *Här har du ditt liv*, kom 1965 och betraktas än idag som ett mästerverk. Den är baserad på Nobelpristagaren Eyvind Johnsons romansvit om Olof Persson. Huvudrollen görs av Eddie Axberg men här medverkar också Max von Sydow, den skådespelare som Jan Troell kanske har arbetat allra mest tillsammans med.

Utvandrarna (1971) och *Nybyggarna* med just Max von Sydow och Liv Ullmann i huvudrollerna som Karl Oskar och Kristina fick flera Oscarsnomineringar. De hyllade filmerna tog Jan Troell till Hollywood där han gjorde *The Hurricane (Orkanen)*, som Roman Polanski egentligen skulle ha regisserat, och *Zandy's Bride (Pionjärerna)*.

Jan Troell erbjöds ett kontrakt som spann över lång tid med stora filmproduktioner, men tackade nej. Det amerikanska sättet att jobba innebar att han som regissör inte själv fick lov att hålla i kameran på grund av fackliga regler. Det var otänkbart för denna bildkonstnär som återvände till svensk filmmark. »

*"Jag är född
nostalgisk; men jag
är inte sentimental.
Det är en viktig
skillnad."*

JAG HÄLSAR PÅ HEMMA hos den 91-årige Jan Troell hemma i familjens hus i Smygehamn, alldeles på kanten till kontinenten. Här har Jan Troell bott i snart sex decennier och man kan utan att överdriva kalla det kulturhistorisk mark. Detta är platsen där de flesta av hans filmer har skrivits och klippts och många är de skådespelare, filmfolk, musiker och konstnärer från hela världen som har varit på besök i det vitkalkade stenhuset med gröna fönsterinfattningar.

Vi slår oss ner i Jan Troells arbetsrum. Han är nyligen hemkommen från Göteborgs filmfestival där han fick ta emot hederspriset Nordic Dragon Honorary Award för sitt livsverk till stående ovationer. Genom sin karriär har den världsberömda filmskaparen tilldelats åtskilliga priser och utmärkelser och fått en mängd nomineringar.

När jag besökte dig i höstas visade du mig lite grundmaterial till den dokumentär som du håller på med nu, ett slags memoarer med arbetsnamnet "Det var en gång ett nu". Du beskrev filmen som en väv med olika trådar som har löpt genom ditt liv och dina filmer. Det var löst i konturerna så som det ofta är i en kreativ process. Hur framskrider det arbetet?

– Jag vet ännu inte hur det kommer att bli. Det är otroligt mycket material att gå igenom, både sådant som jag har filmat för många år sedan och min fars och mors gamla smalfilmer.

Dessutom är tanken att det ska bli en del nytt.

Jag har förstått att du är en person som sparar nästan allt. Det framgick inte minst på "Filmskaparen Jan Troell" där gamla krigsleksaker, flygplans- och båtmodeller som du gjorde med din far när du var

liten och mycket annat fanns med. Har du blivit mer nostalgisk med åren?

– Jag är född nostalgisk; men jag är inte sentimental. Det är en viktig skillnad. Min uppväxt i Limhamn, Malmö, under andra världskriget har naturligtvis präglat mig som människa. Än idag minns jag klart ljudet av brittiska och allierade flygplan som flög över oss. Och bara två dagar efter det att tyskarna ockuperade Köpenhamn på andra sidan Öresund den 8 april 1940 evakuerades jag, mor och mina två bröder till Småland. Far blev kvar för att sköta sin tandläkarpraktik. *Inte så långt ifrån Malmö, i Lund, växte en annan av Sveriges största filmpersonligheter upp, Max von Sydow. Era vägar skulle korsas på ett lyckosamt vis när ni båda var i 30-årsåldern. Hur gick det till?*

– Det var i samband med min första kortfilm *Uppehåll i myrlandet* med Eyvind Johnsons självbiografiska novell som grund. Jag var bara amatörfilmare då producenten Bengt Forslund hörde av sig och frågade om jag kunde tänka mig att regissera. Jag tackade ja direkt. Bengt hade tänkt sig Edvin Adolphson i huvudrollen, men jag tyckte att Max von Sydow skulle passa bättre. När jag sade det

"Jag och min dotter Yohanna har arbetat i flera år med att försöka göra film av Niklas Rådströms roman Gästen som handlar om H C Andersens besök hos Charles Dickens. Det har ännu inte blivit av, men vi hoppas fortfarande att det ska gå."

till Bengt höll han med. Max var redan stjärna i Hollywood. Han hade nyligen avslutat filmandet av George Stevens *Mannen från Nasaret* där han spelade Jesus och påbörjat inspelningarna av en västern som blev försenad. Det innebar att de enligt avtalet med Bengt fick betala en avgift. Med amerikanska mått handlade det inte om så mycket pengar, men straffavgiften täckte nästan hela finansieringen av *Uppehåll i myrlandet*.

Max var en fantastisk skådespelare och människa och blev som en mentor för mig. Han var ödmjuk och hade inga divalater utan hjälpte oss alla under inspelningen med tips och råd. Vi förblev vänner hela livet.

NÅGRA ÅR SENARE skulle Max von Sydow komma att bli Karl Oskar med hela det svenska folket. Vilhelm Mobergs romaner *Utvandrarna* och *Nybyggarna* var hett eftertraktade av filmmakare, men Moberg ville inte låta någon omvandla romanerna till film – tills han fick upp ögonen för dig.

Hur kom det sig att det blev just du som fick förtroendet?

– Det är en speciell historia. Jag fick läsa om det i en intervju med Vilhelm Moberg i *Aftonbladet*. Jag hade aldrig pratat med honom och hade inte ens läst *Utvandrarna* då. Moberg hade sett *Här har du ditt liv*. Han och Eyvind Johnson var goda vänner. Tydligt tyckte Vilhelm Moberg mycket om filmen och sade att om någon skulle få göra film av *Utvandrarna* så var det jag. Så jag läste romanerna och de var så språkligt fulländade att jag tackade nej till uppdraget ett par gånger. Jag kunde inte se hur det skulle gå att översätta till bild.

Vad var det som fick dig att ändå tacka ja till sist?

– Det var när jag läste om en scen i boken där Kristina minns en blå porslinsdocka som hon i sin barndom, hemma i Sverige, hade tappat i en brunn. I Amerika tänker hon tillbaka på den dockan som hon såg ligga i brunnen, för alltid synlig men utom räckhåll. Det var en så stark bild av hennes längtan och det fanns något filmiskt spännande i den scenen. Jag kom aldrig att använda den i filmen men den hjälpte Liv Ullmann och Max von Sydow som Kristina och Karl Oskar till att öppna det bildliga berättandet av *Utvandrarna* för mig.

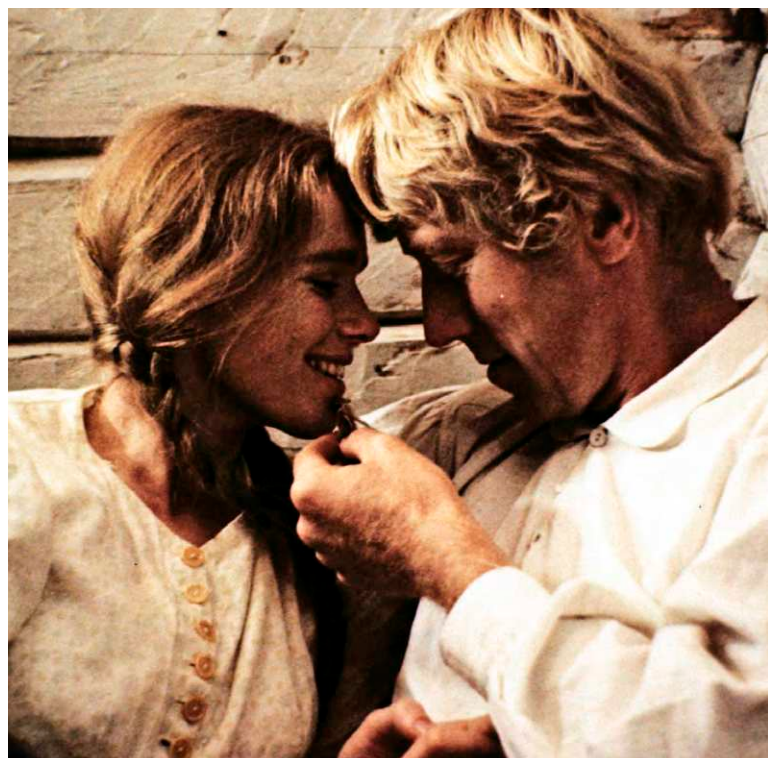
DET ÄR KAFFEDAGS. Vi lämnar arbetsrummet och slår oss istället ner vid köksbordet. I blickfånget ut mot vardagsrummet, vid ett vackert gammalt piano, står en ståtlig fin gunghäst i trä som Jan Troell själv har snidat. Den gjorde han till dottern Yohanna, även hon manusförfattare och filmmakare, som föddes 1983. Hon fick också en film tillägnad sig, *Sagolandet* – som då den hade premiär 1988 blev mycket omdebatterad och visades på biografier i ett helt år. Det var en politisk men inte partipolitisk långfilmsdokumentär om det samtida Sverige. Medverkar gör de båda tidigare socialdemokratiska statsministrarna Tage Erlander och Ingvar Carlsson. De talar för det svenska folkhemmet medan Rollo May, amerikansk psykoanalytiker, resonerar om ett Sverige där livets och tillvarons andliga aspekter har minskat.

En fråga som var stor redan i Sagolandet var klimatet. Jan Troell är starkt engagerad i natur och djur. På senare år har det blivit en del kortfilmer med småkryp som nyckelpiga, mask, larv och bärfis i huvudrollerna. Allt filmat vid trädgårdsbordet på tomten.

– Det finns en allvarlig sida bakom de här kortfilmerna. Den stora insektsdöden – drygt 75 procent av alla insekter har dött ut de senaste decennierna och det pratas det knappt om. Grödor som besprutas med gift hotar hela vårt kretslopp. Dör insekterna så dör fåglarna och så vidare. Vi är inne i en mass-

Ingvar Carlsson: intervjuas.

FOTO: JAN TROELL, SVENSKFILM-DATABAS

Liv Ullmann och Max von Sydow som Kristina och Karl Oskar.

FOTO: ALAMY

död och det berörs knappt med ett ord. Jag tycker det är fruktansvärt upprörande för det går ju att göra något åt.

För bara några år sedan kunde vi inte ha fönstret öppet på natten på sommaren för det kom in så många insekter. I somras hade vi öppet fönster och det kom inte in några insekter alls. Det är en skrämmande utveckling.

Samhällsengagemang och att levandegöra historiska händelser med mänskligt perspektiv är något av ditt signum. Är det ytterligare någon film som du skulle vilja göra, förutom Det var en gång ett nu som du arbetar med just nu?

– Jag och min dotter Yohanna har arbetat i flera år med att försöka göra film av Niklas Rådströms roman *Gästen* som handlar om H C Andersens besök hos Charles Dickens. Det har ännu inte blivit av, men vi hoppas fortfarande att det ska gå.

Parallellt med allt ditt skapande så pågår det ett stort projekt i samarbete med Trelleborgs museum som håller på att digitalisera ditt livsverk. Var det din egen idé?

– Ja, jag tänkte på min gode vän fotografen George Oddners arkiv som har tagits om hand av Malmö museum. I samband med att Annika Börjesson, konstintendent och utställningsansvarig på Trelleborgs museum, initierade den retrospektiva utställningen om mig frågade jag museet i Trelleborg om de en dag kanske kunde tänka sig att ta hand om alla mina filmer, dokument och annat. Till min glädje så ville de gärna det och nu väntar ett jättearbete. Meningen är, som Annika uttrycker det, att det ska bli som ett "Jans bibliotek" som man kan söka i. Som det är nu är det "instant chaos". Ingenting har varit i ordning sedan det föddes. ☘

Den vita valen

När *Moby Dick* publicerades 1851 fick den ett svalt bemötande. Men idag räknas Herman Melville till USA:s främsta författare.

Av Conny Svensson

En roman om valfångst, kan det vara något? Det tyckte nog inte den amerikanske författaren Philip Roth. Hans roman *The Great American Novel* (1973) anspelar på den gamla föreställningen att det finns eller borde finnas en roman som kunde leva upp till det panegyriska omdömet. Inför en enmans litteraturhistorisk domstol framförs och förkastas olika kandidater bland amerikanska klassiker.

Det börjar med Herman Melvilles *Moby Dick*, vanligen uppfattad som den främsta kandidaten till den nämnda utmärkelsen. Den romanen beskrivs av Roth som en 500 sidors bok i 135 kapitel om valspäck, med en galning instoppad för spänningens skull (en något oklar anspelning). Skenbart handlar det om valfångst men beundrarna vill gärna se boken som en sinnrik allegori om "Good and Evil".

Inte heller andra kanoniserade texter kommer lindrigare undan. *Huckleberry Finn* avfärdas som en äventyrshistoria för pojkar. William Faulkners *Stormen och vreden* kan bara läsas av "a God damn professor". Henry James använde 500 ord när ett enda hade räckt. Och så vidare. Även Nathaniel Hawthornes *Den eldröda bokstaven* avfärdas.

Det bör nämnas att denna elaka och roliga betygsättning är ett verk av en fiktiv gestalt, inte explicit av Roth själv. Personligen har jag i alla händelser inte något behov

av att välja mellan Melville och Roth, jag har med beundran läst det mesta av båda. Utan resultat brukade jag för övrigt använda min förslagsrätt och till Svenska Akademien lansera Philip Roth som Nobelpristagare i litteratur.

I MELVILLES ROMAN är kapten Ahab befälhavare på valfångstfartyget Pequod (namnet efter en utdöd indianstam, alltså med syftning på död och undergång). Villebrådet är alldeles bestämt och konkret. Han söker efter *Moby Dick*, den vita valen. Som minne av ett tidigare våldsamt möte haltar kapten Ahab fram på ett ben med protes av valben. Han är nu besatt av begär efter hämnd utöver det vanliga, "en övernaturlig hämnd", vilket blir viktigare än de ekonomiska aspekterna av verksamheten.

Den som söker på internet eller i litteraturvetenskapliga verk får det nedslående beskedet att *Moby Dick* kan symbolisera i stort sett vad som helst. Det beror på iakttagaren om valen ska beteckna Gud, naturen, ödet, havet, onskan, universum, USA:s befolkning, mänskligheten i stort eller något annat. Mångtydigheten är avsiktlig och har i mer än ett sekel sysselsatt

skarpsinniga forskare. Romanen kom ut 1851 och fick då blandad och föga entusiastisk kritik.

Herman Melville (1819–1891) gick som ung till sjöss och mötte då personer och människor som sedan kunde utnyttjas i författarskapet. Efter ett skeppsbrott blev han kvar fyra månader bland polynesiska kannibaler. Sådana erfarenheter går igen i

"Den som söker på Internet eller i litteraturvetenskapliga verk får det nedslående beskedet att Moby Dick kan symbolisera i stort sett vad som helst."

Conny Svensson är professor emeritus i litteraturvetenskap. Hans senaste bok är *De läste Dante. Från Boccaccio till Tage Danielsson* (2020).

Moby Dick som film 1956.

ILLUSTRATION: TT

Melvilles populära sjöskildringar och i mästerverket *Moby Dick*. Läsning av betydelse för honom var framförallt Bibeln och William Shakespeares verk.

Efter hemkomsten försökte Melville med växlande framgång etablera sig som yrkesförfattare. Han försörjde också sig i andra yrken, bland annat vid tullen i New York. Den uppmärksammade långnovellen *Billy Budd* publicerades postumt 1924.

Melville fick sitt genombrott under 1900-talet och sedan ett sekel är han en av de mest omskrivna av amerikanska författare. Han har beskrivits som den första världsförfattaren i USA:s litteratur. Bland de tidiga beundrarna finns författarkolleger som William Faulkner, D H Lawrence och E M Forster.

Moby Dick erbjuder ett stoff som har varit lockande för versioner i andra medier. Romanen har filmatiserats flera gånger. Den mest kända versionen är John Hustons från 1956, där Gregory Peck spelar kapten Ahab. Spektakulär och estetiskt opretentiös underhållning med en besläktad tematik, men utan symboliska och metafysiska inslag, ingår i Steven Spielbergs film *Jaws* (*Hajen*, 1975). En monstruös haj terroriserar där befolkningen på en fiktiv ö. En "Ahab's Blues" har spelats in av både jazz- och popband. Flera romaner och dataspel bygger på inslag som hämtats från romanen. Boken har översatts till svenska av både Hugo Hultenberg och Per Erik Wahlund.

Romanen börjar med att berättaren presenterar sig, "kalla mig

Ishmael". (Samma namn som Abrahams och Hagars son i Gamla testamentet.) Ishmael är på väg till värdshus för övernattnin, och nästa morgon ämnar han söka hyra på Pequod. I de tidiga kapitlen är Ahab osynlig och framställningen tjänar främst att presentera besättningens medlemmar. När så Ahab övertalar dem att delta i jakten på den vita valen blir detta ett gemensamt projekt för alla ombord trots att det går emot valjägarernas ekonomiska intressen.

DET ÄR TYDLIGT att den kritik som återges av Philip Roth inte gärna kan betecknas som vederhäftig. Han påstår till exempel att harpunerarna skulle utgöras av svarta människor. Men de är av högst blandat etniskt (och religiöst) ursprung. Viktigast bland dem är Queequeg, som genast blir Ishmaels vän. Han är en tatuerad kanibal och polynesisk hövdingason. I övrigt möter berättaren en indian Tashtego, samt Fetala som är anhängare av zoroastrismen, en religion av fornindiskt ursprung, som knappast var så utbredd i 1800-talets USA. En av harpunerarna är förvisso afroamerikan, "a tall African", Daggoo. Svart är också Pip the Cabin Boy. Befälspersonerna är av namnen att döma vita anglosaxiska män. Partygets ägare är två bröder som är kväkare. En kosmopolitisk och ekumenisk roman alltså. Valfångstfartyget kan också tillspetsat beskrivas som ett klassamhälle till sjöss.

Tolkning av symboliska inslag i texter kan eftersträva antingen entydighet eller mångtydighet. Jag använder i det förstnämnda fal-

>>

let termen ”allegori”. Texter som förutsätter allegorisk tolkning finns exempelvis i Bibeln. Det råder ju ingen tvekan om vad som avses med Egyptens feta och magra boskap eller Jesu liknelse om utsädet som föll i god jord eller på hälleberget. Det finns bara ett riktigt svar.

När man tolkar skönlitterära verk framhävs ofta det mångtydiga. Här vill jag använda termen poetisk symbolik. Där söker man ingen entydig gåtans lösning. Det är meningslöst att fråga vad *Hamlet* betyder. Eller för att åberopa exempel från djurvärlden; vad betyder albatrosserna hos Coleridge och Baudelaire eller tigern hos Blake? Det enda möjliga svaret är: Det beror på vem som läser, poängen är att läsaren själv ska prova sig fram.

Melville använder helst den poetiska symboliken, men alls inte genomgående. Den allegoriska symboliken tjänar att framhäva Melvilles kristna anknytning. Ishmael har just avslutat en period som ”schoolmaster”. Han är beläst och hans förslag till texttolkningar får en litterär karaktär.

Ishmael och Queequeg väver tillsammans en matta. Episoden kan uppfattas metaliterärt, det handlar om hur den lästa romanen har kommit till. Ord blir dikt, mattans färger bildar mönster med färg och form. Arbetet styrs av flera faktorer: fri vilja, slump, tvång, allt detta samverkar. Symboliken är på ett märkligt vis både poetisk och allegorisk med den ovan presenterade terminologin. Konkret och entydig blir symboliken när handtaget i Ishmaels hand av berättaren beskrivs som identisk med den fria viljan. En provande och öppen läsning är också möjlig, och dialektiken mellan olika strategier för tolkning ter sig mycket suggestiv. Både professionella läsare och den stora publiken fäster sig väl framförallt vid den intrikata symboliken, och därför tenderar andra aspekter att förbises.

ISHMAEL OCH QUEEQUEG blir genast goda vänner trots allt som skiljer. Den förste är en produkt av civilisationen, den andre en ”vilde”. Queequeg ser ut som George Washington ifall denne hade varit född som kannibal. Moraliskt är det ingen skillnad, synden är densamma på alla meridianer. Ishmael är kristen (presbyterian), medan Queequeg dyrkar en svart träbit. Ishmael är religiöst tolerant och hävdar att alla religionsyttringar måste accepteras. Religiös tolerans alltså, i den amerikanska demokratins anda. En gräns dras dock inför seder som är direkt skadliga för kropp och hälsa.

Strax efter episoden med mattan upptäcker man i närheten en val, dock ej Moby Dick. Mannarna går i båtarna men valen undkommer. Scenen är märkligt sammansatt, både naturlig och övernaturlig. Man kan uppfatta det som en prolog eller Ouvertyr till den stora apokalyps som avslutar romanen. Berättartekniskt är det en anmärkningsvärd omsvängning. Den intrikata symboliken övergår i realism, en påminnelse om att detta också är en äventyrsberättelse till havs. Man kan faktiskt läsa långa stycken utan att alls fundera över symboliken. I sådana avsnitt går läsarens tankar till en författare som Jack London.

Temat ”tolkning” introduceras redan när personerna befinner sig på landbacken. På värdshuset lägger Ishmael märke till en svärbegriplig tavla, han provar förgäves olika möjligheter att finna meningsfull innebörd. En plausibel lösning anar Ishmael först med hjälp av andra. Det dunkla verket befinnes troligtvis kunna återge en jättelik fisk och därmed symbolisera den påbörjade expeditionen. Sista kvällen före avresan avlyssnas en predikande präst med förflutet som sjöman. Det drastiskt och humoristiskt utformade ämnet är föga överraskande ”Jona i valfiskens buk”, och predikstolen liknas metaforiskt vid ”världens skepp”. Framför sig har deltagarna en expedition som varar åtminstone i tre år. Lön utbetalas inte, endast del i fångsten.

Egentligen är *Moby Dick* två romaner under en titel. Boken hand-

lar om jakten på den vita valen men är också en monografi över det som har med valar att skaffa. Dessa djur skildras i stort och smått. De framställs mångsidigt utifrån olika aspekter historiskt, zoologiskt och filosofiskt. De blir ett militärt fenomen när de går till attack ensamma eller i flock. Både fiktion och mer eller mindre sanna historier och iakttagelser från världshaven alltså. Det är gott om skrönor ur valarnas värld. En val har simmat omkring på haven med en harpun i kroppen som upptäcks först efter tre år.

Romantexten föregås av en ordlista som upplyser om vad ”val” heter på olika språk. På svenska blir det ”wahl” (med gammalstavning). I några sidor litteraturhänvisningar i ämnet noteras Bibeln, Shakespeare och Montaigne med mera.

Författaren har höga tankar om valfångst. Fartyget har varit hans Yale och Harvard. Omdömet om den blodiga hanteringen sägs vara högst överdrivet, dessutom är arbetet nyttigt eftersom det ger olja som lyser upp jorden. Valjägarna beskrivs som skickliga och stolta yrkesmän. Ishmael försummar inte att påpeka att världen kartlades tack vare valjägarnas expeditioner.

Om valjakt och vardagsliv på Pequod ges mångahanda besked, i stort som smått. Verktyg och metoder för denna speciella fångst beskrivs ingående. Mer eller mindre kuriösa biprodukter från hanteringen omtalas ofta, exempelvis små smycken eller statyetter av benbitar eller tänder från valar och andra havsdjur. Det gastronomiska perspektivet försummas inte.

Tredje styrman hävdar med enfaset att valbiff inte får koka eller steka för länge, det räcker att helt kort hålla en bit glödande kol intill köttbiten. Valhjärna påstås vara lika läckert som kalvhjärna. Tro’t den som vill!

Berättaren lägger in avsnitt som åberopar litteratur i ämnet cetologi (kunskap om valar), då blir det flera sidors detaljerade översikter som presenterar olika sorters valdjur. Texten beskrivs som ett försök att klassificera kaos. Böcker i långa rader citeras, bland annat av Carl von Linné, som får beröm emedan han fastslagit att valen inte är en fisk. Valens kroppsdelar beskrivs mycket ingående, med tydlig beundran för djurets skönhet och kraft. *Moby Dick* hör hemma samtidigt i två världar, den faktiskt naturvetenskapliga och den metafysiskt poetiska.

NÄR PEQUOD LÄMNAT hamnen gör berättelsen ett uppehåll för att informera om det dagliga livet ombord. Sådana pauserande avbrott förekommer ofta för att ge plats åt beskrivningar i skilda ämnen.

De återkommande avbrotten i epiken ger också glimtar från dagligt liv ombord. Måltiderna beskrivs, solenna som vid ett furstehov. De aväts under dyster tystnad, och kaptenen skär upp köttbitarna efter rang vid skilda bord. Här råder klassamhället. Tre master står uppresta under dagarna. De är bemannade med plats för utkiken högt däruppe där nybörjaren står ostadigt och kastas hit och dit av vindarna. Man kan i alla fall söka skydd i en liten tätlänkande utbyggnad på masten. Inget för höjdrädda!

Avbrott i dagsrutinerna är de nio mötena med andra valfångstfartyg, kallade ”Gams”. Då blir det tillfälle att utbyta nyheter och umgås socialt med sina yrkeskolleger. Skeppen kommer från olika delar av världen och skildras allegoriskt. Ahab har ständigt samma fråga: ”Har ni sett den vita valen?” Varje möte fokuserar på en besättningsman och förebådar den kommande undergången. Enderby of London till exempel har förlorat en arm till valen, men känner därför inget agg.

I sitt första framträdande håller Ahab en formlig hatpredikan. Valen får då metafysiska dimensioner och ryktesvis menar åtminstone de vidskepliga att Moby Dick måste vara odödlig. Det verkar också som om han äger förmågan att gå till anfall samtidigt på olika platser. Det ryktas även att denna ondsinta best har smak för människoblod. Man känner lätt igen honom på det jättelika och rynkiga

Joseph Oriel Eatons porträtt av Melville 1870.

FOTO: GETTY IMAGES

huvudet. Ishmael fäster sig vid den vita färgen som i en mångsidig genomgång framstår som olycksbådande, förknippad med undergång och död.

Moby Dick beskrivs ofta så att han får mänskliga eller övermänskliga drag. Bilderna av honom är ofta missvisande, valen kan ju aldrig avbildas exakt som han ser ut. Tecknaren har varit klumpig eller i själva verket syns delfiner eller elefanter på de gamla avbildningarna. I värsta fall liknar bilder av förmenta valar "amputerade grisar". Ofta är det fråga om strandade och alltså döda djur. *Moby Dick* kan lika litet som Gud konkretiseras i bild.

Efter de mer eller mindre statiska avsnitten i romanen följer så de spektakulära beskrivningarna av slutuppgörelsen mellan Ahab och Moby Dick. Där finns ingen vinnare, de båda kontrahenterna trasslar in sig i samma linor och försvinner i havets djup. Författaren brer på rejält med bloddrypande effekter och man tycker sig läsa ett libretto till en opera med dundrande undergångsstämning. Läsaren associerar lätt till både Wagner och Johannes uppenbarelsebok.

Queequeg insjuknar svårt och låter därför fartygets snickare till-

verka en likkista. Emellertid tillfrisknar han och därför kan Ishmael överta den kombinerade livbojen och farkosten från Queequeg. Kistan blir räddningen och Ishmael kan tack vare den flytande likkistan bli den ende överlevande. Symboliken växlar här från död till liv. Guldmyntets bild på masten som skulle bli belöning till den som först upptäckte den vita valen visar sig vara tredelad, vilket av förste styrman uppfattas som tröstande budskap om treenigheten. Ahab har förstås en annan uttolkning.

Den romanupplaga som först gavs ut i England saknade epilogen om Ishmaels mirakulösa räddning, varför kritikerna invände att en död man inte gärna hade kunnat berätta om skeppets undergång. Emellertid trycktes en ny upplaga med det rätta slutet. Liksom i fallet Mark Twain visade sig alltså ryktet om författarens död vara betydligt överdrivet. Ahab ångrar sig i sista stund, efter att ha försummat familjen under 40 års besatthet av den vita valen.

Men livets grymhet undgår ingen. Under Pequods jakt på villebråd sliter dödligt sårade hajar köttbitar ur den likaledes döende valens kropp. Äta eller ätas, det är frågan! ✱

En svensk tradition

Fredrik Bööks bok om Viktor Rydberg har nu blivit publicerad. Trots det ofullständiga skicket står sig verket tämligen väl, menar **Alfred Sjödin**.

MED SITT EFTERMÅLE solkat av det protyska ställningstagandet under andra världskriget har opinionsbildaren Fredrik Böök ställt sig i vägen för kritikern och forskaren. Samtidigt är frågan om den svenska litteraturforskningen under dess traditionella fas hade en mer formidabel företrädare. Hans böcker om Esaias Tegnér och Erik Johan Stagnelius är värda att återvända till, inte bara för Bööks behärskande av stoffet, utan för hans förmåga att tränga in i de litterära verken.

Mindre känt är att han planerade en levnadsteckning över en annan av svensk litteraturs verkligt stora, Viktor Rydberg. Att Böök skulle skriva om honom kan te sig logiskt. Rydberg utgjorde en av de viktigaste länkarna i en idealistisk tradition som på Bööks tid visserligen var uttömd som modell för nya alster men som låg tillräckligt nära i tiden för att äga en resonansbotten bland läsare och forskare. Efter återkommande tvivel och försök att återuppta arbetet valde dock Böök att ge upp. Den ofullbordade texten har nu getts ut av Svante Nordin (*Viktor Rydberg*, Svenska Akademiens minnesbibliotek). På sätt och vis innebär det att Bööks ursprungliga plan realiseras: han hade nämligen till en början avsett att det skulle bli en minnesteckning i Svenska Akademiens regi.

Ett traditionellt problem hos litterära biografier är deras baktunga struktur. Deras fokus på formativa barndoms- och ungdomsåren leder till en fördelning av uppmärksamheten som inte alltid svarar mot det litterära intresset. Detta blir särskilt tydligt i Rydbergs fall, han visar en stark utveckling som diktare och skribent från de taffliga ungdomsverken till 1870- och 1880-talens konstnärliga och intellektuella tyngd. Då Bööks skildring upp-

hör abrupt i slutet av 1870-talet, får det än allvarigare konsekvenser.

Rydbergs sena lyriska alstring – nästan det enda av riktigt värde i genren under den långa ökensträckan mellan Runeberg och nittotalisterna – blir alltför kortfattat behandlad. Den i alla avseenden sena

Det är lätt att beröras av berättelsen om faderns förfall, moderns död och pojken som mot alla odds lyckas ta sig fram.

romanen *Vapensmeden*, oerhört intressant som vittnesbörd om Rydbergs idébrottning, behandlas inte alls. Detsamma gäller Rydbergs filosofiska, estetiska och politiska skriftställarskap under 1880- och 1890-talen, en del av hans produktion som idag ter sig lika givande som romanerna. Nu är visserligen Viktor Rydbergs barn- och unga år synnerligen intressanta ur biografisk synvinkel, inte bara som psykologisk bakgrund till verken utan i sig själva, och genom sin representativa karaktär. Det är lätt att beröras av berättelsen om faderns förfall, moderns död och pojken som mot alla odds lyckas ta sig fram. Det ger en inblick i det gamla Sveriges armod men också i de möjligheter till klassresor som faktiskt erbjöds.

LÅNGS RYDBERGS VÄG genom läroanstalter och tidningsvärld, i Växjö, Göteborg och Rom, reds idé- och personsammanhang ut, samtidigt som verken kommenteras tämligen utförligt. Särskilt väl fångas

Kärleken är sig lik

64 Torsten Rönnerstrand läser Ronny Ambjörnsson

Bland stolletroll och dvärgpirater

66 Andreas Åkerlund om Walter Moers

Lockande lotofager

68 Martina Björk tittar på *The White Lotus*

Lärdomar av Habsburg

70 Jakob Sjövall om Österrike-Ungern och EU

Kulturrådet

71 Bengt Ohlsson om Agnes von Krusenstjerna och trygga rum

I korthet

71 Charlotta E Lindell om Christopher Wren

Viktor Rydberg och Fredrik Böök.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS, GETTY IMAGES

ekona från Tegnér, en författare som Böök kunde utan och innan; bitvis är boken en utläggning av Tegnér lika mycket som av Rydberg. Böök betonar hur den senare blev den förras arvtagare i såväl litterära som politiska och teologiska ting, och han beskriver förhållandet mellan dem som en *successio apostolica*, en formulering han fastnat för, då han använder den två gånger, varav en säkerligen skulle ha rensats ut om manuskriptet setts igenom inför publikation.

Rydberg för vidare den linje av liberal idealism som bildar huvudspåret genom det svenska 1800-talet och som i muterad form satt sina klara spår i både 1900- och 2000-talen. "Svensk litteratur" i denna mening omsatte det protestantiska och humanistiska arvet i en politisk liberalism som fortfarande präglar tankesätten, hur omedvetna om detta dess tillfälliga värdjur än må vara. Att Alva Myrdal skrev Tegnérskas vikingadikter i sin ungdom och att Ernst Wigforss sociala patos väcktes genom läsningen av Viktor Rydberg, är några av de förmedlande momenten. På sistone har fenomenet kanon diskuterats en del, även i denna tidskrift (se Axess 9/22). En möjlig funktion hos en sådan vore att

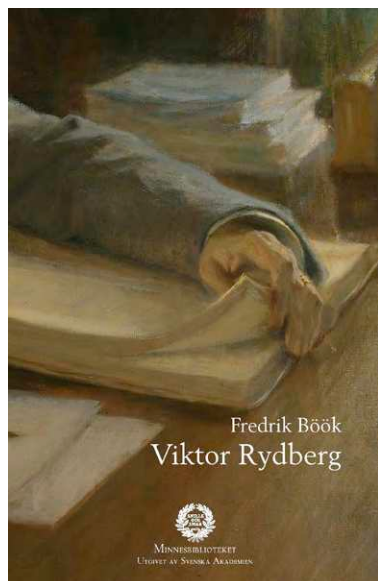
synliggöra detta slags utvecklingslinjer och på så vis förstå framväxten av den gåtfulla svenska mentaliteten. Tyvärr tycks denna tradition, åtminstone i sina mer nyliga former, straffa dess bärare inte bara med bristande självkänedom utan med en ovilja att göra något åt saken.

MOTPOLEN TILL TEGNÉRLINJENS huvudsakligen trosvisna och framstegsinriktade hållning finner Böök i den andra stora lyriker han har sysslat med, nämligen Stagnelius. Hos denne finns den andra sidan av Rydbergs väsen, det melankoliskt drömmande, det klosterlikt världsfrånvända. På sätt och vis är det ett ganska självklart motsatsförhållande och knappast unikt för Rydberg – vilken tänkande människa har inte upplevt växlingar mellan upprymd optimism och melankolisk pessimism? En invändning som för övrigt även kan riktas mot de snabbdiagnostiserande själasörjare som ger detta allmänmänskliga drag etiketten "bipolaritet". Samtidigt fångar det väl den splittring man kan erfara hos Rydberg och som ger hans politiska hållning och världshistoriska visioner så mycket av deras nerv. Och som ett sätt att föra samman litteraturhistorisk genealogi och för-

fattarkarakteristik är det mycket elegant.

Rydbergs sexualitet, hans – för att bruka ett mindre kliniskt uttryck än det idag gängse – "gossekärlek", berörs flyktigt. Böök betraktar det som uteslutet att Rydbergs svärmerier lett till någon "moraliskt eller juridiskt anstötlig" handling. Det är han säker på, ty Rydberg har nämligen själv uttryckt sin avsky över homosexuella handlingar – "och det ska mod till för att stämpla honom som hycklare". Kanske bidrog detta till svårigheten att slutföra arbetet med biografen. Bööks biografier hade ambitionen att skildra inte bara en intressant författare utan också en representativ och i det väsentliga berömvärd människa. Den problematiska sexualiteten kan ha stört det intryck av helgutenhet som annars strålar ut ur Rydbergs liv och skrifter.

EN ANNAN FAKTOR som lär ha spelat roll är att Rydberg var en systematisk tänkare, ständigt beredd att testa sin världsbild i förhållande till de senaste rönen, modifiera där det var nödvändigt men sparka bakut när tiden tycktes komma på avvägar. Svante Nordin antar att Böök kände kravet på sig att själv nå samma sammanhang i sin egen världsbild innan han kunde utvärdera

Boken utgavs till slut.

Rydbergs. Den "amfibiekaraktär" verket fick (eller tänktes få), som blandning av levnadsteckning och filosofiskt grundad utvärdering av objektets livsåskådning, hindrade genomförandet.

Texten publiceras i det skick den har lämnat Bööks hand, men hade kanske kunnat redigeras en aning för större tydlighet: det är svårt att avgöra om inadvartenserna är författarens eller utgivarens. Trots det ofullständiga skicket måste det dock sägas att verket står sig tämligen väl i jämförelse med andra biografier i nutiden. Det slår en att Böök ägnar mindre energi åt utanverk och har klarare blick för det litterära i objektet än många av de voluminösa, väldokumenterade och inte sällan småtråkiga författarbiografier som har sett ljuset på senare år. Vad som har blivit sällsynt sedan Bööks tid är nämligen inte lärdomen i sig – den kan återuppträffas för ändamålet – utan förmågan att göra rätt avvägningar mellan estetik, historisk kontext och psykologi. Man får påminna sig om att detta var ett *modernt* drag hos Böök, något som skilde honom från den första generationen av svenska litteraturhistoriker.

Litteraturvetenskapen har sedan dess haft alltför lätt att sjunka ner i det blott antikvariska eller det teoretiskt spekulativa och politiserande, där texten mest blir ett exempel eller en förevändning att säga något om världen. Skillnaderna till trots har dessa riktningar det gemensamt att de riskerar att föra oss långt från objektet och helt kapa bandet mellan forskning och litterär uppskattning. ✨

IDÉHISTORIA

Kärleken är sig lik

Är kärleken en ny företeelse eller har den följt människan genom historien? Frågan aktualiseras i nya böcker, skriver **Torsten Rönnerstrand.**

I AKADEMISKA KRETSAR hävdas det ibland att kärleken skulle vara en social konstruktion som har uppstått i sen tid, kanske så sent som på 1700-talet. I *Familjeporträtt* (1978) skriver idéhistorikern Ronny Ambjörnsson: "Min hypotes är att kärleken, som den framstår i dag, är en uppfinning som har 200, högst 250 år på nacken. Dagens kärlek är så olik de känslor i gången tid som vi ger detta namn att frågan är om vi har att göra med samma känsla."

Denna uppfattning har alltså många företrädare, men dit hör inte längre Ambjörnsson. Det framgår av hans senaste bok, *Terra incognita – det okända landet* (Carlsson Bokförlag). I den långa essän "Om kärlek" berättar han också om hur han lät sig övertygas om att kärleken är något som har följt mänskligheten under hela dess historia.

Förhistorien till denna omvändelse utspelade sig på ett välbesökt forskningsseminarium. Ambjörnsson var van vid att hans plädering för en socialkonstruktivistisk syn på kärleken skulle väcka bifall eller åtminstone vänligt intresse, men nu fick han oväntat mothugg. En ung psykolog vid namn Lilian protesterade högljutt och hävdade att kärleken alltid hade funnits. Ambjörnsson vidhöll till en början sin uppfattning, men när de två antagonisterna någon tid senare återsågs lät han sig övertygas om att han hade haft fel. Detta blev upptakten till en relation som när *Terra incognita* skrevs varat i drygt femtio år.

När Ambjörnsson i den nya boken skildrar kärlekens historia tar han alltså inte sin början i 1700-talet. Istället får vi följa honom på en vindlande bildningsresa som för oss från Gamla testamentet ända fram till Freud och Marcel Proust. De mest intressanta partierna handlar om filosoferna Platon och Aristoteles. Det gäller särskilt analysen av den passage i Platons dialog *Gästabudet*, där Sokrates berättar om vad han i sin ungdom fått höra om

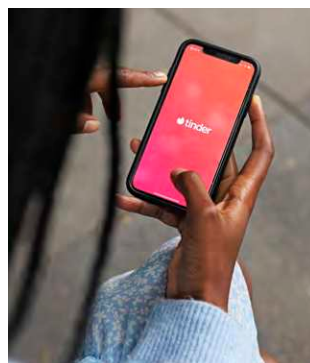
kärleken av den visa sierskan Diotima från Mantinea.

Enligt Diotima är kärleken ett uttryck för människornas drift att försöka uppnå gudarnas odödlighet. Denna drift framträder allra först som kärleken till en skön kropp och därefter till det som alla sköna kroppar har gemensamt. Efter hand inser människan dock att det sköna hos kropparna är av relativt begränsat värde jämfört med själens skönhet och skönheten hos ädla handlingar. Efter denna insikt är människan färdig att gå vidare till den nivå som utgörs av kärleken till sköna vetenskaper. När också detta stadium är passerat har människan äntligen nått det högsta stadiet av insikt om skönhetens natur. Befriad från sinnevärldens illusioner kan hon nu skåda skönhetens idé, den evigt

oföränderliga urbild som antas ha sitt säte i det som brukar kallas idévärlden. Eros viktigaste egenskap är alltså enligt Platon att han kan förskaffa människorna delaktighet i gudarnas odödlighet.

Denna framställning av kärlekens väsen skulle få omätlig betydelse för eftervärlden. Liksom Platon hävdade de provensalska poeterna att den jordiska sexualiteten var ett sätt att söka kunskap om det överjordiska. Denna tanke inspirerade till en uppvärdering av den andliga kärleken, som har få motstycken i den västerländska litteraturens historia.

MEN DET VAR inte bara Platon som inspirerade till denna kult av kärleken. I samma riktning verkade också Mariakulten – tanken att jungfru Maria egentligen var av gudomlig natur. De provensalska trubadurerna tänkte sig alltså inte längre det gudomliga som något uteslutande manligt. Inspirerade av denna uppvärdering av det kvinnliga började trubadurerna också se på de samtida kvinnorna som jordiska manifestationer av ett högre väsen av gudomlig natur.

Nätdejting.

FOTO: UNSPLASH

Sådana tankar skulle längre fram bli ett dominerande inslag i renässansens kärleksdiktning. En påminnelse om det får vi i litteraturvetaren Johanna Vernquists bok *Poeten Gaspara Stampa. En kvinnas röst i renässansens kärlekslyrik* (Appell), som hittills inte har fått uppmärksamhet den förtjänar.

Boken inleds med en fascinerande skildring av den sofistikerade kultur som utgjorde basen för renässansens diskurser om kärleken. Med många exempel visar Vernquist hur den nyplatoniska synen på kärleken dominerade kärleksdiktningen på ett sätt som inte sällan hotade att göra den till en kliché. Denna kliché var välbekant för Gaspara Stampa (1523–1554), som valde att revoltera mot den. Om denna revolt skriver Vernquist: "På så vis undergrävde hon den nyplatoniska, dualistiska synen på kärlek, i vilken själens upplevelse av evig kärlek inför Gud upphöjdes."

I polemik mot platonismen poängte-rar Stampa kroppens och det sinnligas primat. Resultatet blir ett skimrande pärlband av dikter, vars sensuella lyster förmodli-

inte som undantag. Han hade flera kvinnliga följare av vilka Themista och Leontia hör de till de mest kända."

Flera andra skribenter har på senare tid ägnat sig åt Gaspara Stampa. En av dem är den italienska romanförfattaren som alltför jämt döljer sig bakom pseudonymen Elena Ferrante. Hon berättar utförligt om Stampa i essäsamlingen *I Margini e il dettato. Conversazioni sul piacere di leggere e scrivere*, som nyligen utkommit på engelska under titeln *In the Margins. On the Pleasures of Reading and Writing* (recenserad i *Axess* nr 5/2022). För Ferrante framstår Stampa som en medkämpe i kampen för ett kvinnligt språk.

EN MYCKET ANNORLUNDA SYN på kärleken och det kvinnliga hittar vi i en annan av de böcker som just nu ligger på bokhandelsdiskarna. Den heter *Självbiografiska rum* (Carlsson) och är skriven av litteraturforskaren Kerstin Dahlbäck, känd för sin doktorsavhandling om Strindbergs *Hemsöborna* och för sitt arbete med utgivningen av Hjalmar Bergmans brev.

Kontrasten mot Gaspara Stampas kär-

leksdikter ser vi allra tydligast i det kapitel som heter "Kärlekens språk – brev-växlingen mellan August Strindberg och Harriet Bosse". Här återoppar Dahlbäck ett avslöjande brev från det första året av äktenskapet mellan den äldre diktaren och hans tredje hustru, den unga skådespelerskan Bosse. Strindberg drömmer i brevet om "en själisk kärlek" som mest av allt påminner om den platonism som Stampa tog kraftigt avstånd från. Sålunda hoppas han att hustrun likt en "Qvinnlig Kristus-bild" ska föra honom "uppåt".

Dahlbäck fördjupar sig inte i orsakerna till Strindbergs inställning. En ledtråd får vi dock i den förut diskuterade essän "Om kärlek" i *Terra incognita*. Där hävdar Ambjörnsson att Strindbergs problem med sina skådespelande hustrur berodde på att han pendlade mellan att se dem "som madonna och som allmän egendom, det vill säga hora". Men även om Strindberg gick ovanligt långt i sin svart-syn konstaterar Ambjörnsson att sådana föreställningar inte var helt ovanliga vid denna tid. ✱

Liksom Platon hävdade de provensalska poeterna att den jordiska sexualiteten var ett sätt att söka kunskap om det överjordiska.

gen saknar motstycke i renässansens litteratur. Stampas kärleksdikter tillhör enligt min mening det yppersta som skrivits på det italienska språket.

Det betyder inte att Gaspara Stampa skulle sakna motsvarigheter i andra tider. Som Vernquist visar är hon på djupet präglad av den grekiska skaldinnan Sappho som levde på Lesbos kring 600 f.Kr. Det var också något som hennes samtida läsare var väl medvetna om. Det visar brev och dikter av hennes vänner och kolleger. Där kallas hon för "Saffo de'nostri giorni" (vår tids Sappho) eller "Saffo novella" (en ny Sappho).

Men förmodligen fanns det också en annan inspirationskälla. Vernquist pekar på inflytandet från den antike filosofen Epikuros, som levde på 300-talet f.Kr. Hans lära fokuserade på människans sinnliga perception av sin omvärld, men också på njutning. Vernquist skriver: "Det går att hävda att epikurismen var mer kvinnovänlig än andra filosofiska riktningar. Epikuros skola var den första att tillåta kvinnor som lärjungar – som regel och

Kärlek på film. Clint Eastwood och Meryl Streep i *Broarna i Madison County*. FOTO:ALAMY

Bland stolletroll och dvärgpirater

Walter Moers böcker har översatts till en rad språk. Även svenska läsare borde få ta del av hans säregna universum, menar **Andreas Åkerlund**.

VARFÖR HAR INTE Walter Moers böcker översatts till svenska? Vem skulle inte vilja läsa för sina barn om Abdul Näktergalen eller Hildegunst af Mythugg? Eller om de farliga skräxorna, de kaotiska stolletrollen och det havslevande vidundret Tyrannoalfisk rex?

En rad av Moers romaner har översatts från tyska till engelska, franska och spanska, och debuten *Die 13½ Leben des Käpten Blaubär* från 1999 finns även på en lång rad andra språk, inklusive finska och koreanska.

Moers är, förutom skönlitterär författare, vad man vet självlärd tecknare. Han bor i Hamburg, men mycket lite är känt om hans liv. Han syns aldrig i offentligheten, det finns inga aktuella fotografier av honom och han ger endast intervjuer via mejl. Under 1980- och 90-talen blev han känd i Tyskland för sina satiriska serier, liksom för figuren Käpt'n Blaubär, en blå björn som berättar sjömansskrönor för sina barnbarn i barnprogrammet *Sendung mit der Maus*.

I DEBUTBOKEN BESKRIVS Blaubärs första 13½ av de 27 liv som varje blåbjörn har, och det går i en rasande fart. Från det att den ytterst lilla björnen vaknar i ett nötskal mitt ute på oceanen följer läsaren med på hans livsresa genom kontinenten Zamonien. Blaubär, eller Blåbjörn som han borde heta på svenska, lever med dvärgpirater, spöken, eremiter i orkanens öga och som elev till kontinentens mest framstående vetenskapsman Abdul Nachtigaller. Han reser genom den söta öknen, den stora skogen och ett avhugget jättehuvud för att till slut nå fram till den stora metropolen Atlantis. Det är en vild historia om hur en liten björn blir stor och lär sig allt om Zamonien, ofta med hjälp av utdrag ur Nachtigallers stora lexikon om *Förkla-*

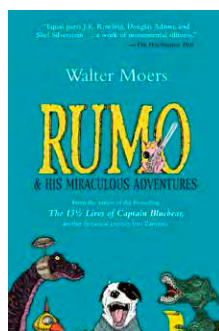
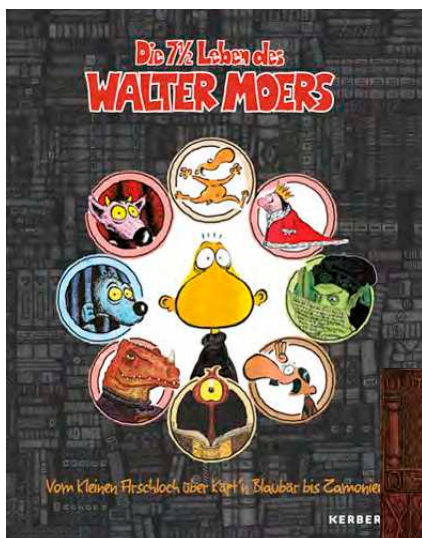
Walter Moers.

FOTO: GETTY IMAGES

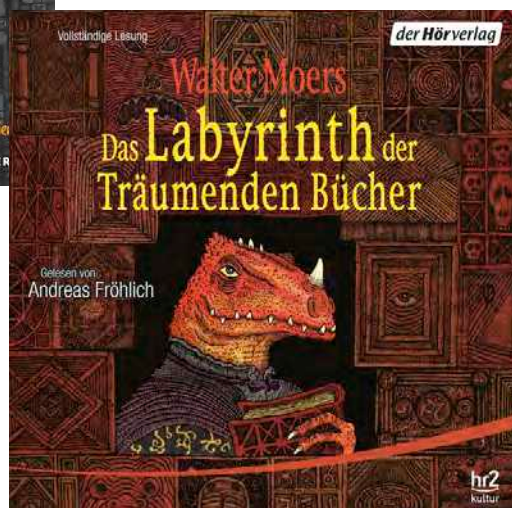
ringsvärdiga under, existenser och fenomen i Zamonien och dess omgivning. Allt illustrerat av Moers själv.

Boken sålde bra i Tyskland, och Moers har sedan debuten arbetat vidare på sitt zamoniska universum. *Ensel und Krete* (2000) presenteras som en zamonisk folksaga och *Rumo und die Wunder im Dunkeln* (2003) berättar hjältehistorien om hur en Wolpertinger räddar sitt folk ur underjordisk fångenskap. *Die Stadt der Träumenden*

Bücher (2004) är berättelsen om hur den unge lindormen Hildegunst von Mythenmetz under sitt sökande efter författaren till ett manuskript färdas till Buchheim, även känd som "De drömmande böckernas stad". Staden är uppbyggd kring skrivande och läsande, och befolkad av aspirerande författare, sökande läsare, bokhandlare och litterära agenter. Den är byggd ovanpå mystiska katakomber fulla av monster och förlorad litteratur. Till

Böcker av Moers.

Zamonien har ett överflöd av underliga platser, varelser och fenomen.

katakomberna beger sig bokjägare för att med fara för sitt eget liv leta upp sällsynta böcker att sälja till samlare på Buchheims svarta bokmarknad. Här dras Mythenmetz in i ett mysterium som till slut tvingar ned även honom i katakomberna i jakt på författaren till manuskriptet.

Hildegunst von Mythenmetz är en central figur i Moers universum. Han är en av Zamoniens mest uppburna författare, upphovsmannen till såväl sagan om Ensel och Krete som den självbiografiska boken om de drömande böckernas stad. Moers är enligt titelbladet endast översättare och illustratör. I den zamoniska litteraturen finns även ett stilmedel vid namn Mythenmetzsk utsvävning som är en beteckning för de ställen i böckerna där han bryter berättelsen för att i långa sjuk leverera utläggningar om i princip vad som helst. Ett stilmedel som varje läsare av den zamoniska litteraturen kommer att låra känna.

Det är Zamonien och dess invånare som är i centrum för Moers verk, Mythenmetz är bara kontinentens främste uttolkare. Zamonien har ett överflöd av underliga

platser, varelser och fenomen, alla samlade i Abdul Nachtigallers fantastiska lexikon. Kontinenten är också gränslöst på så sätt att vad som är omöjligt i en bok kan vara möjligt i en annan. Själva naturlagarna i Zamonien är förhandlingsbara. Inte ens det tyska språket verkar sätta gränser, vilket de olika översättningarna vittnar om. Och detta trots att alla andra språk ju är beroende av Moers ursprungliga översättning från zamoniskan.

MOERS ÄR EN EKLEKTISK författare som blandar stilar och tilltal och som inte drar sig för att låna personer eller teman ur den klassiska litteraturen. Han gör heller inga större försök att dölja alla dessa lån och referenser, utan nöjer sig med att göra små ändringar i namnen. *Ensel und Krete* är kanske det bästa exemplet eftersom boken, föga förvånande, handlar om två barn som går vilse i en skog.

Den uppmärksamme läsaren kommer även att lägga märke till att många protagonisterna har förklagor ur historien eller litteraturen, inte sällan är namnen anagram på kända personer. Här finns motsvarighet till bland andra Freud, H C Andersen och Kant i form av mardrömsanalytikern Fidemus Grund, författaren Nartinan Schneidhaser och demonologen och filosofen Manu Kantimel. Min personliga favorit är räddningsdinosaurien Deus X Machina, som mer än en gång kommer flygande precis när det verkar vara ute med huvudpersonerna

och vars motto är att "livet är för värdefullt för att lämna åt ödet".

Lägg därtill ett medvetet kontrasterande av olika typsnitt och textstorlek och inte minst illustrationer som kombineras med texten på ett sådant sätt att det som skapas är en genomtänkt helhet som kan påminna om medeltida illustrerade manuskript snarare än en modern bok. Det är många gånger enkel och rak humor, respektlöst och roligt, men just därigenom också en bugning inför en europeisk litterär kultur och tradition som Moers uppenbarligen känner sig väldigt hemma i.

ÄVEN OM ZAMONIEN på ett sätt uppvisar likheter med den typ av fiktiva världar som finns inom Fantasygenren så verkar ändå Moers främsta litterära förebilder ligga längre tillbaka i tiden. Ofta påpekas likheterna med rabulistisk litteratur i protagonisternas överdrivna drag och inslagen av ironi, sarkasm och påhittade citat. De monster och skräckmoment som ofta förekommer påminner om 1800-talets gotik som E T A Hoffmann eller Mary Shelley. Blaubärs resa genom livet har formen av en klassisk "Bildungsroman". Exemplet kunde ha varit fler.

En bok som står ut i det zamoniska universumet är *Prinzessin insomnia und der alpträumfarbene Nachtmar* (2017), även den berättad av Mythenmetz, men inte illustrerad av Moers, utan med akvareller av Lydia Rode. Huvudpersonen i berättelsen om prinsessan Insomnia och den mardrömsfärgade nattmaran är Dylia, en prinsessa med ett stort intresse för språk och främmande ord, som lider under kronisk sömnlöshet. En natt uppenbarar sig en gnom i hennes rum och förkunnar att han ska driva henne till vansinne, men först ska de båda ge sig ut på en resa genom tankar och drömmar. Den uppmärksamme har förstås redan sett att Dylia är ett anagram för Lydia, som sedan hon var 17 år gammal lider av kroniskt trötthetssyndrom (CFS). I ett brev till Moers berättade hon om hur Zamonienböckerna hjälpte henne att hantera sin sjukdom, framförallt den sömnlöshet som är ett av symptomen. Boken växte sedan fram i utbytet mellan de båda. I efterordet nämner Moers hur Rodes sjukdom, och framförallt hur hon hanterade den, var en viktig inspiration: "Vi hade aldrig känsan av att arbeta på en historia om de förlamande följderna av en sjukdom, utan på en om kreativitetens bevingade kraft."

Moers egen kreativitet är det sannerligen ingen brist på. Mycket återstår att skriva. Historien om de drömande böckernas stad är till exempel enligt Moers bara de första två kapitlen i Hildegunst von Mythenmetz 25 kapitel långa självbiografiska verk om "en sentimental dinosaurs reseminnen". ✨

Lockande lotofager

I tv-serien *The White Lotus* finns gott om referenser till antik mytologi men också till en filmklassiker som Antonionis *Äventyret*, skriver **Martina Björk**.

I DEN NIONDE BOKEN av *Odysséen* stiger Odysseus och hans män i land på en ö befolkad av de fredliga lotofagerna, lotusätarna, som enbart lever för att samla och äta lotus. När öborna bjuder sina främmande gäster på blomsterfödan blir följden att dessa inte vill lämna ön. Lotusväxten försätter dem i ett behagligt, drömligt tillstånd som gör dem ointresserade av omvärlden. Odysseus får med våld tvinga sina män tillbaka till skeppet.

Homeros låter oss förstå att lotofagerna leder sig själva och andra i fördärv. Lotusen gör dem överksammas, ansvarslösa, likgiltiga och ohälsosamt beroende av stimulantia. Den lugna och till synes paradiska tillvaron är falsk och farlig.

Medan Homeros skildrar sjömannens öden genom Odysseus ögon, låter Alfred Tennyson dem själva berätta i sin långa dikt *The Lotos-Eaters*. Sjömannens vistelse hos de väna lotofagerna ter sig påfallande enformig men samtidigt bekymmerslös. De undrar varför man ska ägna sig åt arbete och slit när man kan vila i ett sömnigt rus och bestämmer sig för att tillbringa resten av sitt liv bekvämt tillbaka i det heliga lotuslandet. I detta opiaternas Eden har människorna likt Adam och Eva vad de behöver. De har inte kännedom om världen utanför och behöver heller inte ha det. Enligt Första Mosebok blev ju arbete och plåga människans straff sedan hon ätit av den förbjudna kunska-pens frukt. Och denna frukt är nog inte lotus... eller? Dikten har tolkats som en framställning av ett inverterat Edens lustgård, där frukten leder till paradiset och inte ut ur det. Just så verkar sjömännen själva uppleva det, medan en läsare med distans ser vad Odysseus ser.

Några rader ur diktens fjärde strof citeras i första säsongen av HBO-succén *The White Lotus*, i ett avsnitt som heter just "The Lotus-Eaters": "Hateful is the dark-blue sky, / vaulted o'er the dark-blue sea. / Death is the end of life; ah, why / should life all labour be?"

Det är den Basil Fawlty-liknande hotell-direktören som efter en lång arbetsdag reciterar dikten under ett drogus. Gästerna på hans femstjärniga hotell White

Jennifer Coolidge.

FOTO: WARNERMEDIA/HBO

Lotus på Hawaii är förmögna amerikaner som låter semesterdagarna passera i monoton stillhet vid poolen och i restaurangen, i lyx och med njutningsmedel. De uppvisar en vacker fasad, men under ytan döljer sig hemligheter. De liknar vattenväxten lotus, vars vackra blomma flyter på ytan, men som har rötter i dyn och långa stjälkar att snärja in sig eller andra i.

LOTUS ÄR EN VÄXT med många konnotationer. Just den vita lotusen anses stå för helighet, renhet och perfektion, men också återfödelse, uppvaknande och sexualitet, beroende på tradition. Vit lotus är också namnet på en uråldrig kinesisk sekt. I kinesisk populärkultur används uttrycket "vit lotus" om personer som är något annat

än vad de utger sig för att vara. Namnvalet *The White Lotus* är nog också en blinkning av seriens skapare till sig själv, manusförfattaren och regissören Mike White. Och för en identitetspolitiskt medveten är det troligt att färgen vit för tankarna till huvudpersonernas etnicitet.

Serien sägs nämligen vara en kritik eller satir riktad mot en världsfrånvärd vit överklass. Så är det kanske. Självt tycker jag att den lika mycket är en kritik mot den politiskt korrekta woke-kulturen, vars språkrör vi finner i den yngre universitetsstudande generationen. De skäms över familjemedlemmar och vänner som varken röstar eller följer nyheterna och som har ett opassande språkbruk. Dessa politiskt korrekta får mothugg. Deras mindre utbildade

Skådespelare i
White Lotus.

Tom Hollander.

FOTO: WARNERMEDIA/HBO

Lotus är en växt med många konnotationer.

vänner tycks mena att postmoderna idéer är verklighetsfrånvända eftersom de varken tar hänsyn till människans natur eller sakernas tillstånd.

En orm i paradiset framträder i den första säsongen i form av en postkolonial idé som planteras hos den medvetna studenten Paula, som har fått följa med sin väninnas familj på lyxsemester. Hon förälskar sig i en hawaiiansk hotellarbetare som hon vill hjälpa ekonomiskt. Enligt en skruvad Robin Hood-logik övertalar hon sin semesterromans att stjäla från väninnans mor. På så sätt kan han hämnas gamla koloniala oförrätter medan den bestulna, som knappt kommer att märka förlusten, gottgör förfädernas missdåd.

De förledande frestarna blir ännu fler i den andra säsongen. Den här gången tar gästerna in på White Lotus på Sicilien, den

ö dit Odysseus begav sig efter besöket på lotofagernas ö.

På Taorminas grekiska teater får vi veta att det var just på Sicilien som dödsrikets kung Hades rövade bort Persefone till underjorden och gjorde henne till drottning där. Därmed är temat om rov och bortförande introducerat. Sin kulmen når det i ett avsnitt som heter just "Abductions".

FLER FÖREBUD OM vad som kommer att ske hämtas från den antika mytologin. Leda och svanen syns exempelvis i seriens symbolmättade vinjett, föreställande en detaljerad fresk i rokokostil. Svansen var en av de skepnader som Zeus förklädde sig i när han förförde jordiska kvinnor. När så den unga amerikanskan Portia dyker upp i en tröja med svanmotiv, är det läge att haka till. Den som fortsätter att vara uppmärksam noterar att hennes charmige förförare har tatueringar i romerska siffror på sitt bröst: DCLXVI, vilket står för 666, odjurets tal. Och medan denne lede djävul kidnappar sitt offer pågår en annan enlevering av Portias chef, den stormrika och letargiska arvtagerskan Tanya. Hon lockas iväg av ett sällskap skönhetsälskande sybariter till en pampig villa i Palermo. I villan hänger en oljemålning föreställande Lucretia, hon som av skam tog sitt liv efter en våldtäkt. Samma motiv i renässansstappling ses i ett av rummen på hotell White Lotus.

Bilderna ger alltså ledtrådar till handlingen. Hotellet, som är ett gammalt kloster, har även ett antal renässansmålningar som föreställer helgon, personer som vör-

das just för att de genom sin övertygelse motstått förförelser. För det har de tvingats offra sina jordiska liv men fått tillträde till det himmelska paradiset. Det sicilianska helgonet Sankta Lucia är förstas en av de avbildade. Hon har en namn i den lokala prostituerade flickan Lucia, som hittar sina kunder på hotellet. Sedan hon förfört den unge och troskyldige Albie, som utan att veta det delar henne med sin far, gör hon korstecken inför helgonet, som råkar vara skyddshelgon för botfärdiga prostituerade. Och i Albies rum hänger Peruginos målning av Sankt Sebastian på väggen. Helgonets unga kropp är genomborrad av pilar. Sankta Margarita, skyddshelgon för falskeligen anklagade kvinnor, skymtar förbi i en annan scen sedan en kvinna anklagats för otrohet. Gamla testamentets Susanna i badet, som delar denna erfarenhet, får också vara med på ett hörn.

DET FINNS SÅLEDES i *The White Lotus* gott om konst som står i dialog med handlingen, särskilt i andra säsongen. Mike White strömlar kulturella referenser med lätthet och finess. Och kärlek. Jag gissar att det kommer att skrivas mängder av uppsatser om konstens och musikens roll i serien eller dess hänvisningar till mytologi, religion, litteratur och film. Av en slump ser jag Michelangelo Antonionis film *Äventyret* (*L'avventura*, 1960) någon vecka efter att jag har sett seriens alla tretton avsnitt. Häpen noterar jag att en scen i *Äventyret* är så gott som exakt återskapad i *The White Lotus* samt att en del av handlingen tilldrar sig på samma hotell.

The White Lotus är en hyllning till allt det vackra som människan kan åstadkomma, samtidigt som det är en påminnelse om den ondskan hon är kapabel till. Liksom lotusblomman kan människan växa, söka sig mot ljuset, öppna sina kronblad mot himlen och manifestera det sköna. Men hon kan också dras ner i dyn av farliga lockelser. Både högt och lågt finns inlagda i vår natur. Något triggar igång lusten, girigheten eller hämndbegäret och det djuriska gör sig synligt. "I grund och botten är vi djur; vi är apor", har White sagt i en intervju med *Guardian*. I vinjetten för båda säsongerna syns apor och ett avsnitt i första säsongen heter "Mysterious Monkeys". Kanske är det så han vill att vi skall förstå hotellgästerna – och oss själva: som apmänniskor, vegeterande varelser i ett djungelparadis, nöjt mumlande och idisslande lotus för omedelbar tillfredsställelse. Människan bör inte förneka sina instinkter men lära sig att känna igen frestelserna, höja sig över sin primitiva natur för att i bästa fall bli en klarsynt Odysseus. ✨

Lärdomar av Habsburg

Frågan om vad dagens européer kan lära av dubbelmonarkin Österrike-Ungern diskuteras i en ny bok, skriver **Jakob Sjövall**.

CAROLINE DE GRUYTER är en nederländsk journalist med bred erfarenhet av att bevakat EU- och Europapolitik från olika hörn av kontinenten. Nyligen har hennes bok *Bättre blir det inte – Vad kan det habsburgska riket lära dagens Europa?* utgivits på svenska (översättning Urban Lindström, Lopinita).

Det är ett ämne som förvånansvärt få har utforskat tidigare. Det kan i förstone tyckas ligga något provocerande i frågan om dagens EU har något att lära av ett av den gamla världens imperier. Men de Gruyter hanterar det bra, med en intresserad journalists nyfikenhet och fördomsfrihet. Hon pekar framförallt på två intressanta likheter mellan EU och den forna dubbelmonarkin Österrike-Ungern.

Det första är den politiska kompromissen som bärande beslutsform, ständiga reformer av regelverket drivna av återkommande kriser, och en grundläggande politisk komplexitet där hänsyn ständigt måste tas till en stor bredd av intressen som ofta är av känslig, till och med existentiell natur. Hon skriver träffande om "spänningen mellan legalitet och legitimitet".

Det andra är grundförutsättningar som på sätt och vis liknar varandra: en amorf och skiftande politisk enhet där en ibland överväldigande mängd språk, etnicite-

ter, historiska erfarenheter och traditioner samsas. Hon vänder sig mot föreställningen att detta skulle innebära oöverstigliga problem. Caroline de Gruyter verkar sälla sig till dem som menar att Österrike-Ungern inte alls var ett på förhand dödsdömt imperium, så som det ofta med en viss romantisk suck beskrivits i efterhand (inte minst av de litterära stjärnorna Joseph Roth och Stefan Zweig). Nej, skriver de Gruyter, det var första världskriget som förintade imperiet, inget annat, en uppfattning som också har förts fram med kraft av historikern Pieter Judson i *The Habsburg Empire. A New History* (2016).

JÄMFÖRELSEN MELLAN EU och Österrike-Ungern ska självklart inte dras för långt, och de Gruyter håller sig på en ganska övergripande nivå. Hon har läst mycket om Österrike-Ungern och förmedlar väl tankar och tolkningar från alla möjliga håll: intervjuer, essäer, historisk och ekonomisk forskning och skönlitteratur – allt kastar ljus över både Europas historia och nutid.

Boken har dock några brister. Det första är att de Gruyter inte alltid bottenar i sina resonemang. I princip består boken av anekdotiska jämförelser som inte alltid håller vid närmare granskning och som gör boken vag i konturerna. Caroline de

Gruyter erkänner det, och skriver i sitt förord att ambitionen inte varit att ge några slutgiltiga svar utan bidra till reflektioner och berika synen på Europa. Det gör hon med den äran – men när hon samtidigt villigt erkänner att boken "helt och hållet är gjord på känsla" och utan någon medveten struktur är det inte utan att man kan tycka att det ändå var en bortkastad möjlighet.

Det andra problemet med boken är att den är skriven på en fattig journalistprosa. Läsningen går i stackato på grund av de rumphuggna meningarna och tråden tapas ofta bort. Man blir mot den bakgrunden lite full i skratt när de Gruyter vid ett tillfälle beskriver Robert Musils *Mannen utan egenskaper*, ett av 1900-talets stora litterära portalverk och den ironiska uppgörelsen med Österrike-Ungern framför andra, som "seg och sövande".

Alla försök att dra några konkreta lärdomar för EU som projekt av Österrike-Ungerns politiska historia är högst svårliga. Skillnaderna är mycket stora. Den mest uppenbara är förstås att EU är en frivillig samarbetsform som i allt väsentligt fortfarande är mellanstatlig, medan Österrike-Ungern var ett imperium format av krig och dynastiska ambitioner i en helt annan tid.

De lärdomar som finns att dra finns kanske istället just i den oerhört rika kultur som skapades i dubbelmonarkin. Man kan tycka att den är "seg och sövande". Men man gör det på egen risk. ✱

Efterföljare
till Habsburg?

Faran med trygga rum

”DENNE HALVJUDISKE unge man hade alldeles ärvt den judiska rasens sätt att le. [...] Så hade hans förfäder på mödernet gjort upp affärer och kärlekshistorier sedan tusen år. I ett blänk av vita tänder och leende röda uppdragna läppar hade de ställt anbud, som fått kunden att tro sig ha dragit det längsta strået, och hade de intalat bruden eller älskarinnan att hon aldrig skulle kunna bli bedragen. Men sedan hade väl leendet ofta nog blivit ett morrande, medan de vita tänderna i första obevakade ögonblick snabbt huggit in på varje lockande byte, alltid tagande den största biten för sig.”

Citatet är hämtat från Agnes von Krusenstjernas *Bröllop på Ekered* från 1935, den näst sista romanen i den så kallade Pahlensviten.

Jag tillbringade några januariveckor med sviten ifråga. Det var mitt första möte med von Krusenstjernas författarskap. Allt jag hade var en vag bild av en deppgökig författare som hade psykiska problem och dog ganska ung.

Det var en läsfest. Svek och passioner, blodskam och ond bråd död. Jag kunde öppna en feting på fyra hundra sidor efter frukost och gå i mål vid midnatt, utan att riktigt veta hur det gick till.

Jag verkar inte vara ensam om att ha förbigått hennes författarskap. När min Pahlenfeber grasserade som värst nämnde jag hennes namn för olika boksprängda vänner, men alla svarade i olika varianter att det ”inte blivit av” att läsa henne.

År 1921 gifte hon sig med skribenten David Sprengel, som enligt hennes släkting Olof Lagercrantz (hon var systerdotter till hans morfar) kom att bli både en lojal skyddsling och klåfingrig redaktör. Ovanligt nog beskriver inte Lagercrantz honom som en fördärlig kraft i hennes författarskap, utan tvärtom som en tillgång. Lagercrantz kan visa nästan mening för mening hur Sprengel bidrar med must och sälta i hennes prosa.

Även om von Krusenstjernas skildringar av lömska judar och läspande homosexuella är synnerligen svårsmälta för en modern läsare kan jag känna en ilning av tacksamhet över att de – än så länge – inte rensats bort av någon vurmare för ”trygga rum” och allt vad det kallas. För den dag litteraturen blir ett ”tryggt rum” är den stendöd.

Under min andlös genomplöjning av Pahlensviten får jag en stark förnimmelse av skönlitteraturen som en kunskapskälla till hur folk tyckte, tänkte och kände för hundra år sen. Och det är en kunskapskälla som inte finns någon annanstans. Vi vet det mesta om Förintelsen, vi har sett

dokumentärerna om inflationsplågade tyskar med sedelberg på skottkärror, vi har sett den gråtande pojken i gettot med uppsträckta händer. Men hur såg den inre jordmånen ut som gjorde allt detta möjligt?

Det som gör dagens text- och idétvätt inte bara irriterande, utan direkt farlig, är att vi kan förledas att tro att vi alltid har haft samma värderingar som idag. Och då blir många av historiens illdåd sammanhangslösa, eller direkt obegripliga.

Min nyfikenhet ledde mig vidare till Lagercrantz biografi om sin släkting:

”I den mån fientlighet mot personer av judisk börd förekommer i romanen är den dock raka motsatsen till den antisemitism som växer sig stark i Tyskland och ger vidriga ekon också hos oss under de år *Frök-narna von Pahlen* kommer till. Judesatiren i romanen är ett eko av den åttioårsradikalism som präglade Sprengels ungdom. Det ansågs riktigt att hudflänga judar i den mån de svek den radikalism och den internationa-lism som deras ras sades predestinera dem till. Att inte heta Brandes eller Levertin var för en jude en synnerligen graverande omständighet och en jude som var nationalistiskt sinnad ansågs à priori som en bedragare.”

Hur det inledande citatet kan tolkas som en kritik mot judisk nationa-lism är mig en gåta. Men jag grubblar vidare. ✨

I korthet Den mångsidige arkitekten

Det är nu 300 år sedan Storbritanniens mest berömda arkitekt sir Christopher Wren (1632–1723) dog. Hans kändaste verk är Saint Paul's Cathedral, som han fick i uppdrag att återuppbygga efter den stora branden i London 1666.

Men den mångbegåvade Wren hann med så mycket mer under sitt långa produktiva liv i Kronans och Kyrkans tjänst. Han står bakom mängd byggnader i England – Westminster Abbey, fasaden på Hampton Court Palace, utbyggnaden av Kensington Palace, de kungliga sjukhusen i Chelsea och Greenwich och flera universitetsbyggnader såväl i Cambridge som i Oxford. Han var chef för den kungliga byggnadsverksamheten i England (1669–1718), men han var även professor i astronomi vid Gresham College i London och vid Oxford University. Dessutom var han en av grundarna av the Royal Society.

Wren har beskrivits som gåtfull. För att göra personen mer känd ger arkitekthistorikerna Matthew Walker och Anthony Geraghty ut hans korrespondens. I en artikel i konstmagasinet *Apollo* skriver Walker att Wren höll en sådan distans att han kan verka känslolös. Men han tillägger att samtida till Wren också beskriver honom som en varm, hederlig och pålitlig person.

Christopher Wren påverkades av olika inriktningar inom arkitekturen, både antika och moderna. Forskaren Elizabeth Deans pekar särskilt på betydelsen av hans besök vid Ludvig XIV:s hov i Paris 1665. Där fick han möta den franske kungens arkitekter och på nära håll se hur det gick till när flera kungliga byggnader uppfördes.

Med anledning av 300-årsminnet pågår en rad evenemang under hela 2023. Till exempel anordnar Cambridge University i samarbete med Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse i september konferensen ”The Professional World of Sir Christopher Wren”, med deltagande av ledande forskare.

Sir Christopher Wren är begravd i St. Paul's Cathedral, som han ägnade nästan ett halvt sekel åt att återuppbygga. Ovanför hans grav finns det en inskription på latin som avslutas med orden ”Si monumentum requiris circumspice” – ”Om du letar efter hans minnesmärke se dig omkring”. ✨

Charlotta E Lindell

Bengt Ohlsson

Detta nummers recensioner:

Ulla Gudmundson rannsakar en tyrann; **Ulrika Carlsson** ser slutet nalkas; **Maria Engqvist** lystrar till dårar; **Mats Fält** tömmer bittra kalkar; **Martin Lagerholm** vandrar i en värld av igår; **Karin Henriksson** blir efterklok; **Helena Granström** spanar i backspegeln; **Carl Rudbeck** bejakar det brokiga.

Maximilien Robespierre: Snackade sig till toppen.

FOTO: GETTY IMAGES

Monsieur Munläder

När – om någonsin – är det politiska våldet försvarbart?
Fransmännen kan inte enas om en samsyn på sin egen revolution, inte heller
på Maximilien Robespierre. Ulla Gudmundson jämför medel med mål.

HISTORIA

Tanken att uppkalla gator och torg efter blodbesudlade despoter känns absurd. Men på nätet hittar du, i Frankrike, en förskola, ett läroverk, en simbassäng, en biograf och åtminstone nio gator uppkallade efter Maximilien Robespierre, en man vars historiska rykte som blodtörstig tyrann tävlar med Hitlers. Robespierres svarta aura grundar sig på hans roll i Skräckvåldet, paroxysmen av våld som blev kulmen på franska revolutionens mest dramatiska period, 1789–94. Två gator och förskolan har förnamnet med, vilket utesluter att det skulle vara fråga om en homonym.

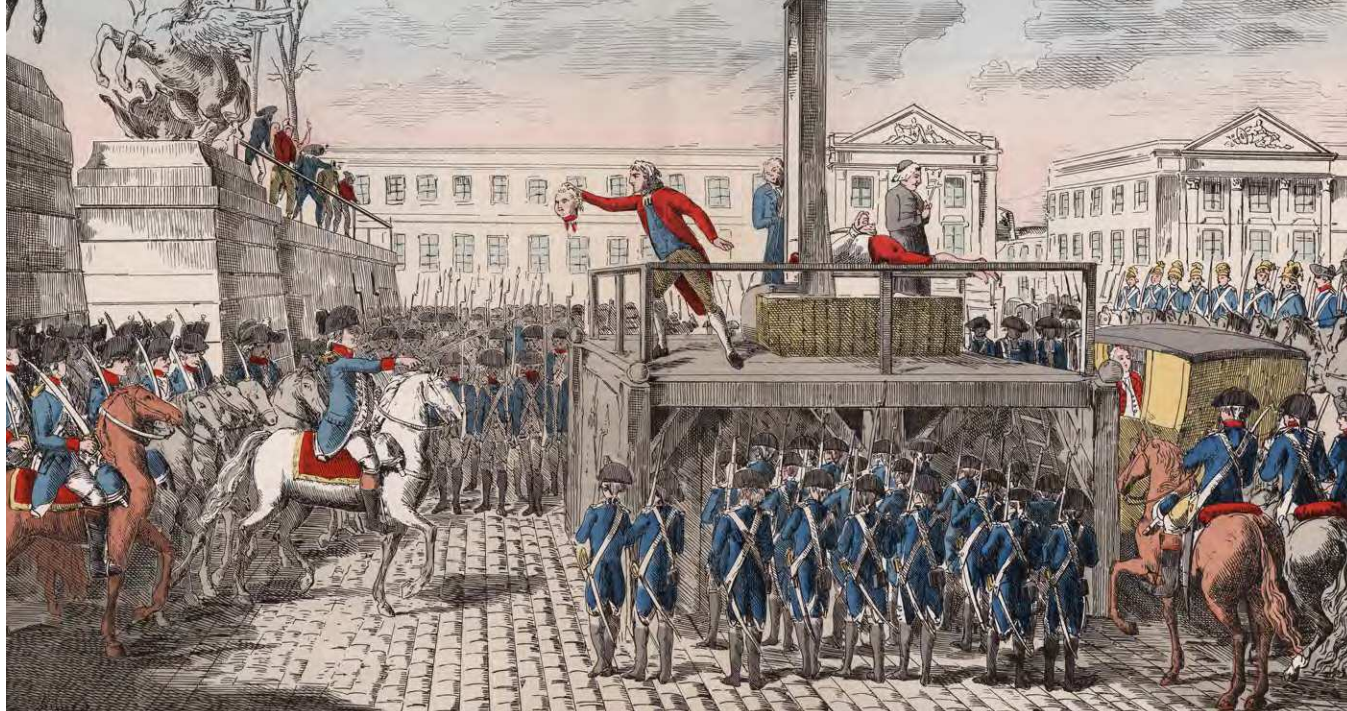
”Robespierre förkroppsligar fransmännens motsägelsefulla förhållande till sin egen revolution”, skriver historikern Marcel Gauchet. ”För motståndarna är revolutionen lika med blodig repression. För partisanerna är den ett profetiskt budskap. Vissa hyllar revolutionens mål och blundar för de repressiva medlen. Andra tar avstånd från medlen och ignorerar målen.” Sanningen, skriver Gauchet, är att målen var de rätta och medlen förfärliga.

Samma klyvning finns i bilden av Robespierre, den person som mer än någon annan av eftervärlden setts som revolutionens förgrundsfigur. Han överskuggar, för att bara nämna några av de mest kända, kolleger i persongalleriet som Jean Paul Marat, mest känd för att ha mördats i ett badkar, Georges Danton och Camille Desmoulins,

dömda till döden 1794 i en rättegång som kan ses som alla skådeprocessers moder.

Klyvningen skär också rakt igenom det franska historikerskrået. Vänsterhistoriker som Albert Souboul har, i Marx anda, analyserat revolutionen i termer av klasskamp. Repressionen har setts som en följd av yttre omständigheter, framförallt hotet att de omgivande monarkierna med vilka Frankrike låg i krig skulle invadera och krossa den unga republiken. Vänstern har lyft fram Robespierres försvar för fattiga och förtryckta, hans engagemang för mänskliga och medborgerliga rättigheter, för allmän rösträtt (för män) utan penningstreck, för pressfrihet, avskaffande av dödsstraff (sic), mot slaveri och för upphävande av prästcelibatet.

Liberala historiker å andra sidan, som »

Ludvig XVI:s avrättning: Dömd för konspiration mot nationen.

FOTO: GETTY IMAGES

François Furet, har sett våldet som en oskiljbar komponent i revolutionens process och Robespierre som den som, med retorisk briljans, mer än någon annan har försvarat och legitimerat det. "Revolutionen talar genom Robespierre", skriver Furet i klassikern *Penser la révolution française*. "Han var revolutionens profet och han var dess alkemist." Men Furet skriver också: "Det finns två sätt att missförstå Robespierre. Det ena är att avsky honom. Det andra är att höja honom till skyarna."

Robespierres politiska karriär inleds våren 1789, då han utses till en av sin hemprovincs Artois representanter i *le tiers état*, tredje ståndet, inför den ständsriksdag som kungen, Ludvig XVI, hade sammankallat för att pressa fram skatt till den bankrutta franska statskassan. Han är då 31 år. Fem år senare, den 28 juli 1794, ska han, vrålade av smärta med en krossad käke, lägga huvudet under giljotinklingan. Ständerna, en institution med rötter i medeltiden, har inte sammankallats sedan 1614. Procedurerna för att utse ledamöter är bortglömda. Det öppnar för direktval, något som ligger i tiden. Robespierre väljs in efter en intensiv personlig valkampanj.

Men vem var han dessförinnan? Robespierres biografer är otaliga, men få har visat intresse för hans liv före revolutionen. Hans samtida, den skotske historikern Thomas Carlyle (1729-1881), som ser revolutionen (och historien överhuvudtaget) genom romantikens glasögon, förvånas över att en så obetydlig person kan ha gjort en så meteorisk karriär.

Grundfakta har förstås varit kända. Maximilien François Marie Isidore de Robespierre (partikeln är tveksam och den skulle han göra sig av med) föds den 6 maj 1758, i Arras i nordöstra Frankrike. Sta-

den hade i sekler varit känd för sina gobelänger, så berömda att stadens namn blivit en synonym för dem. Shakespeare låter Hamlet stöta sin värja genom kungapalatsets arrar, bakom vilken tjuvlyssnaren Polonius gömmer sig.

Robespierres familj är borgerlig, även om pappan gjort skandal genom att förlöpa familjen. När Maximilien är sex år, dör modern i barnsäng. Sonen och hans syskon, storasyster Charlotte och lillebror Augustin, ackorderas ut till olika släktingar. Maximilien, av allt att döma en duktig skolelev, möjligen mer flitig än begåvad, får som elvaåring via kyrkan ett stipendium till elitskolan Louis-le-Grand i Paris. 23 år gammal träder han ut som Sorbonne-examinerad jurist. Han återvänder till Arras, där han fram till 1789 praktiserar advokatyrket.

Redan när det gäller denna tid går eftervärldens åsikter om honom isär. Ett av de mest illvilliga omdömena ska fällas av abben Liévin-Bonaventure Proyart, Robespierres lärare i Paris, monar-

en stel och tillbakadragen puritan.

Pålagringarna på dessa båda källor har varit många. Psykologiska tolkningar av Robespierres personlighet, något som hans levnadstecknare gärna ägnat sig åt, har ofta tagit fasta på den tidiga förlusten av bägge föräldrarna, något som antas ha varit en nyckelfaktor i formandet av en "moraliskt ensam", iskallt cerebral personlighet utan nära känslomässiga band till andra människor. Ruth Scurr, en till Robespierre sympatiskt inställd brittisk biograf, ser unge Maximilien som djupt depressiv och med en stark skamkänsla över familjen.

På senare år har två franska revolutionshistoriker, Hervé Leuwers och Jean-Clément Martin, nyanserat bilden av den ensamme Robespierre. Att unge Maximilien skrev vers (dålig) och per brev uppvaktade en och annan dam har länge varit känt (möjligen var han på väg att gifta sig med en av dem). Men Leuwers återger i sin utomordentliga biografi, svårare att lägga ifrån sig än en deckare, också Maximiliens

"Franska revolutionen är 1791 i högsta grad en det talade och tryckta ordets revolution. Den är ett fältslag om opinionerna."

kist och emigrant undan revolutionen. Enligt Proyart var Robespierre bara en ärelysten advokat som åtog sig skandalfall för att göra propaganda för sig själv. Mot Proyarts utsaga, publicerad 1795, ett år efter Robespierres fall (och fortfarande tillgänglig i pocket), står den av allt att döma närmast hagiografiska bild som systemen Charlotte tecknar i sina memoarer. Hon beskriver brodern som uppskattad och socialt väletablerad, med förmåga till skrott och sällskaplighet, drag som svär mot den gängse bilden av

muntra beskrivning av en natt tillbringad bland tårtorna i ett konditori – "jag höll mig i skinnet hela natten, men tog skadan igen dagen därpå". Här finns en intressant glimt av självironi, ett drag som är totalt frånvarande i den senare revolutionären, och av *gourmandise*, hos en man vars enda njutningsmedel senare i livet tycks ha varit apelsiner och kaffe.

Leuwers och Martin är ense om att Robespierre skapar sig en social position de här åren i Arras. Som advokat gör han sig känd för sina skickliga pläderingar.

Han vinner flera uppmärksammade processer, bland annat en om rätten att sätta upp en åskledare (han skickade sin plädering i det målet till Benjamin Franklin). Den unge Robespierres progressiva åsikter om demokrati och om sociala och rättsliga reformer ligger i tiden. Robespierre ser sig, påpekar Leuwers i en intervju, inte bara som jurist utan också som en *homme de lettres*, en intellektuell i upplysningstidens anda. Med andra unga män gör han utflykter på landet för att dricka vin och läsa dikter.

Martin påpekar att Robespierre i många avseenden inte alls är så unik som retrospektivt blickande biografer sett honom, utan snarare typisk för sin tid. Att som barn mista den ena eller båda föräldrarna var ingalunda sällsynt (flera andra revolutionsledare, Danton till exempel, blev också tidigt faderlösa). Synen på biologiskt föräldraskap var också en annan än idag. Vanligt var att adliga och borgerliga föräldrar placerade sina spädbarn hos ammor i enklare familjer.

I själva verket omgavs Maximilien, skriver Martin, förmodligen av en tämligen stabil, kanske också lokalt inflytelserik släktmiljö. Att han själv tog stort ansvar för sina syskon är ostridigt. Bland annat såg han till att lillebror Augustin fick överta stipendiet till Louis-le-Grand.

Nyckeln till Robespierres spektakulära politiska karriär är framförallt hans retoriska begåvning. Mindre än två månader efter den antikverade ståndsriksdagens öppnande i maj 1789 går den i graven och ersätts av *la constituante*, den konstituerande nationalförsamling byggd på en man, en röst, som drivits fram av tredje ståndet. Robespierre gör sig snabbt ett namn som

inspirerad talare. ”Han trodde själv på det han sa, det var det som var styrkan”, har någon anmärkt. Det är här som den positiva bilden av honom tar form.

Han deltar engagerat i debatterna kring 1789 års deklaration om mänskliga och medborgerliga rättigheter, han argumenterar för allmän manlig rösträtt, inklusive för svarta, tjänstefolk och skådespelare (vilket inte var självklart), för oinskränkt pressfrihet (inklusive för pornografi) och, som sagt, för avskaffande av dödsstraff. Kvinnlig rösträtt uttalade sig Robespierre aldrig för, trots att det var en fråga som i hög grad fanns med i den politiska hetluften (Nicolas de Condorcet, en av revolutionens mest sympatiska företrädare, var drivande tillsammans med sin hustru Sophie). En färgstark gestalt i sammanhanget är aktivisten och pjäsförfattaren Olympe de Gouges, som 1791 publicerade deklarationen om kvinnors och medborgarinnors rättigheter. Att de Gouges var en av de många som giljotinerades under Skräckväldet är begripligt, hon tillhörde politiskt Robespierres motståndare. Men inte heller den radikala republikanska kvinnoorganisation som existerade några korta månader 1793 fick hans stöd.

Franska revolutionen är 1791 i högsta grad en det talade och tryckta ordets revolution. Den är ett fältslag om opinionerna. I pressfrihetens hägn publiceras i Paris hundratals tidningar. Debattens vågor går höga inte bara i nationalförsamlingen utan också i klubbar, inte minst den inflytelserika jakobinklubben, i kommunen Paris och på kaféer, teatrar och tavernor. Talen i *la constituante*, inte minst Robespierres, trycks och sprids, också ut i landet, bland annat via jakobinklubbens lokala nätverk.

Camille Desmoulins, Robespierres skolkamrat och vid denna tid ännu hans nära vän, anmärker att Robespierre inte fått igenom ett enda lagförslag. Det spelar ingen roll. Vad han gör är att artikulera revolutionens hopp och dess visioner. Beslut går också i hans riktning. Den 4 augusti 1789 avskaffar *la constituante* alla feodala privilegier. Den tar också några av revolutionens vackraste beslut: judar blir medborgare och alla människor, oavsett hudfärg, som sätter foten på fransk jord blir automatiskt fria.

För Robespierre är och förblir *folksoveräniteten* politikens nyckelbegrepp. Den följer honom under hela hans karriär och blir alltmer abstrakt. Mycket bläck har flutit om hans idémässiga beroende av filosofen Jean-Jacques Rousseau, framförallt tankarna om maktfördelning i *Om samhällsfördraget* (*Du contrat social*) ett verk som han enligt legenden ständigt hade i fickan. På en central punkt är Robespierre dock otrogen mot sin läromästare. Medan Rousseau konsekvent förordade direktdemokrati å la det antika Aten, accepterar Robespierre att folkets suveränitet kunde utövas av representativa församlingar.

Allmänviljan, folkets vilja, är för Robespierre liksom för Rousseau en och odelbar. Något utrymme för pluralism eller majoritetsstyre finns inte i den rousseauanska/robespierranska modellen. Allmänviljan kan inte vara en följd av kompromisser. Men den kan gestaltas på en ”dygdig minoritet”. ”Folket vill det rätta, men det ser det inte alltid” är en ominös formulering. Och risken för korruption finns ständigt, representanterna måste hållas på den smala vägen genom folkets löpande insyn och kontroll.

Robespierre ville se en nationalförsamlingsbyggnad med plats för 10 000 åhörare (en intressant föraning om framtidens tv-sända parlamentsdebatter). Mot den verkställande makten, ministrar och ämbetsmän, är Robespierre djupt misstänksam. Men paradoxalt nog innebär betoningen av folksuveräniteten att han kan godta en kungamakt, så länge den står under folklig kontroll. När Ludvig XVI i september 1791 undertecknat den konstitution som satte gränser för hans makt konstaterar Robespierre nöjt att denna ”dotter av förklaringen om mänskliga rättigheter” visserligen inte var perfekt, men att man fick ta ett steg i taget. Han startar själv en tidning, *Le Défenseur de la Constitution* (Konstitutionens försvarare).

Revolutionen såg vid denna tid, hösten 1791, ut att ha nått sitt slut, eller åtminstone mattas av. Frankrike var en konstitutionell monarki. *La constituante* ersattes av en lagstiftande församling. På Robespierres förslag hade omval av ledamöter till den

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS/GALLICA DIGITAL LIBRARY

Kulten kring Det Högsta Väsendet: Robespierre hejade på.

>>

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS/ THE BRIDGEMAN ART LIBRARY

Thermidorkuppen: Slutet för Robespierre.

nya församlingen förbjöds, vilket innebar att han själv inte hade någon plats där.

Hösten 1791 äger en betydelsefull förändring rum i Robespierres personliga liv. Han har dittills bott med syskonen, men flyttar nu in hos en välbärgad hantverkarfamilj, Duplays, på nr 366 (senare 398) rue Saint-Honoré. En av husets döttrar har i detalj beskrivit hans sovrum: "det hade bara ett spröjsat fönster och en eldstad; möblerna var de enklaste tänkbara: en säng i valnöt, sängomhången i blå damast med vita blommor, sydda av en av min mors klänningar, en mycket enkel byrå, några stolar med halmsits; det fanns också ett skåp som fick göra tjänst som bokhylla. "Duplays' hus förblir Robespierres hem till hans död, bortsett från några veckor då hans svartsjuka syster Charlotte lyckas slita loss honom från madame Duplays' "kvävande moderliga omsorger" (Scurr).

Han försvarar återflytten med den något färdiga kommentaren: "men de älskar mig ju så mycket" (vilket en elakt lagd person kan tolka som anlag att bli toffelhjälte – hur hade revolutionen utvecklats om Robespierre varit gift?). Duplays blir en beskyddande och stridsberedd mur mot omvärlden, en av allt att döma helt kravlös "familj" som dyrkar sin celebre husgäst. Huset blir ett tempel, fyllt av byster, porträtt, medaljer, statyetter och gratulationsbrev.

Alphonse de Lamartine, liberal politiker och utrikesminister i den franska republik som uppstod ur 1848 års revolution, har anmärkt: "Vid denna tid var Robespierre revolutionens filosof. Med den kraft som bara följer av absolut övertygelse skilde han sig från sig själv för att smälta samman med folket. Hans övertag över konkurrenterna var att ingen annan som han tycktes tjäna revolutionen för dess egen skull, utan egenintresse." Vilken effekt Duplays' blinda beundran av hans revolutionära persona hade för Robespierres självbild kan man bara spekulera om. Problemet, som skulle stegras alltmer, var att den totala identifikationen med folket och revolu-

"Men vad göra med kungen? Ska han ställas inför rätta? Folkets representanter trevar sig fram i okänt landskap."

tionen också innebar att, i hans ögon, den som var emot honom var en kontrarevolutionär som måste oskadliggöras.

Robespierre blir nu, på distans från makten, revolutionens stränge censor, *l'Incorruptible*, den Omutlige. Under ett års tid är hans politiska plattform jakobinklubben. Den stora debatten där hösten/vintern 1791/92 gällde kriget. Frågan splittrade klubben i två läger. Att

Europas monarkier hatade det nya Frankrike var uppenbart. Emigranterna konspirerade. Kungafamiliens flyktsök sommarens 1791 visade Ludvig XVI:s opålitlighet. Men skulle man förklara krig? Krigspartiets ledare, Jacques Pierre Brissot, president i den lagstiftande församlingen, hävdade att kriget var ett sätt att sprida revolutionen till Europa. Robespierres position var den motsatta. Pacifist var han inte, argumentationen grundades på politisk analys. Det största hotet mot revolutionen var inte dess yttre utan dess inre fiender: den rojalistiska oppositionen, stark framförallt i Atlantkustens Vendée, motståndet på landsbyg-

den, motspänstiga präster och emigranternas illojala vänner i landet. Kriget skulle inte bli folkets revolutionära krig, utan den franska monarkins. Folksuveräniteten skulle försvagas. I värsta fall kunde resultatet bli militärdiktatur (här skulle ju Robespierre få rätt enligt facit).

Robespierres stora tal mot kriget den 2 januari 1792 upptar 45 sidor i mötesprotokollet. Det utmärks av en realism och försiktighet som inte brukar associeras

med honom. Han slår kallt vatten på Brisots frustande optimism om ett "den universella frihetens korståg" som ska få de europeiska folken att resa sig. Tonen är närmast kantiansk: "Det är i enlighet med naturen att förnuftets marsch framåt är långsam. Övertygelser kan bara ändras genom en inre process, de kan inte påtvingas utifrån [...] den mest extravaganta idé som kan födas i ett politikerhuvud är att det räcker om ett folk tränger sig in hos ett annat med vapen för att detta ska anta det förstnämndas lagar [...] Men ingen älskar beväpnade missionärer. Varje folk måste gå sin egen väg, det kan självfallet dra nytta av andras exempel, men med utgångspunkt i den punkt där det befinner sig."

Deklarationen om mänskliga rättigheter är inte som solen, som lyser lika starkt överallt. Visst kan vi hoppas att vår revolution påverkar andra, men det är barnsligt att tro att effekten blir ögonblicklig." Övertygelse eller taktik? Striden med Brisot är också en kamp mellan två egon om det politiska utrymmet.

Robespierre förlorar striden. Den 20 april 1792 förklarar den franska nationalförsamlingen krig mot Österrike. Krigsförklaringar mot Böhmen och Preussen, senare också mot England, ska följa. Men hösten 1792 ska också en annan fråga med politisk sprängkraft tränga sig på. Monarkins legitimitet är skadskjuten, att kungen i grunden är fiende till revolutionen står klart. Den 10 augusti 1792 tränger sig en folkmassa in i Tuileriepalatset. Kungafamiljen tvingas fly till nationalförsamlingen. Den radikala Pariskommunen utgör några dagar en parallellmakt till församlingen. Den 21 september ersätts den senare av en ny församling, *la convention*, konventet, som utropar republik och inleder arbetet med en ny grundlag.

Men vad göra med kungen? Ska han ställas inför rätta? Folkets representer trevar sig fram i okänt landskap. Robespierre, nu åter deputerad, argumenterar, med iskall rousseansk rationalitet, mot rättegång och för avrättning. "Folket dömer inte kungar, de slungas bara ner i intigheten [...] vad det handlar om är inte att avkunna en dom, utan bara om en handling i det allmännas intresse". Kungen ställs dock inför rätta. Den 15 januari 1793 förklarar konventet honom, med stor majoritet, skyldig till konspiration mot nationen. Med knapp majoritet döms han till döden och giljotineras den 21 januari. Robespierre röstar för bågbeslutet.

Halshuggningen sänder chockvågor över Frankrike och Europa. Jean-Clément Martin skriver: "om en republik utan dödsstraff ännu var möjlig sommaren 1792, så hade nu mentaliteterna förändrats i och

"Avrättningarna av Desmoulins och Danton, en av revolutionens mest karismatiska och populära ledare, ses som ett tecken på att ingen nu går säker."

med kungens avrättning". Robespierre, som ju tidigare motsatt sig dödsstraff, förklarar sin omsvängning med att kungen är en fientlig princip. Han måste dö för att republiken ska leva. Med andra ord: Folksoveräniteten är helig, inte människolivet. Det är ett ominöst vägsval.

Men nu råder öppen strid i konventet. De återhållsamma, *la gironde*, som hittills dominerat, vill dämpa revolutionens framfart och behålla banden till landsbygden. Det radikala Berget, *la montagne*, dit även Robespierre anses höra, vill gå vidare, med stöd av jakobinerna, Pariskommunen och (även om den också är en orosfaktor) Paris befolkning, *sansculotterna*. Stämningarna jäser. Kriget går dåligt, fienderna bryter in på franskt territorium. Inbördeskriget är så gott som ett faktum.

Radikalerna har nu initiativet. Besluten kommer slag i slag. Ett utskott för den allmänna säkerheten finns redan. Den 10 mars inrättas en särskild brottmåls tribunal för att döma personer som hotar revolutionen. Den 6 april 1793 inrättas det så kallade välfärdsutskottet, med först nio, sedan tolv medlemmar. (Robespierre blir ledamot i juli.) Utskottet ska koncentrera det politiska försvaret mot yttre och inre hot. Den 31 maj–2 juni leder ett parisiskt folkupplopp till att girondisterna slängs ut ur konventet, arresteras och avrättas. Den 10 augusti proklamerar undantagstillstånd. Den 5 september förklarar konventet att "terror står på dagordningen". Den 17 september antas "lagen om misstänkta" som kraftigt inskränker medborgarliga fri- och rättigheter.

Arrestering (vilket i allt fler fall leder till avrättning) tillåts nu av alla som kan misstänkas vara fiender till revolutionen. Den 4 december förklarar konventet att Frankrike nu har en revolutionsregering. Den utgörs av de två utskotten, med tillsammans 24 medlemmar. Från och med nu är de det enda legitima uttrycket för folksuveräniteten. Inga andra talesmän för folket viljan godtas (även om konventet behåller sin lagstiftande roll).

Robespierre befinner sig nu i mak- tens absoluta centrum. Jean-Clément Martin skriver: "På sex månader lyckades Robespierre och hans anhängare koncentrera all makt till de två kommittéerna och avlegitimisera konkurrenter av alla politiska schatteringar. Sansculotterna ströks bara med hårs då de behöv-

des för att slå ner lokala uppror eller som soldater i armén." Juldagen 1793 håller Robespierre vad som med modern terminologi skulle kallas ett linjetal. En revolutionär regering skiljer sig, förklarar han, från en konstitutionell genom att den ska "grunda" republiken i ett extraordinärt tillstånd av utdraget krig. Goda medborgare ska skyddas. Fiender ska oskadliggöras. "Utan dygd är terror något fruktansvärt, utan terror är dygden impotent", är ett uttalande från denna tid.

Ingen går säker. Men oppositionen mot terrorns omfattning börjar ta form. Danton, folkets hjälte liksom Robespierre, förklarar: "jag stöder terror, men bara mot frihetens fiender". Desmoulins protesterar i sin tidning. Hela upplagan bränns på order av Robespierre (minns någon att han försvarat pressfriheten?). "Att bränna är inte att ge svar på tal", replikerar Desmoulins, med en formulering som fortfarande känns aktuell i vår tid. Natten mellan den 30 och 31 mars 1794 arresteras båda plus några närstående. Alla giljotineras den 5 april.

Rädslan sprider sig. Robespierre kommenterar: "vulgära själar och skyldiga män grips alltid av fruktan när deras likar faller." I juni antas den så kallade 22 prairiallagen (*prairial* är juni månad enligt den revolutionära kalendern), som upphäver de anklagades rätt att plädера inför tribunalen och också rätten till försvarare. Dödsdom blir enda möjliga påföljden (även om frikännande är en teoretisk möjlighet). Ett crescendo av avrättningar följer. På sex veckor, fram till Robespierres fall den 9 *thermidor* (27 juli) giljotineras fler personer än under de föregående 14 månaderna.

Våren 1794 driver Robespierre igenom något som kan verka som en kuriositet: konventets beslut den 4 maj om en kult av ett Högsta Väsende som ny fransk statsreligion. Men det finns en logik. Robespierre var aldrig ateist, tvärtom hänades han för sin tro på en Försyn. Den katolska kyrkan var revolutionens fiende, men en sval deism kunde fungera som moralisk ledstjärna för folket och främja den sociala sammanhållningen.

Men nu har vågen av skräck nått revolutionsregeringens innersta krets. Avrättningarna av Desmoulins och Danton, särskilt Danton, en av revolutionens mest karismatiska och populära ledare, ses som ett tecken på att ingen nu går säker. Rädslan spås på av det implicita hotet i Robes-

>>

"Den israeliske författaren Amos Oz har beskrivit fanatikern som en person som saknar jaguppfattning. Hen tror sig stå för det absolut sanna, rätta, goda."

pierres kommentar om "vulgära själar och skyldiga män" och av 22 prairiallagen, som tycks lyfta de sista rättsliga spärrarna mot det politiska våldet. Att den offentliga festivalen för det Högsta Väsendet utlysts till den 8 juni, då Robespierre är konventets president och därmed självskriven som officiant, tolkas som att han vill förbereda folket på en diktatur där den "dygdiga minoritet" som förkroppsligar folkviljan är en person, han själv. Kulmen nås den 8 thermidor (25 juli). Robespierre återvänder till konventet efter flera veckors frånvaro och håller ett två timmar långt tal, som inte nämner namn men som antyder nya utrensningar. Vem står på tur?

Den 9 thermidor (27 juli) bryts vägen. Efter en lång och upprörd debatt beslutar konventet att arrestera Robespierre, hans bror Augustin och hans två närmaste drabanter, Louis Antoine Saint-Just och Georges Couthon. Samtliga avrättas nästa dag, den 10 thermidor (28 juli).

Robespierres karriär byggde, förutom på övertygelse och talekonst, på hans förmåga att inte associeras för nära med något av de centrum mellan vilka makten flöt fram och tillbaka dessa turbulenta fem år. Franska revolutionen var ett kraftspel mellan den parlamentariska nivån, Pariskommunen, klubbarna (framförallt jakobinklubben), nationalgardet som byggts upp som en folklig milis till revolutionens försvar och folket i Paris. Revolutionen gick i skov, den kantades av *journées*, dagar som blev landmärken, oftast folkliga aktioner som Bastiljens stormning, "kvinnotåget" som tvingade kungen tillbaka till Paris från Versailles, upplöppen som blev monarkins fall, septembermassakrerna 1792 då mer än 1000 försvarslösa fångar i Paris fängelser hackades ihjäl av en mobb, et cetera. Robespierre deltog aldrig i några folkupplöpp eller massakrer. Men han försvarade dem i efterhand och gav dem med sin retorik historisk mening.

Oftast beskrivs hans fall som en parlamentarisk kupp. Men var det så enkelt? Nej. Den brittiske historikern Colin Jones visar i tegelstenen *The Fall of Robespierre* hur läget i ett helt dygn stod och vägde. Luxembourgfängelset dit Robespierre skulle föras vägrade att öppna sina dörrar för honom, män lojala med Pariskommunen fritog honom och förde honom till stadshuset. En mobilisering av Paris nationalgarde, vars befälhavare François Hanriot var lojal med Robespierre, inleddes. Konventet svarade med

Olympe de Gouges: Kampen även för kvinnors rättigheter.

att avsätta Hanriot. En dragkamp pågick i många timmar mellan kommunen och konventet om stödet i Paris 48 sektioner. Jones visar hur spontana nätverk över sektionsgränserna mobiliserades till stöd för konventet. Fler och fler enheter ur nationalgardet gick över till konventsidan. Det var, skriver Jones, parisarnas ställningstagande för konventet som avgjorde striden. Robespierres popularitet hade falnat. Det fanns ett äckel inför våldet, vars tempo hade stegrats sedan avrättningarna centraliserats till Paris.

Men det var inte slutet på terrorn. Åtminstone ett 70-tal personer avrättades i kölvattnet till den 9 thermidor. "Thermidor var en viktig brytpunkt, men inte slutet för ett enväld eller för det politiska våldet", skriver Jean-Clément Martin. "Den var en manöver av en politisk falang för att behålla makten och ge illusionen av en fundamental förändring. Robespierre fick fungera som säkring: hans död kortslöt en process som blivit outhärdlig." För de män som tillsammans med Robespierre bar ansvaret för terrorn gällde det att rädda sitt eget skinn och hita en syndabock. I en rapport till konventet år 1795 beskrivs Robespierre som en tyrann "utanför naturens ramar". Det är lätt att se en historisk ironi i att han, som definierat Ludvig XVI som en abstrakt princip, själv definieras ut ur mänskligheten och görs till ett onatur-

ligt monster. Tricket att avhumanisera motståndare skulle visa sig användbart många gånger senare.

Den israeliske författaren Amos Oz har beskrivit fanatikern som en person som saknar jaguppfattning. Hen tror sig stå för det absolut sanna, rätta, goda, medan motståndaren står för motsatsen. Men att överge sina svartvita åsikter och acceptera att leva med ambivalens är enligt Oz att bli vuxen. För filosofen Karl Popper var ödmjukhet inför det mänskliga förnuftets och kunskapens gränser förutsättningen för ett öppet samhälle. Det hälsosamma lilla tvivlet "tänk om jag trots allt har fel" leder i bästa fall till varsamhet med medlen. Särskilt de irreversibla, som att döma till döden. Men för detta krävs ett jag. I Robespierres fall löstes jaget av allt att döma mer och mer upp i hans offentliga *persona* till dess ingenting fanns kvar. ✱

Ulla Gudmundson

**THE FALL OF ROBESPIERRE
24 HOURS IN REVOLUTIONARY PARIS**

COLIN JONES
Oxford University Press 2021

**ROBESPIERRE
L'HOMME QUI NOUS DIVISE
LE PLUS**

MARCEL GAUCHET
Gallimard 2018

**ROBESPIERRE
LA FABRICATION D'UN MONSTRE**

MARTIN
Perrin 2016

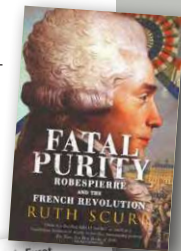
**ROBESPIERRE
HERVÉ LEUWERS**

Fayard 2014

**FATAL PURITY
ROBESPIERRE
AND THE FRENCH
REVOLUTION**

RUTH SCURR
Vintage 2007

**PENSER LA RÉVOLUTION
FRANÇAISE**

FRANÇOIS FURET
Gallimard 1978

Tumult i samband med extrapriser: Får vi det straff vi förtjänar?

FOTO: GETTY IMAGES

Saknade av ingen?

FILOSOFI

Uppgiften Jonathan Lear tar sig an i sin nya bok, *Imagining the End*, fokuseras i första kapitlet genom en anekdot från en föreläsning om klimatförändringar som författaren nyligen gått på. En ung åhörare – låt oss kalla henne Misanthropen – ställde sig under frågestunden upp och kungjorde, med mänsklighetens möjliga utrotning i åtanke: ”Ingen kommer att sakna oss!” Salen fylldes av ett spontant, gemensamt skratt som gav tillfällig lindring från de jobbiga känslor som är förbundna med ämnet. Lear är dock ingen vidare humoristisk typ; han är lagd långt åt det allvarliga hållet och drar sig inte för att vara glädjedödare genom att analysera sönder skämt.

Det som faktiskt är roligt med skämtet är att det ju inte skulle finnas någon kvar som ens var förmögen att sakna oss. Den andra innebörden – att vi inte är värda att saknas – är egentligen något annat än ett skämt, och tål verkligen att skärskådas. Lear misstänker att Misanthropen nog inte helt och hållet inkluderade sig själv bland dem som helst borde försvinna från jordens yta. Hon sa ”oss,” men just genom att fördöma mänskligheten sökte hon frälsa sig själv från skuld. Hon

såg mänsklighetens förintelse som ett straff, och miljöförstöring som det brott som straffar sig själv, men hon talade inte som en av dem som står i begrepp att bli bestraffade, utan som en bestraffarens anhängare.

Som Lear påpekar återfinns skämtets pessimism såväl om mänskligheten också i reaktioner på de antidemokratiska krafter som breder ut sig alltmer i västvärlden, som i det fördömande av gamla tiders synder, såsom slaveri och kolonialism, som alltså är en viktig markering för vissa politiska rörelser, eftersom de inte betraktar dem som förgångna. Dessa ”arvsynder” behandlas ofta utifrån ett synsätt vi kanske kan kalla ”värde-monism”: Om George Washington förkunnade en tro på frihet för alla samtidigt som han höll sig med slavar så var detta uttalande förljuget, och hela den amerikanska demokratin dessutom suspekt. Den som hyllar Washingtons ideal och politiska gärning ger därigenom också tummen upp för hans personliga göromål. Man kan inte abstrahera ideologin från individen eller dess historiska sammanhang, för all ideologi är ett uttryck

för, och alltså en del av, den maktstruktur den uppstår i.

Förutom att motsätta sig idén att vi inte är värda att saknas manar Lear till ödmjukhet inför människor som i god tro gjort något ont. ”Möjligheten att göra stor skada när man tror sig göra gott är en verklig och genomgående mänsklig möjlighet. Den kännetecknar oss som människor”, skriver han. För övrigt har begrepp som frihet och jämlikhet ”en öppenhet som sträcker sig bortom fantasins horisonter... vi kan hoppas att framtida generationer kommer att förstå frihet och jämlikhet bättre än vi gör just för att de lever på sätt som förkroppsligar dem bättre.” När vi ägnar oss åt vad Lincoln i sitt tal vid Gettysburg kallade USA:s grundares ”oavslutade arbete”, fortsätter Lear, ”måste vi erkänna att en del av vad som är oavslutat är själva de ideal vi viger oss åt”. Som Edith Hamilton uttrycker det i sin bok om det antika Grekland, *The Greek Way*: ”Det märkvärdiga är inte att grekerna tog slaveriet för givet under hundratals år, utan att de slutligen började fundera på det och ifrågasätta det.”

”Själva vårt ekonomiska system gör att vi rent slentrianmässigt och utan varseblivning begår handlingar som har skadliga konsekvenser.”

>>

Meghan Markle: Var redan gift när hon gifte sig.

FOTO: GETTY IMAGES

Moralisk insikt är en lycka få förunnad – en ”ära”, som Hamilton kallar det.

Lear avser bokens titel i två bemärkelser. Det handlar om både att föreställa sig att mänskligt liv på jorden kommer till ände och att fundera på människans ändamål. Vad har de två med varandra att göra? Svaret är ganska enkelt: Utan att ha en klar uppfattning om vad vårt ändamål är kan vi inte utvärdera vad det skulle innebära – vilket slags förlust det skulle vara – att vi dog ut.

En viktig anledning till att vi visst är Evärda att saknas är enligt Lear bland annat att vi – den mänskliga arten – har en säregen förmåga att värdera saker och ting, en förmåga som bland annat tar sig uttryck i det att vi själva just kan sakna och sörja det vi har förlorat. Bokens undertitel är *Mourning and Ethical Life*, och i och med att sorg är en manifestering av vår förmåga att värdesätta är den också en del av vad det innebär att leva väl. Vad Misanthropen gjorde i och med sin kommentar var att vägra sörja, säger Lear; och det är just i denna insikt, och i utforskandet av sorg, som bokens förtjänst ligger.

Istället för sorg gav Misanthropen, under ytan av cynism kombinerad med rättrådighet, uttryck för förtvivlan. Detta kopplar Lear i kapitel två ihop med Freuds åtskillnad mellan sorg och melankoli, där det senare kännetecknas av en omedvetenhet om vad det egentligen är man saknar. Freud upplevde själv, i och med första världskriget, en kris som liknar den som gett upphov till vår tids pessimism, och Lear framhåller Freuds reaktion som ett föredöme. I essän ”Förgänglighet” skrev Freud att han inte längre kunde känna stolthet över den civilisation han så länge identifierat sig med. Till skillnad från Misanthropen tog han alltså katastrofen som ett personligt nederlag, och som en sorg.

Vad Lear inte noterar här är att Freud i likhet med Misanthropen verkar förutsätta att den ondska och olycka som människor åsamkat är oundvikliga följder av vår civilisation och dess ideal, så att den som fördömer de förra också måste fördöma de senare. Detta *reductio ad absurdum* är förhastat. Att de två världskrigen hade sin upprinnelse i Europa och startades av europeiska ledare betyder inte att de är uttryck för

grundläggande europeiska ideal.

Sorgen är intressant också för att den vittnar om människans långa tidsperspektiv, ett som sträcker sig inte bara bortom de ögonblickliga behoven utan långt bortom den egna livstiden, både framåt och bakåt. Vi formas av uråldriga kulturer samtidigt som vi alltid lever med framtiden i åtanke; och att studera dessa kulturer – att ägna sig åt humaniora – är också ett sätt att sörja, säger Lear. Det är en intressant reflektion som dock förutsätter att detta förgångna för alltid är förlorat, att vi lever i en eftervärld utan framtid – motsatsen till vad Lear i övrigt propagerar på. Det finns ett annat, viktigare sätt att förhålla sig till kulturhistorien: att bevara detta arv genom att odla det – det vill säga: att förstå, uppskatta och (om så behövs) reformera traditionen; att verka som politiker eller konstnär eller vad nu måhända, inom dess ramverk. Detta är inte att sörja utan att fira och bejaka.

I Kapitel tre går Lear plötsligt över till att betänka mer praktiskt hur det går till när individen försöker komma underfund med sitt ändamål; hur strävan efter det goda ser ut. (Lear insisterar på att använda det antika grekiska ordet *kalon* för målet för vår strävan, ett ord som också har estetiska konnotationer av något skönt och fint. ”Det ädla” skulle vara en bra översättning, men i ett förargelsefullt populistiskt ögonblick som återigen går tvärsenemot hans grundinställning vägrar Lear använda ordet ”noble” eftersom detta påminner om aristokrati och alltså översitteri.)

I nästa kapitel talar han om Meghan Markle, som har berättat i en intervju att hon och prins Harry egentligen gifte sig några dagar före det officiella bröllopet. Hon ville ha en ”autentisk” vigsel, en som kändes personligt meningsfull på ett sätt som den pampiga, tv-sända kungliga ceremonin inte gjorde; med sin hemliga, privata vigsel eftersträvade också hon *kalon*. Boken tappar i dessa kapitel momentum, och jag misstänker att de ursprungligen var ett separat projekt. Exempelen, särskilt Meghans bröllop, har inte mycket tyngd, vilket är så mycket mer frustrerande som det inte råder någon brist på mer angelägna exempel på det fenomen Lear vill åt.

Först i slutet på kapitel fem börjar han leta sig tillbaka till bokens huvudspår – det är här han tar upp de amerikanska grundarnas moraliska skavanker. Därefter behandlar han vad filosofen Cora Diamond kallar ”svårigheten med verkligheten”, en plattfotad beteckning för det som händer när intellektet inte lyckas greppa fakta, eller det vi förnimmer, till exempel att en ung människa vi såg bara häromveckan idag är död. Dessa upplevel-

ser av att världen går bortom förståndet kan enligt Lears analys förorsaka just det slags revolt som Misanthropen gav uttryck för, en diagnos som ter sig rimlig på en abstrakt nivå.

Men vid närmare eftertanke har jag svårt att se hur analogin ska fungera. Är det inte snarare klimatförändringsförnekaren som råkat ut för svårigheten med verkligheten och revolterar mot den? Här kommer vi till det som alltid varit Lears akilleshäl – han analyserar och drar ut stora sjok av mening ur till synes enkla, vardagliga utsagor; begreppsli gör dem och ritar upp filosofiska kartor där de passar in perfekt. När det lyckas är det briljant, men ibland blir det fel. Den som försöker hitta tillbaka till det verkliga finner då att begreppen inte längre bottenar i fenomenen. I sin strävan att knyta ihop allting i ett förstående system har filosofen just förenklat den svåra verkligheten.

I sista kapitlet behandlar Lear tacksamhet, en känsla som är ett slags motpol till sorgen men ändå ligger på samma våglängd som dess motsvarighet. Sorg är en reaktion på att vi har berövats något, men den hävdar inte att det finns någon förövare, att vi hade någon rätt till det vi har förlorat. Likaså är tacksamhet svaret på att någon har gett oss något som de inte hade någon plikt att ge oss. Båda känslorna speglar alltså förhållanden som ligger utanför moralens spelplan. Detta gör dem mycket riktigt intressanta i ett samhälle som alltmer vill passa in livet i ett moraliskt ramverk: rättigheter och plikter; offer och förövare; oförrätt och skuld.

För att beskriva tacksamhetens fenomenologi lånar Lear från psykoanalytikern Melanie Klein. I en utläggning om amning säger denna att spädbarnet känner tacksamhet när det "får bröstet", och ur denna tacksamhet groor en beständig

"I sin strävan att knyta ihop allting i ett förstående system har filosofen just förenklat den svåra verkligheten."

kärlek till modern. Här menar jag att de båda är helt fel på det. Tacksamhet förutsätter en medvetenhet om vad man kan förvänta sig och en uppfattning om vad man har rätt att förvänta sig. Ett spädbarn känner tillfredsställelse när det får näring och närhet, och detta ger upphov till tillgivenhet gentemot givaren. Men det tar ett par år till innan barnet har något begrepp om sina rättigheter och vad som är normalt. Spädbarnet "vet" bara vad det behöver, och huruvida det får det. Av denna anledning kan den tacksamma babyn som Klein och Lear föreställer sig inte tjäna som förebild för Misanthropen utan i bästa fall – om vi är generösa mot den senare – som en avbild av henne. Hennes intellektuella fadermord bottenar i en bortskämdhet som i hennes fall (till skillnaden från barnets) är klandervärd. Hon förväntar sig att få en helt igenom trevlig och god värld serverad för sig; hon förhåller sig till sina anföräldrar som en missnöjd kund som inte fått det hon beställt.

Vare sig miljöaktivismen är medveten om det eller ej, så är dess skyddshelgon Martin Heidegger. Om han levat idag skulle han inte ytterst ha skyllt klimatkrisen på oljebolagen, eller USA och Kina, eller kapitalet i allmänhet, utan på Descartes. Denne förkunnade med stort patos att människan tack vare sin förmåga till rationellt tänkande skulle bli naturens "mästare och besittare". Den "instrumentella rationalitet" som, enligt Heidegger, är vårt arv efter Descartes betraktar naturen utan någon som helst vördnad, som ett utbud av resurser vi fritt har att förfoga över för att uppnå våra mål. Vad som kännetecknar modernismen är för Heidegger teknologin: det som låter oss bearbeta dessa resurser för att klämma ut det som har värde för oss.

Den samtida samhällskritiken tar fasta på de katastrofala konsekvenserna av överindustrialisering och överkonsumtion, och härleder sedan liksom Heidegger ett ruttet allmänmänskligt inre från dessa – ett felslut vi redan berört. Att någon gjort något som åsamkat skada innebär inte nödvändigtvis att vederbörande lider av en defekt karaktär. Istället har vi här att göra med "ondskans banalitet": själva vårt eko-

nomiska system gör att vi rent slentrianmässigt och utan varseblivning begår handlingar som har skadliga konsekvenser. Visserligen har detta system också fått en del vidriga effekter på vårt förhållande till naturen – det borde finnas en särskild plats i helvetet för folk som håller ut mjölk som "gått ut" utan att först lukta på den. Men det som motiverar teknologisk utveckling är viljan att förbättra vårt liv, till exempel att undvika lidande genom att framställa vacciner. (Den stora sorg som kom att prägla Descartes senare år var att hans dotter Francine dog i scharlakansfeber vid fem års ålder.) Misanthropens och Heideggers bild av mänskligheten följer syndafallets dramaturgi: vi har utvisats ur Eden, och det är vårt eget fel. Olydnad mot Gud – eller mot naturens ordning – grundar sig på en moralisk skavank som vi delar med den ursprungliga syndaren – Eva, eller om ni så vill, Descartes.

Genom denna jämförelse med religionen ser vi också att Misanthropen kanske trots allt inkluderade sig själv i den mänsklighet hon förbannade. Kanske bör "Ingen kommer att sakna oss!" förstås som en besvärjelse, ett uttryck för den masochism som söker botgöring och lindring från ångest.

Lears tilltal är försonande, och en halvhjärtad misantrop skulle kunna bevakas av hans bok. Men själv skulle jag hellre läst ett mer ingående försvar av mänskligheten än en teori om de lokala exemplarens pedagogik – något inspirerande i stil med just Edith Hamiltons studie om Aten, den första civilisation som, enligt henne, tyckte att livet var något man skulle njuta av, och att människan är en god varelse som kunde bli storartad om hon odlade sina inneboende förmågor. Och repliken till "Ingen kommer att sakna oss!" är en som bör uttalas med en röst lika kraftfull och giftig som Nietzsches, eller – inte så långt därifrån – själve Den allsmäktiges i Jobs bok, men här å våra anföräldras väg: "Var var ni när vi skapade världen?" ✨

Ulrika Carlsson

**IMAGINING THE END
MOURNING AND
ETHICAL LIFE
JONATHAN LEAR
Belknap Press 2022**

**Martin Heidegger:
Miljöaktivismens skyddshelgon.**

FOTO: TT

Förödelsen i Ukraina: Resultatet av rysk logik.

REPORTAGE

Många av de böcker som har publicerats under senare tid och som på ett eller annat vis behandlar Rysslands anfallskrig mot Ukraina, är dömda till att antingen vara prematura eller blotta ögonblicksbilder – kriget pågår alltjämt, och kommer troligen att göra det under en överskådlig framtid. Av denna anledning har jag personligen avhållit mig från dylika verk, eftersom de riskerar att störa mer än vad de faktiskt ger. Förhastade slutsatser om kriget råder det redan inflation i. Dock bestämde jag mig för att göra ett undantag för Owen Matthews *Overreach*, och det skall erkännas, av en till synes mycket obskyr anledning.

Det som fick mig att fråga mina principer, är det att Matthews inleder sin bok med ett citat av Zachar Prilepin, en av det moderna Rysslands anti-hjältar. På senare år har denne Prilepin fungerat som ideologisk konsult – än i centrum, än i periferin – till Rysslands politiska ledning. Under åren har han gått i intellektuell armkrok med personer som den konservativa postmodernisten Vladislav Surkov, och nationalbolsjeviken Eduard Limonov. Prilepin är i det närmaste okänd i Sverige. Hans CV i urval spänner från att ha tjänstgjort i ("specialpolisgruppen") OMON, till att ha deltagit i första Tjetjenienkriget, för att senare fortsätta som journalist för *Novaja Gazeta* i Nizjnj Novgorod, och senare bäst-

säljande författare – för att sedan återvända till kriget. Först i Donbass och nu, enligt uppgift, vid fronten i Ukraina.

Han är med andra ord en oerhört problematisk person. Matthews valde förmodligen inte att inleda sin bok med Prilepin för att de är bekanta sedan många år; Prilepin representerar nämligen den kolsvarta undersidan av rysk ideologisk utveckling som under senare år aktivt har ignorerats eller avfärdats av många utomstående bedömare, just eftersom han inte har tillhört "rätt" politisk sida. Men utan vare sig intresse eller förståelse för dessa mörka influenser, och hur de har påverkat utvecklingen, blir Rysslands säkerhetspolitiska agerande under senare år också obegripligt.

Citatet i inledningen – "Everyone must understand: mobilisation is ahead and a global war for survival, for the destruction of all our enemies. War is our national ideology. And our only task, our leaders' only task, is to explain to and convince all the Russian people that this is our heroic future" – kommer från en tv-intervju från 2014, och framstår idag som rysligt profetiskt – men avfärdades när det begav sig som just dårskap.

Inledningen med Prilepin sätter tonen för hur Matthews behandlar ämnet i stora delar av sin bok – han samtalar envist med dessa "dårar", och försöker få dem att själva förklara sina övertygelser inför

honom. Matthews skönmålar inte vare sig ämnet, huvudpersonerna (vissa personer är klart lättare att skönmåla än andra), eller sig själv, och detta är bokens styrka. I och med detta skoningslösa grepp belyser också Matthews den ryska logiken på ett sätt som varken gör den till en upprepning, intetsägende, felaktigt, eller som så ofta annars, urtråkig.

För den världsförklaring som den ryska politiska ledningen nogsamt har pusslat samman med hjälp av udda bitar under den senaste 20 åren är sammanhängande – om än fullständigt vansinnig – och detta visar Matthews mycket pedagogiskt, även för en läsare som eventuellt inte är bekant med ämnet i detalj sedan tidigare.

Men det är inte bara ämnet som författaren behandlar väl, han skildrar också utvecklingen av själva sinnesstämningen över tid. Det är som om någon långsamt har skruvat upp ljudvolymen, tills det nu dånar så att trumhinnorna skallar. Även fast grundtonerna alltid har funnits där, och den politiska inriktningen sedan länge varit kodifierad i officiella strategiska dokument, har emfasen inte alltid legat på samma ställe som nu. Den osunda fixeringen vid Ukraina, den ryska exceptionismen, imperieidéerna, fixeringen vid Kremls tolkning av historisk sanning och regimens överlevnad, har gradvis växt fram som huvudteman och förstärkts av personer som antingen råkat befinna sig på rätt plats vid rätt till-

"Matthews samtalar envist med dessa 'dårar' och försöker få dem att själva förklara sina övertygelser inför honom."

fälle, eller som har strävat efter att själva hamna där.

Upphugget av den digitala ålderns själva kommunikationsform tar omvärlden del av krigets utveckling en bild, en text, ett meme eller en Tiktok-reel i taget. På så sätt blir det psykologiskt mer hanterbart, men det sker ofta på bekostnad av helheten. Vi är många som under året som gått suttit fjättrade vid den minut-operativa världen, om inte annat av nöden. Här fyller Matthews bok en viktig funktion, i och med att han sammanfattar en synnerligen komplex organisk utveckling, främst av den ryska politiska ledningens drivkrafter och hur de har utvecklats över tiden – men också hur den samspelar med den parallella ukrainska utvecklingen. Ukrainas imponerande motståndskraft ter sig närmast mirakulös mot bakgrund av hur genomfiltrerat landets företag och statliga strukturer faktiskt var av de ryska säkerhetstjänsterna och deras många och långa tentakler – utrensningarna pågår fortfarande, mitt under brinnande krig. Viljan till frihet och verklig självständighet har visat sig vara avsevärt större. Även om denna interaktion är verkligt intressant, hade boken dock tjänat på om det ukrainska perspektivet hade utvecklats en aning av författaren. Såväl huvuddrag som detaljer finns där, men man anar att det finns mer att upptäcka under ytan.

En annan fråga som jag ställer mig under läsningen är hur Matthews egentligen har kunnat få möjlighet att komma sina ryska källor så nära. Förutom ett gediget och outtröttligt journalistiskt arbete som har pågått under årtionden, är en trolig förklaring också Matthews

egen bakgrund. Det slår mig, att författaren förmodligen betraktas som en medlem av ”klubben” i någon bemärkelse, som en av dem som genom historiens gång fått sin beskärda del av uppgång, fall och lidande – det sistnämnda ett känt ryskt adelsmärke, och en myt som man i Ryssland älskar att slå mynt av.

Matthews har spenderat årtionden i Ryssland – han har haft sin familj och sitt liv där, och det är uppenbarligen den domän han också bäst behärskar att förklara för omvärlden. Hans egen personliga koppling och släkthistoria, vars mörker och skenhelighet han heller inte döljer, illustrerar väl en utveckling som spänner över både statsbildningar och århundraden. Medlemmar ur Matthews egen adliga släkt var instrument i Katarina den storas expansionistiska politik in i Ukraina på 1700-talet, under det turbulenta 1800-talet upprätthöll de den där, och när revolutionen kom så bytte de sida (som förvånansvärt många andra) och slöt upp bakom kommunisterna.

Den hastigt påkomna rödheten tog sig ofta absurda lojalistiska uttryck – Matthews ena moster döptes exempelvis till Lenina i förnamn. Bakslaget kom dock med Stalins utrensningar, då medlemmar av släkten än sköts, än deporterades och fängslades som folkfiender. Alla dessa är i sig exempel på komponenter som Vladimir Putin aktivt använder i urval, i sitt korståg mot ”Västerlandets historieförfälskning”, som han menar.

Bokens avslutande delar haltar olyckligtvis en aning. Den ekonomiska analysen är inte särskilt nysärad – effekterna av västvärldens sanktionspolitik mot Ryssland har vi ännu inte sett slutet av, och det är kanske oklokt att dra så långtgående slutsatser som Matthews gör av ett så relativt litet material som han ändå använder sig av. Likaså är analysen av Natos ”endgame” alltför kort, och vissa påståenden kan bli svärbegripliga och lätta att feltolka utan en bredare kontext. Men detta kanske är för mycket att begära, givet bokens huvudinriktning.

I de sista kapitlen får man emellertid intrycket att Matthews har samtalat med alla. Men han samtar också samtidigt med sina egna

Zachar Prilepin:
en av det moderna
Rysslands antihjältar.

samlade erfarenheter av ett liv med, och i, både Ryssland och Ukraina. När det gäller skildringen av människorna är bredden god. Högt uppsatta politiker, journalister och tjänstemän samsas med frisörer, konstnärer och barnskötare. En mycket fascinerande del av boken, som kanske kommer att få en och annan att sätta kaffet i halsen, är ”Författarens tack”. Jag studsar på namnen. Putins presstalesman Dmitrij Peskov tackas för de intressanta samtalen. Den ultranationalistiske och konspirationsteoretiskt lagde registören Nikita Michalkov tackas för sin gästfrihet – och så fortsätter listan. Men om någon vid det här laget börjar känna tveksamheter, så gör Matthews det mycket tydligt under läsningens gång var han står i frågan.

En av de viktigaste slutsatser som går att dra från denna omfattande exposé är att det är nödvändigt att ta de mörka krafterna och idéerna på allvar – och att de ofta ger svar på tal om du verkligen försöker att interagera med dem. Det är ofta obehagligt och krävande, men en nog så viktig uppgift, i synnerhet i tider som dessa. Frågan är väl om vi verkligen blir mycket klokare om vi avhåller oss från att göra detta av rent moraliska skäl. En sak som däremot står klar är att den som mot förmodan letar efter enkla svar om högst komplexa länder som Ukraina och Ryssland i Owen Matthews *Overreach*, säkerligen kommer att bli både besviken och upprörd. ✨

Maria Engqvist

Katarina den stora: Expanderade västerut på sin tid.

OVERREACH
THE INSIDE STORY OF
PUTIN'S AND RUSSIA'S
WAR AGAINST UKRAINE
OWEN MATTHEWS
Harper Collins 2022

Robert E Lees ryttarstaty tas bort.

FOTO: GETTY IMAGES

Nederlagets stunder

HISTORIA

Behövs det en ytterligare biografi om sydstatsgeneralen Robert E Lee? Det är väl tveksamt, men om någon ska skriva den så är det nog den amerikanske historikern Allen C Guelzo, som redan har flera bästsäljande böcker om inbördeskriget och dess huvudaktörer under bältet. Hans *Robert E Lee. A Life* är en utmärkt bok om mannen som förkroppsligade sydstaternas hopp om seger och ett slut på det successivt alltmer eländiga kriget. Lee förblir relevant, trots att hans ryttarstaty nyligen togs ned från sin hedersplats på Monument Avenue, i Virginias huvudstad Richmond.

Samtidigt är det på plats med en

varning. Boken är verkligen en biografi som täcker Lees liv från början till slut, inte bara ännu en bok om kriget som använder huvudpersonen som ursäkt för att göra återbesök på de blodiga fälten vid Gettysburg, Chancellorsville, Fredericksburg och Antietam. Den som inte verkligen har ett seriöst intresse för konflikten och dess förvecklingar rekommenderas enklare och mer lättsmält kost.

Guelzo ger oss Lee från början till slut, från uppväxten präglad av pappans berömmelse och misslyckande och eviga ekonomiska bekymmer. "Lighthorse" Harry Lee var framgångsrik militär under självständighetskriget men mindre framgångsrik som företagare och en katastrof som pappa. För Lee blev den tidigt frånvarande pappan

ett evigt närvarande svart moln, som fördyrade tillvaron för honom till den dag han uppnådde hjältestatus i Södern och utgjorde ett tragiskt avskräckande exempel.

Den oinvigde kanske tror att Lee ända från början hyllades och slapp undan ekonomiska bekymmer. Bakgrunden som en av många släktingar i den aristokrati som dominerade Virginia garanterade inte tillräckliga inkomster för att kompensera pappans och andra anförvants mindre lyckade affärer. Den ständiga oron för familjens och släktingars försörjning påminner inte så litet om den framtida motståndaren Ulysses S Grants levnadssaga. Båda övervägde mer lönsamma verksamheter men förblev armén trogna – det var åtminstone en ganska säker tillvaro.

Lee blev officer i ingenjörstrupperna och reste mellan olika uppdrag i delstaterna, från Stora sjöarna och Georgia till Texas. Ibland fick familjen vara med, ibland inte. Lee saknade sina närmas- te när uppdragen krävde längre frånvaro, för att rusta upp fort eller bygga ut vattendrag. Tiden som chef för militärakademien West Point tillhörde de lyckligaste åren, där träffade han många av de officerare som senare skulle spela ledande roller i inbördeskriget. Efter West Point hade han etablerat sitt rykte som en imponerande – även om något väl behärskad – ledargestalt.

För att vara en av krigshistoriens mest prisade generaler var Lees erfarenhet av att leda män i strid före unionens sammanbrott 1861 förvånansvärt begränsad. I Texas blev han inblandad i mindre konflikter med lokala indianstammar. Under kriget i Mexiko på 1840-talet blev han en mycket uppskattad medhjälpare till de ledande generalerna. Lee utförde flera livsfarliga uppdrag samtidigt som de flesta av hans kolleger i ingenjörskåren blev kvar på flottans skepp i Valparaiso. Hans slutsats om kriget var att USA inte borde stanna kvar som ockupationsmakt längre än nödvändigt. Imperialism var inte Lees melodi. Avslutningsvis var han ansvarig för att slå ned John Browns försök att starta ett rasuppror i Harpers Ferry i norra Virginia 1859. Inget av dessa uppdrag innebar dock något ansvar för större styrkor, än mindre samordning av olika truppslag.

Trots bristen på praktisk erfarenhet av att leda i krig erbjöds han 1861 befälet över unionens styrkor. Bakgrunden till detta möte med den dåvarande överbefälhavaren är oklar och Guelzo redogör för olika teorier om hur det egentligen gick till. Lee ville inte ha något krig men ville inte heller gå i strid mot sin hemstat Virginia. Han verkar ha hoppats att han som central aktör i Konfederationen skulle kunna hejda, eller åtminstone begränsa, en hotande konflikts konsekvenser. Lee avvisade erbjudandet från Lincoln och blev istället ansvarig för Virginias väpnade styrkor. Senare blev han rådgivare till president Jefferson Davis och först efter det befälhavare för den armé som förde in hans namn i historieböckerna – The Army of Northern Virginia.

Det började dock illa med katastrofer i norra Virginia, oenighet med andra generaler och betydande irritation över att bland annat South Carolina, Söderns mest entusiastiska delstat, inte verkar ta kriget på allvar. I Charleston verkar de inte inse att det faktiskt är på riktigt och inte kommer att ta slut på bara några månader.

En intressant detalj är den oro som

spred sig i Richmond när Lee fick befälet för den unga nationens viktigaste armé. Många fruktade att Lees försiktighet – och ursprungliga tveksamhet inför upproret – skulle leda till att hans insats blev halvhjärtad och resultatlös. De tidiga lokala motgångarna i Virginia spelade säkert också in. I verkligheten visar sig den allvarstygde ”marmormannen” bli en av krigets mest aggressiva och modiga generaler. På gott och ont.

På slagfältet är Lee initiativrik och full av energi och goda idéer. Bristerna handlar om otydliga instruktioner och en ovilja att kritisera kolleger som han känner sympati för. Även det ödesdigra nederlaget vid Gettysburg i juli 1863 präglas av för många

Gettysburg: Fälten färgades i blodrött.

”För att vara en av krigshistoriens mest prisade generaler var Lees erfarenhet av att leda män i strid före unionens sammanbrott 1861 förvånansvärt begränsad.”

otydliga order och en ovilja att styra med hela handen, något som vid ett antal tillfällen hade kunnat ge betydligt bättre resultat.

Grundproblemet var sydstaternas brist på resurser men även ointresset för logistik och andra mindre ärofulla sysslor fick allvarliga konsekvenser, både i fält och i Richmond. Antalet lysande generaler var också begränsat. Konfederationen hade inte råd med att Lee avstod från att reagera när order bara delvis utfördes och planer fallerade på grund av bristande disciplin bland hans underlydande. I likhet med sin president hade han ett antal favoriter som fick alldeles för fria tyglar, bland annat kavalleristen Jeb Stuart som kom flera dagar för sent till Gettysburg.

En annan aspekt av Lees syn på ledarskap var oviljan att ge sig in i de politiska diskussionerna i Richmond. Det är i grunden hedervärt att en general respekterar politikens primat, men även här blev konsekvenserna allvarliga. President Jefferson Davis var mer lik Carter än Reagan – han ville lägga sig i det mesta och

med statschefens status som krigshjälte från Mexiko i vågskålen blev motståndet begränsat. Dessutom var konflikterna mellan delstaterna ett ständigt problem och presidentens dåliga omdöme vid val av rådgivare likaså. För sin sidas skull borde Lee ha lagt betydligt mer energi på att driva igenom sin linje på hemmaplan. I sin egen armé hade han i det längsta ett enormt stöd och i landet var han en hjälte. Det hade troligen gjort skillnad.

Hur var de då med Lee och slaveriet, det som åtminstone blev den avgörande frågan i kriget, även om dess inledning handlade mer om unionens splittring? Enligt Guelzo var Lee ungefär som andra amerikaner i sin del av landet: slaveriet var

inget att vara stolt över men det var en naturlig del av livet. Han respekterade avtal som gav slavar som han ärvt deras frihet efter en viss tid och skändes när han framför allt vid ett tillfälle själv straffat en slav. Under fälttåget i Pennsylvania på sommaren 1863 tog hans armé med sig fria slavar som krigsbyte, något som inte hade något som helst lagligt stöd. Han underlät att exakt kontrollera hur hans underordnade utförde sina övriga order, och han beivrade inte heller övergrepp mot svarta nordstats-

soldater i den utsträckning som hade varit nödvändig. Det finns dock inga dokument som styrker att Lee personligen skulle ha tagit initiativ till sådana brott. Ansvar för förblir dock hans.

När kriget började gå dåligt var Lee en av de generaler som argumenterade för att armén skulle rekrytera svarta soldater, som sedan skulle bli fria. Denna fråga drevs dock mer aktivt av till exempel den irländske generalen Cleburne. Dessa planer förverkligades dock först när det var alldeles för sent för att det skulle kunna påverka krigets utgång.

Efter krigsslutet blev Lee rektor för ett litet college i Lexington i Virginia. Han tog sig an uppgiften med stor energi och lyckades få verksamheten att expandera betydligt. Hans roll i debatten om situationen efter kriget var begränsad. Han ville egentligen inte tala om kriget eller använda sin uniform. Lee uttalade stöd för försoning och samarbete, men medverkade också i upprop till stöd för politiska kandidater som var kritiska till unionens försök att skapa jämlikhet mellan svarta och vita. När det uppstod bråk

>>

Maximilian av Habsburg: Bestigandet av tronen blev en tragedi.

FOTO: GETTY IMAGES

"Redan från början spricker också den Habsburg-vänliga allians som det nya väldet ska baseras på. Regeringen fungerar bara delvis och många beslut blir aldrig verklighet."

i Lexington mellan hans studenter och svarta blev han missnöjd men tog inte heller dessa uttryck för rasism på det allvar de förtjänade.

Lee medverkade ett antal gånger vid större evenemang där han hyllades som den krigshjälte han faktiskt var. En flicka konstaterade att hon bara läst om Gud men faktiskt träffat general Lee. Antalet veteraner från Army of Northern Virginia som deltog var begränsat – det var ärofullt

men också livsfarligt att vara soldat i Lees egen armé. I sina sämsta stunder påminde generalens taktik om den som Sovjetunionen använde sig av under andra världskriget. Det sista mötet med general Picket blev plågsamt för dem båda. Det var Pickets brigad som stått i centrum för det ödesdigra sista anfaller vid Gettysburg.

Eftersom han dog redan 1870 fick Robert E Lee aldrig chansen att göra

något större avtryck i det USA som började byggas upp igen efter den förödande konflikten. I likhet med andra ledare för sydstaterna så ställdes han aldrig inför rätta. Lee fick alltså heller inte uppleva den våg av nostalgi för "the lost cause" som senare sköljde över inte bara Södern. Han fick formellt tillbaka sitt medborgarskap av Gerald Ford 1975. I beslutet beskrivs konflikten som "kriget mellan staterna".

För den som vill läsa mer om krig och katastrofer i Amerika rekommenderas *The Last Emperor of Mexico* av Edward Shawcross. Det är en bok som dryper av blod, idiotiska idéer och fatala misstag – utan att på något sätt vara oseriös. Shawcross har gjort sin hemläxa. Maximilian av Habsburgs försök att åter etablera sin familj i Latinamerika var en ovanligt tragisk historia. Från början till slut.

Förutsättningen för projektet var just Robert E Lees framgångar i norra Virginia. Så länge USA var upptaget med sitt inbördeskrig fanns det utrymme för andra makter att agera på kontinenten, trots Monroedoktrinen. Enligt denna var det uttryckligen förbjudet att etablera europeiska monarkier i Amerika. När doktrinen uttalades 1823 inskränkte sig USA:s armé till några tusen soldater. 1864 var armén mycket större men kunde inte avdela några styrkor för operationer söder om Rio Grande.

Mexiko hade länge präglats av inbördeskrig, uppror och konflikter med andra stater. Landet hade bara varit självständigt i knappt 40 år när diskussionerna om en kejsare från Österrike inleddes. Flera av de tidiga ledarna – bland annat en kejsare – hade innan dess varit generaler i den spanska kolonialarmén. Ungefär samtidigt som Napoleon III försökte sätta Maximilian på tronen i Mexiko återförenades Dominikanska republiken under ett antal år med Spanien. Det var en orolig tid.

Frankrikes kejsare Napoleon III var den som gjorde projektet möjligt. Ett antal konservativa katoliker från Mexiko sökte hjälp mot sina mer liberala och religionskritiska motståndare i hemlandet. Deras bild av det möjliga stödet för en ny regim med utländskt stöd var orealistisk men Napoleon III antog ändå anbudet. Han ville fortsätta sin framgångsrika utrikespolitik och gärna sätta käppar i hjulet för ett växande USA. Ursäkten var skulder som Mexiko hade till flera länder i Europa, inklusive Storbritannien och Spanien. Begreppet "Latinamerika" är ett resultat av den franska propagandan mot den dåtida USA-imperialismen. Latinamerika skulle kopplas till de latinsktalande länderna

i Europa och få utvecklas utan styrning från Washington DC. I ett sådant Latinamerika skulle monarkier, liksom i Europa, vara ett normalt inslag i statsskicket.

Flera kandidater diskuteras och till slut accepterar Maximilian, efter lång tvekan, erbjudandet. Han ställer dock tydliga krav på stöd från folket i Mexiko för att engagera sig i projektet. Flera länder lovar stöd och även trupper för att hjälpa honom att ta över kontrollen av landet.

Maximilian har tidigare varit vicekung i Lombardiet och på grund av sin större sympati för den liberala oppositionen mot det österrikiska väldet kommit i konflikt med sin äldre bror, kejsar Frans Josef. Han vill ha ett nytt riktigt uppdrag men får inget stöd från hovet i Wien. Karriären i flottan är lyckad men den kan inte ersätta en post med ansvar för något viktigt. Relationen med Wien är ansträngd. Inte ens den alltid aktuella kejsarinnan Elisabeth, mer känd som "Sissi", bidrar till familjeljucken. När Sissis hund biter ihjäl den olycklige Maximilians belgiska hustru Charlottes mindre hund konstaterar den neurotiska skönheten bara att hunden ändå var väldigt ful. Mexiko blir en väg ut från den frustrerande tristessen på slottet Miramar i Trieste.

Shawcross följer förhandlingarna mellan de inblandade staterna noggrant men utan att handlingen drunknar i depescher och tidningsreferat. Storbritannien och Spanien backar ur projektet och det är svårt att få garantier för det utlovade stödet från de konservativa grupperna i landet. Kyrkan är lojal men det är tveksamt hur långt det stödet kommer att räcka i en konflikt med de inhemska motståndarna. Även om Mexiko är väldigt splittrat så är tveksamheten mot en intervention från stormakterna betydande.

När läget verkar vara någorlunda under kontroll av de franska trupperna på plats reser Maximilian och Charlotte 1864 till sitt nya kejsardöme. I praktiken bluffar Napoleon III – säkert blev det aldrig i Mexiko. Förutom fransmännen åtföljs de av trupper från Belgien och Österrike. Kejsarparet borde tidigt ha anat oråd. Inget är riktigt som utlovat och inte ens Napoleon III:s omfattande armé förmår ta kontroll över hela landet.

Redan från början spricker också den Habsburgvänliga allians som det nya väldet ska baseras på. Regeringen fungerar bara delvis och många beslut blir aldrig verklighet trots tidvis ärliga avsikter och goda intentioner från Maximilians

sida. Kejsaren vill inte gå lika långt som kyrkan när det gäller att återupprätta dess makt. Han vill ännu mindre acceptera de konservativas recept för att bevara det gamla Mexiko. Genom att delvis bryta med sina allierade underminerar Maximilian sin egen ställning utan att kunna få mer än begränsat stöd av andra grupper. Efter att Maximilian har kommit till makten med stöd av franska bajonetter, kyrkan och "högern", har de mer liberala delarna av samhället mycket ringa förtroende för den nya regimen. Dess ineffektivitet är ett ytterligare problem, liksom kejsarens överdrivna intresse för hovets protokoll och andra i sammanhanget helt irrelevanta frågor.

Ett ytterligare problem är de ekonomiska villkoren för stödet från Paris. Napoleon III kräver alldeles för mycket pengar från den mexikanska statskassan, summor som det även i fredstid skulle vara svårt att få fram. Utgifterna för det franska stödet gör det ännu svårare för regimen att förverkliga de reformer av till exempel utbildningsväsendet, som faktiskt skulle kunna göra skillnad för invånarna.

Författaren skildrar på ett mycket levande sätt hur kejsardömet successivt bryter ihop under trycket från både inhemska och utländska krafter. Maximilian ser skriften på väggen men vill samtidigt inte lämna ett misslyckande bakom sig. Kejsarinnan Charlotte inser också allvaret men hoppas att Napoleon III ska hålla sina löften. Hon vill inte heller att deras eftermäle ska bli historien om en katastrof – som dessutom utlämnar deras allierade i landet till ett osäkert öde.

Kejsaren är på väg att ge upp och lämna landet men ändrar sig och vill göra ett sista försök att reda upp situationen. Charlotte har redan lämnat Mexiko för att söka hjälp. Hennes nerver klarar inte av katastrofen och hon lever ett oroligt och olyckligt liv i Belgien fram till sin död 1927.

Maximilian lämnas successivt även av de franska trupperna, trots de mycket tydliga löftena från Frank-

Bittert slut: Maximilian och två av hans generaler arkebuseras. Målning av Édouard Manet. FOTO:GETTY IMAGES

rike. De stigande kostnaderna, det starkare politiska motståndet i ett mer liberalt franskt kejsardöme och nordstaternas slutgiltiga seger i inbördeskriget i USA har gjort situationen ohållbar för Napoleon III. De andra kontingenterna har också smält ihop.

Kejsaren försöker mot alla odds hejda fiendens anstormning vid staden Querétaro nordväst om Mexiko City. Trots envist motstånd måste Maximilians trupper till slut kapitulera i juni 1867. Några dagar senare arkebuseras Maximilian och två av hans generaler.

The Last Emperor of Mexico är en mycket spännande skildring av en katastrofalt dålig plan som slutar precis som alla borde ha förstått från första början. Den stora tragiken i att det som skulle blivit kejsarparets stora projekt slutar i blod och kaos är uppenbar. Maximilian hade nog kunnat bli en bra regent för sitt nya rike, om de politiska förutsättningarna varit annorlunda. Det var svårt att lyckas när de som stod honom närmast politiskt i Mexiko blev hans bittra fiender från första dagen. Det hade nog gått bättre i Grekland, som också varit aktuellt. ✨

Mats Fält

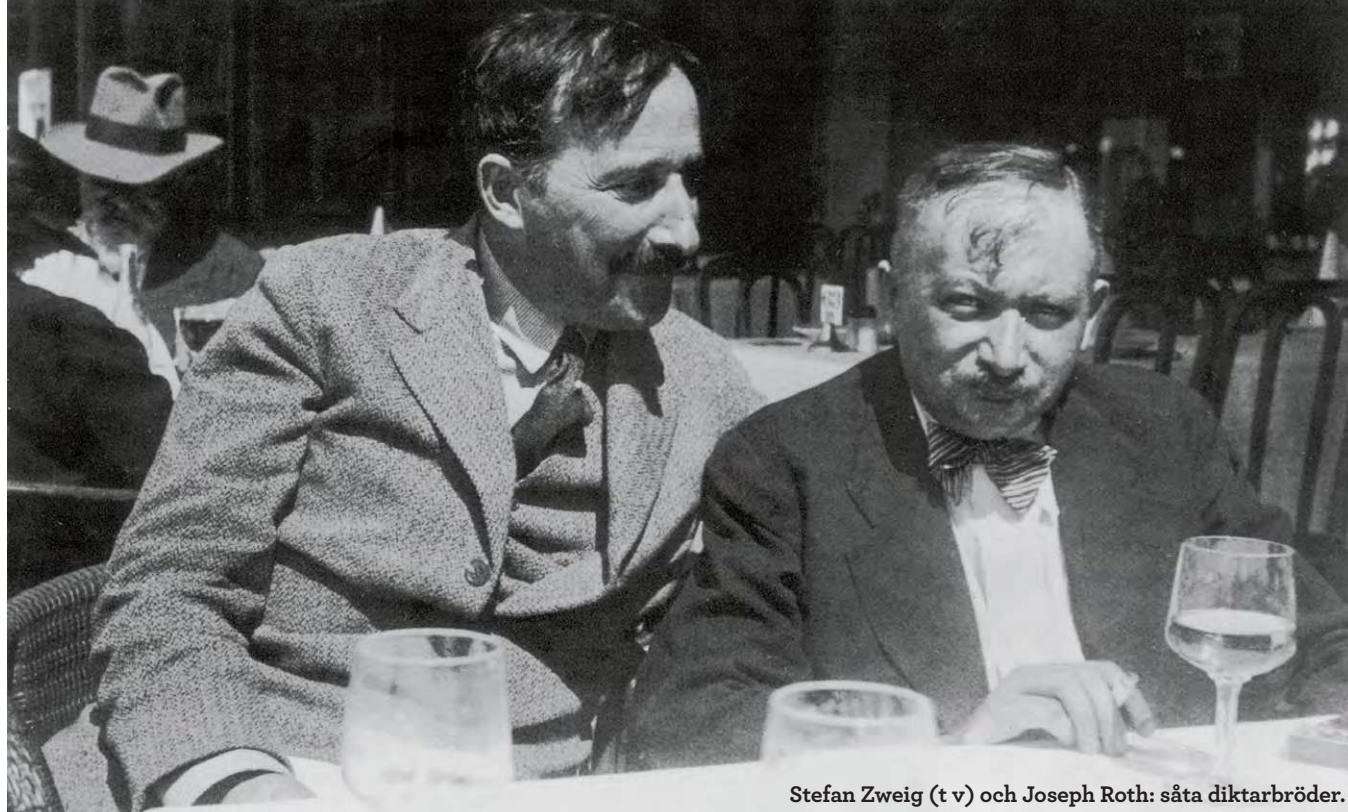

ROBERT E LEE
A LIFE

ALLEN C GUELZO
Alfred A Knopf 2021

THE LAST EMPEROR
OF MEXICO

EDWARD SHAWCROSS
Basic Books 2021

Stefan Zweig (t v) och Joseph Roth: såta diktarbröder.

FOTO: GETTY IMAGES

Ständigt i rörelse

BIOGRAFI

Med anledning av Keiron Pims fylliga biografi *Endless Flight* utbrast den brittiske författaren William Boyd tidigare i år: "Äntligen återberättas Joseph Roths märkliga liv i detalj för hans många engelsktalande läsare!" Visserligen har det tidigare skrivits både akademiska artiklar och kritiska essäer om Roth också i den anglosaxiska litterära världen, men att det till nu uppenbarligen har saknats en regelrätt biografi på engelska om Roth, denna centrala figur i den europeiska mellankrigstidens litteratur, är snudd på häpnadsväckande.

Desto rimligare då att Pim, sisådär 80 år efter författarens död, nu har fyllt det besvärande tomrummet med ett gediget porträtt av den i många stycken beklagansvärde och rotlöse Roth. Parentetiskt kan det om Pim tilläggas att han tidigare blott har skrivit en bok om den legendariska mångsysslaren David Litvinoff i 1960-talets *swinging London*, samt en faktabok om dinosaurier (!). Men här dyker han upp, som från ingenstans, och levererar en både inträngande, vederhäftig och stilistiskt njutbar levnadsskildring av Roth och dennes litterära gärning. En *Life and Letters* i sin prydno.

Biografins titel, *Endless Flight*, är inte bara det engelska namnet på Roths roman *Die Flucht ohne Ende* (1927), utan

summerar också Roths oroliga liv, från vaggan i Brody 1894 till graven i Paris 45 år senare. Även titeln på hans dokumenterande essä *Judar på vandring* handlar om den värld Roth föddes in i, men som han tidigt valde att lämna. Priset han fick betala för flykten västerut, till de stora europeiska metropolerna Wien, Berlin och Paris, var ett rastlöst kringflackande, ständig penningbrist, psykiska besvär och en accelererande alkoholism. Parallellt med detta kunde han momentant glädja sig åt en framgångsrik journalistisk karriär, en självklar plats i tidens litterära kärntrupp och åt triumferna med än idag moderna romanklassiker som *Spindelnättet* (1923), *Hotell Savoy* (1924) och *Radetzkymarschen* (1932).

Den lilla staden Brody i Galizien, några mil nordost om Lviv i dagens Ukraina, utgjorde vid Roths födelse det vidsträckta Habsburgska rikets och dubbelmonarkin Österrike-Ungerns östra randområde, och befolkades vid denna tid huvudsakligen av judar. Staden bestod främst av mer eller mindre fattiga handelsmän, hantverkare, rabbiner och tiggare, och de gamla östjudiska traditionerna hölls vid liv i denna smältdegel för olika språk: ukrainska, polska, tyska och jiddisch. I nämnda *Judar på vandring*, som också ger belysande exempel på författarens paradoxala inställning till sin egen östjudiska tillhörighet, skrev han bland annat om dessa trakter. Å ena sidan skild-

rar han det enkla folket med både sympati och värme, men är å den andra alltid nogga med att distansera sig och omtala det i tredje person. Med "vi" och "oss" avser han istället de tysktalande österrikanerna, som han tidigt i livet hellre föredrog att identifiera sig med. Med pennan (och kameran) i ett stadigt grepp guidar Pim i inledningskapitlet runt läsaren på plats i Brody, och levererar såväl postuma stämningbilder av den Rothska barndomsstadens ande som ett grundligt psykogram över den blivande författarens mentala våndor och inspirationer.

Redan 1913 hoppade den studieivrige ynglingen Roth på tåget västerut till Lemberg (Lviv), för att redan året därpå ta steget fullt ut och skriva in sig på universitetet i Wien, där han påbörjade studier i germanistik. Trots sin i grunden pacifistiska hållning anmälde han sig 1916, mitt under brinnande världskrig, som frivillig i den österrikiska armén – ännu ett steg på vägen mot självbilden av en fullfjädrad habsburgare! Detta till trots flyttade han småningom till Berlin, där brödjobb som redaktör och reporter varvades med en inledande författarkarriär som nu tog fart med den ovan nämnda romandebuten *Spindelnättet*. Det är en närmast profetisk historia om en ung tysk fänrik som återvänder hem efter första världskriget och utnyttjar Weimarrepublikens gradvisa upplösning och kaos till att uppvigla, konspirera och skrämman sig upp i den politiska hierarkin. Romanfigurens skrupelfria vandel bär olycksbådande likheter med Hitlers väg till makten, och allt är alltså skrivet strax före dennes famösa ölkällarkupp i München.

Tidens utbredda och hätska antisemitism blev bärande motiv också hos Roth. Men de kluvna känslorna gentemot sin egen judiska bakgrund bestod, och den emotionellt och intellektuellt intrikata relationen mellan "det judiska" och "det habsburgska" löper som en röd tråd i Pims omsorgsfulla biografiska arbete. Roths yttranden om (öst)judarna är som sagt ofta motsägelsefulla och affekterade. I ena stunden kan han nedlåtande beklaga sig över deras enfald och brist på förfining, för att i nästa respekt- och kärleksfullt hylla den "judiska intelligensen".

Men Roth var långt ifrån ensam om sitt judiska självförakt. Under den här perioden var en lång rad judar själva benägna att inta en antisemitisk attityd i sin iver att upptas och respekteras i Wiens kulturella kretsar. Roth skulle sedermera komma att kalla sig "katolik med en judisk hjärna", och med idealistisk övertygelse betraktade han både katolicismen och judendomen som nationsöverskridande och därför väl lämpade att främja en paneuropeisk kultur som motvikt till den militanta nationalismen. Andrea Manga-Bell, en av de viktigaste personerna mot slutet av Roths liv, hade emellertid en betydligt mer prosaisk syn på saken: "Roth blev katolik av rent snobberi."

Roth och hans klasskamrater i Brodys gymnasieskola hade utgjort den sista årskullen med tyska som skolspråk, innan detta fick ge företräde åt polskan, vilket måste ha gett honom en känsla av att finna sig vid slutet av en epok och fått honom att än mer beundra och identifiera sig med den tyskspråkiga habsburgska kulturen. För de flesta andra invånarna i det vidsträckta men vid det här laget underminerade och splittrade imperiet, uppfattades Habsburg som något av en löjlig relik.

Och vad skulle galiziska judar 100 mil från kejsarstaden Wien ha för glädje av att stärka en högst bräcklig och ensidig relation? Till skillnad från exempelvis ukrainare och tjecker, hade de judiska medborgarna emellertid inget eget territorium inom imperiet att dra sig tillbaka till, och skulle bli nationellt hemlösa om och när Österrike-Ungern gick under. I frånvaron av ett sådant land såg man alltså därför Habsburgs fortsatta existens som det mest önskvärda alternativet. Dessutom betraktades kejsar Frans Josef av många judar som en filosemit och som en solid fadersfigur i tider av förvirring och ovisshet.

Dubbelmonarkin var ett multinationellt hem och kejsaren det varaktiga förkroppsligandet av det. Inte minst uppfattade Roth det så: "Han sökte en gud, en far och ett fosterland. Han var inte överty-

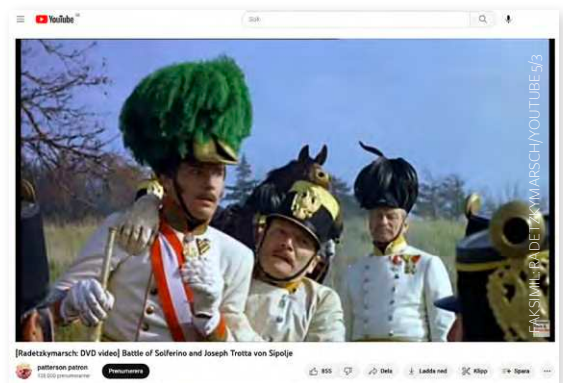
"I klagokören vid imperiets ruiner ingick diktarkolleger och landsmän som Hugo von Hofmannsthal och Rainer Maria Rilke."

gad om att finna något av detta, men visste att själva sökandet gav honom riktning i livet. På så vis kunde ett tillstånd av evig flykt omvandlas till en varaktig strävan", sammanfattar Pim.

Men det var för sent för fromma förhoppningar, och allt det där "solida" och "varaktiga" var nu inte mycket mer än ett rö för tidens frostkalla vindar. Snart nog tvingades istället en själsligt desorienterad Roth att utbrista "Jag vill ha monarkin tillbaka!", efter att huset Habsburg efter 650 års styre i Österrike, och i likhet med flera andra dynastier i Europa, gått under som en följd av första världskriget. I klagokören vid imperiets ruiner ingick diktarkolleger och landsmän som Hugo von Hofmannsthal och Rainer Maria Rilke, likaså Roths gode vän och välgörare, den centraleuropeiska mellankrigstidens belevade ceremonimästare, den världsvane och förbindlige Stefan Zweig.

Dennes undergångsdömda "värld av digår" var i hög grad också Roths, varför värdeförlust och hemlöshet kom att präglade återstoden av bägge dessa diktares liv. Dubbelmonarkins kollaps bildar så en rämna i den europeiska andens historia, en sinnebild för den gamla världens frånfälle och modernitetens inträde. Roth gick vilse i denna nya värld, och blev kanske just därför en överdängare på att fånga avskedsstämningarna och minnena av flydda tider med både nerv, melankoli och precision.

Hans tillvaro var förvisso ännu fylld med både kvinnor och vänner, kolleger och konstnärer som på gott och ont präglade hans liv. Vi möter dem alla i Pims bok: Hermann Kesten och Ernst Toller, förläggaren Gustav Kiepenheuer, den själssjuka hustrun Friederike Reichler, den författande partnern Irmgard Keun och livskamraten Andrea Manga-Bell som slog följe med honom till hans älskade Paris efter Hitlers maktövertagande 1933. Och, åter igen, Stefan Zweig som tog sig an honom, gav honom pengar och förgäves försökte få honom att erkänna sitt tunga missbruk och söka hjälp. Pim återberättar de avgörande händelserna i Roths liv med inlevelse och klarsyn, och

Radetzkytmarschen: En familj faller sönder.

en flitigt använd källa är David Bronsens väldiga *Joseph Roth. Eine Biography* från 1974, som innehåller en stor mängd intervjuer och korrespondenser med människor i Roths absoluta närhet och som än idag torde vara det mest kompletta standardverket om Roths liv.

Så långt *life*, som det trots allt främst handlar om i Pims biografi. Vad gäller *letters* rör det sig förvisso mindre om nykritiska närläsningar av Roths verk än om idé- och mentalitetshistoriskt utmärkande tolkningar av deras motiv och tematik. Med personen Roth och dennes konstanta ambitioner, världsbilder och själsliga anfektelser är han hur som helst väl förtrogen. Vidsynt gör Pim djupdykningar i såväl författarens existentiella hemlöshet som i hans litterära drivkrafter, och har en utomordentlig förmåga att väva in alla slags övergripande faktorer i läsningen av hans verk.

Joseph Roth – Brodysonen långt bort i öster som lyckades skriva in sig i den moderna litteraturhistorien – dog utblottad och lungsjuk i Paris den 27 maj 1939. Nätt och jämnt slapp han alltså uppleva hur ytterligare ett världskrig bröt ut, och besparades också de förfärliga nyheterna om att så gott som alla judar i barndomsstaden mördades under Förintelsen. Om familjen Trottas sönderfall i den mästerliga romanen *Radetzkytmarschen* projicerar den habsburgska monarkins undergång, är Roths privata upplösning en mörk spegling av det civiliserade Europas totala sammanbrott. ❀

Martin Lagerholm

ENDLESS FLIGHT
THE LIFE OF JOSEPH ROTH
KEIRON PIM
Granta 2022

Bush håller segertal: Dock inte slutet på kriget i Irak.

FOTO: GETTY IMAGES

På krigsstigen

MILITÄRHISTORIA

Till sanningarna om krig hör att inga planer överlever kontakten med fienden.

Generalfältnarskalk Helmuth von Moltke stod bakom detta konstaterande 1871. En brorson med samma namn, generalen Helmuth von Moltke, förknippas ironiskt nog med just detta. Hans revideringar av den så kallade Schlieffenplanen anses ha bidragit till att de tidiga tyska framgångarna byttes i ett svidande nederlag i slaget vid Marne 1914.

Bland andra sanningar märks att hybris är vanligt, att övertro på ny teknik straffar sig så snart motståndaren tagit efter, att aldrig så skickliga strateger begår misstag, att kvaliteten på underrättelser måste prioriteras och att mer insikt om *hur* dödliga vapen kan vara vore önskvärt. Vidare, en maning till alla att studera Thukydides om det peloponnesiska kriget och Carl von Clausewitz teorier om friktion och dimma.

Allt detta, och mycket mer, kan inhämtas i Michael O'Hanlons nya bok *Military History for the Modern Strategist* med undertiteln *America's Wars Since 1861*. Det är en bragd att ha sammanfattat sju krig (plus ett par till i förbifarten) på bara 325 sidor, samt 50 sidor noter. Bortsett från det amerikanska inbördeskriget var de stora makterna mer eller mindre inblandade i alla krigen med slagfälten spridda över jordklotet. En särskild eloge, dessutom, för de kompakta kronologierna, inte minst när det gäller första världskriget.

Michael O'Hanlon har en gedigen bakgrund och är sedan många år knuten till tankesmedjan Brookings Institution som försvars- och utrikespolitisk forskningsledare. I presentationen sägs att han har skrivit flera hundra debattartiklar och framträtt i tv över 4 000 gånger sedan terrorattentatet den 11 september 2001. Det förefaller mycket troligt, med tanke på de långa krigen i Irak och Afghanistan.

Den bittra osämjan efter i synnerhet det andra Irakkriget, med störtandet av Saddam Hussein och påföljande ockupa-

tion, har inte lagt sig bland alla dem som deltog i debatten då och är aktiva idag. O'Hanlon känner sig faktiskt nödgad att avge en förklaring som omfattar nästan en hel sida: han varnade för att kriget i Irak kunde bli tufft och utdraget, men motsatte sig det inte, han var kritisk mot förspelet till anfallet på Bagdad, stödde upptrappningen – *the surge* – och motsatte sig president Obamas tillbakadragande ur Irak och president Bidens ur Afghanistan.

"Jag fick rätt i en del och fel i en del under den här perioden", skriver han lite pressat och hoppas att han har förmått att göra en neutral beskrivning av händelseförloppet.

O'Hanlon understryker att boken inte ska betraktas som militärhistoria utan att tyngdpunkten ligger på det som kallas den "operativa eller kampanjnivån", samt övergripande mål och strategi i den politiska miljö som rådde. När O'Hanlon började det andra arbetet visste han inte att den ryske presidenten Vladimir Putin skulle stå för ett skolexempel på lärdomarna – naivitet och övermod beträffande sannolika förlopp, kostnader och slutpunkt.

Förhoppningarna om att krossa och ta över Ukraina grusades och Putins krig läggs till listan över "oräknliga fall i historien där aggressiva ledare inledde krig med andfädd entusiasm och grund-

”De flesta människor reagerar med vrede och hämndlystnad om de utsätts för en attack.”

lös optimism om snabba, lätta segrar”. Underförstått är, vidare, att små krig kan urarta till stora krig utan att någon såg det komma och utan att någon som försökte varna blev hörd.

Kapiteln om varje krig avslutas med redogörelser för misstag och läxor med frågor om resurser, teknik, strategi och ytligt enkla men väl så viktiga aspekter som materielförsörjning av styrkorna. Om första världskriget summerar O’Hanlon att ”en kaskad av misstag” begicks av många länder och att det utvecklades till en ofattbar tragedi. ”Det borde aldrig ha utkämpats”, blir slutsatsen, särskilt som detta krig som skulle bli slutet på alla krig i själva verket ledde till nästa ofattbara tragedi.

Egentligen är genomgångarna av varje krig med ovan nämnda faktorer mer läsbara och fullödiga än de ”tre observationer eller lärdomar” O’Hanlon radar upp för de moderna strateger som kan finna sig på ganska bekvämt avstånd från Brookings: 1) Slutet för ett krig är aldrig givet, 2) Krig är vanligen våldsammare och blodigare än väntat och 3) USA är starkt nog att överleva några motgångar och gjorde det också får man kanske säga, trots fiasкот i Vietnam och dödläge i Korea och Irak samt talibanernas återkomst i Afghanistan. Detta trots att landet sannolikt hade den bäst rustade försvarsmakten i världen under hela den perioden, enligt O’Hanlon.

I punkten 2 ingår en passus om ett fenomen som Putin borde ha övervägt. Även om en viss ”förförisk logik” ligger i en krigsplanering som bygger på större militär kapacitet eller nya tekniska eller taktiska innovationer – och första fasen ofta blir lika förföriskt framgångsrik – väller Clausewitz dimma in med allt fler problem och mindre portioner tur. De flesta människor reagerar med vrede och hämndlystnad om de utsätts för en attack. När kriget väl har satt igång och folk bevittnar hur landsmän drabbas, ja, till och med släktingar och vänner, backar de inte tillbaka. Nej, de ”söker hämnd och någon typ av seger som kan gottgöra i alla fall något av de hemska och oåterkalleliga förlusterna”, konstaterar O’Hanlon, som noterar att detta skedde i bägge världskrigen, i Koreakriget och efter de USA-ledda invasionerna i Afghanistan och Irak.

I framställningen ingår också nyktra resonemang om huruvida det skulle ha kunnat slutat annorlunda i dessa krig. Jo, menar O’Hanlon. Sydstaterna kunde ha vunnit tidigt i det amerikanska inbördeskriget eller gått med på någon typ av uppgörelse. USA kanske inte hade gått in i första världskriget alls om det inte vore för de tyska ubåtsattackerna i Atlanten, som blev allt kännbarare. Om bombningarna av London hade fått England på knä 1940 skulle Hitler haft få verkliga fiender, men han ville inte hålla igen och förklarade först krig mot USA och fattade sedan

det ödesdigra beslutet att gå mot Moskva.

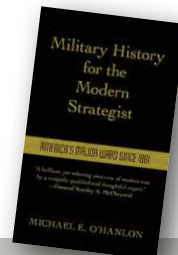
Med Korea och Vietnam är mysteriet istället varför USA och dess allierade fick kämpa så hårt efter de överlägsna militära segrarna i andra världskriget (fast också frågan om vad som hänt ifall John F Kennedy inte hade mördats). Samtidigt, som O’Hanlon säger, vann USA kalla kriget trots bakslagen i dessa två avgörande konflikter med ingredienser som nationalism, ideologisk glöd, spridning av mindre vapen och olika typer av explosivt material.

I tankesmedjornas värld lägger man inte alltid så stor vikt på festliga omslag, definitivt inte i det här fallet. Men från den världen väntar man sig ändå språklig pregnans, det vill säga: versalt L på *Lebensraum* när ordet kursiverats på tyska, liksom tyskt ü i Führer. O’Hanlon är oerhört generös med att citera källor och namnen på alla han tackar för hjälpen ter sig som en *Vem är vem?* från de senaste 20–25 åren i det washingtonska säkerhetspolitiska etablissemangen.

Till behållningen bidrar att O’Hanlon trots det kompakta upplägget sticker in små detaljer, som Abraham Lincolns förslag om att skaffa samma whiskey till alla generalerna som segerherren Ulysses S Grant drack. Och en modern strateg, general David Petraeus, står för ett sammanfattande levnadsråd med sitt ”Tala om för mig hur det här kommer att sluta”.

Över de sista sidorna funderar Michael O’Hanlon över hur USA kunnat förbli så överlägset – verkligen primus inter besvärliga pares – efter att ha fallerat så ofta. Han inriktar sig på landets storlek, haven som relativt säkra gränser, den etniska smältdegeln, innovativt företagande, unika forskningsmiljöer och universitet. ”Andra länder må ogilla oss då och då men de tenderar inte att frukta oss, och i många fall finner de att det är fördelaktigt att vara allierad med USA”, skriver han och drar sig till minnes Otto von Bismarcks ordande om att Gud tycks ha haft ett speciellt överseende med därar, fyllon och Amerikas förenta stater. ✱

Karin Henriksson

**MILITARY HISTORY FOR
THE MODERN STRATEGIST**
AMERICA'S MAJOR
WARS SINCE 1861
MICHAEL E O'HANLON
Brookings Institution
Press 2023

Ryska motgångar i Ukraina: Putins optimism var grundlös.

FOTO: TT

Tillbaka till framtiden

HISTORIA

Mycket kan man säga om framtiden, men så särskilt ljuster den kanske inte ut ändå. Under de senaste decennierna tycks det tidigare närmast obegränsade spektrat av möjliga framtidsscenarier vad gäller global uppvärmning ha spjälkats upp i en handfull möjligheter – 1,5 grader, 2 grader, 3 grader, 6 grader och så vidare – och ingen av dem verkar ju direkt munter. I synnerhet för den som vill undvika de allra dystraste utfallen framstår å andra sidan själva tänkandet kring framtiden som mer avgörande än någonsin: Hur handlar man egentligen förnuftigt i relation till någonting som ännu inte existerar annat än i tanken, och vilka egenskaper hos människan är det som utgör förutsättningen för denna färdighet?

Att David Christian, som i boken *Future Stories* (med undertiteln *A User's Guide to the Future*) föresatt sig att faktiskt besvara dessa frågor, är historiker till yrket är egentligen inte särskilt konstigt. Som Christian visar grundar sig allt tänkande kring framtiden – såväl i encelliga organismers rudimentära form som i människans utvecklade – på slutsatser dragna utifrån en erfarenhet av det förflutna.

Christian är inte heller vilken historiker som helst, utan en representant för det angreppssätt som går under beteckningen *big history*. Det rör sig om ett för-

hållningssätt till det förgångna som inte begränsar sig till den skrivna historien, eller ens den period som människan funnits till, utan tar sin utgångspunkt i själva världssalltets födelse i big bang, och arbetar sig framåt genom geologiska skeenden, det biologiska livets uppkomst och evolutionens långsamt framvältrande process. Det är, med andra ord, ett förhållningssätt, som med nödvändighet integrerar kunskap från många skilda discipliner: kosmologi, fysik, kemi, biologi, arkeologi, antropologi och det vi traditionellt menar med historia.

Med samma lätta hand som Christian för några år sedan gav en sådan redogörelse i den uppmärksammade *Berättelsen om allt* (2018) följer han här förloppet vidare, förbi nuet och in i den framtid om vilken vår enda kunskap än så länge utgörs av mer eller mindre välgrundade gissningar.

Och det visar sig alltså att författaren, för att kunna ge ett svar på den centrala frågan om vad tänkande om framtiden egentligen innebär, måste gå så långt

"Som Christian visar grundar sig allt tänkande kring framtiden på slutsatser dragna utifrån en erfarenhet av det förflutna."

tillbaka i livets historia som till den första cellen, som redan den hårbärgerar en förmåga att agera för att forma sin framtid utifrån inkommande impulser, och i viss mening också utifrån minnet av vilka impulser som nått den förut. Att denna förmåga är så avgörande för organismens överlevnad förklarar också varför något som liknar minne är närvarande i princip i allt som lever, från bakterier och svampar till träd och däggdjur: det finns helt enkelt inget annat sätt att uppnå kunskap om framtiden än att lära sig av det som redan skett.

Bokens ambition är med andra ord inte i första hand att redogöra för hur man kan påverka sin framtid – även om detta förstås alltid är det yttersta målet för allt tänkande om framtiden – utan snarare att blottlägga de mekanismer som gör detta tänkande möjligt. En sådan strävan ställer förstås författaren inför alla möjliga fundamentala frågor, inte minst den om tidens natur, om vilken det idag inte råder någon konsensus inom forskarsamfundet: Är framtiden fundamentalt oavgjord, på kvantmekanikens vis realiserad enbart som ett moln av möjligheter som successivt, allteftersom tiden framskrider, kommer att kollapsa till en enda verklighet? Eller är den snarare, som i Einsteins relativistiska bild av universum, redan avgjord, existerande i lika hög grad som den fysiska plats där vi inte befinner oss existerar trots att vi inte är där?

Christian kan ju inte, lika lite som någon annan, ge sådana frågor ett tillfredsställan-

de svar, men han ställer dem på ett påfallande initierat sätt. Också frågan om hur tänkandet kring framtiden har utvecklats under den tid som mänskligheten har existerat avhandlas både nyansrikt och kunnigt; särskilt intressant är iakttagelsen om hur formerna för religiösa praktiker successivt har förskjuts under historiens gång, på ett sätt som åtminstone i retrospektiv kan sägas ha berett vägen för det vetenskapliga tänkande som präglar framtidsförutsägelser idag.

Sociologen Roland Paulsen gav för

vi tar del av de förutsagda konsekvenserna av en global temperaturhöjning, riskerar att göra oss på mindre gott humör – men det är på samma gång den som ger oss åtminstone en teoretisk chans att vända utvecklingen i rätt riktning, genom att föreställa oss en ordning som skulle vara bättre, och också vilka steg som skulle krävas för att komma dit.

Följaktligen omfattar *Future Stories* också ett avsnitt om möjliga framtidsscenarioer: på kort, medellång och lång sikt. I det korta perspektivet urskiljer Christian fyra huvud-

den teknologiska: vi *kommer* att utveckla nanoteknologi, vi *kommer* att förhöja människans förmågor med genteknikens hjälp, allt mer avancerad artificiell intelligens *kommer* att utvecklas. Jag undrar om inte just den typen av självuppfyllande profetior utgör en av de största begränsningarna för ett verkligt förutsättningslöst tänkande kring det som komma skall.

Att de närmaste hundra årens utveckling är av stor betydelse, också på ett kosmiskt plan, är hur som helst Christians bestämda uppfattning. Med tanke på att vi idag inte har några säkra indikationer på existensen av annat medvetet liv i universum kan den rentav bli avgörande för skapelsens fortsatta förmåga att reflektera över sig själv, som författarens scenarioer för det medellånga perspektivet visar: Om tusen år kan mänskligheten vara utplånad – och i så fall är det troligt att vi har sett till att utplåna oss själva – eller också kan vi vara i färd med att kolonisera rymden, och sprida mänskligt och annat liv till andra delar av vår hemgalax, och så småningom också utanför den.

När det gäller det verkligt långa perspektivet – paradoxalt nog det för vilket vetenskapen tycks förmögen att erbjuda de säkraste förutsägelsena – står emellertid också en hypotetisk framtida mänsklighets nanofarkoster och biokemiska ingenjörskonst slätt. Som fysikern Brian Greene gav en ingående redogörelse för i den läsvärda *Till tidens slut* från 2021 kommer så småningom inte bara existensen av stjärnor, svarta hål och alla andra storskaliga strukturer i universum att komma till sitt slut, utan till sist också tiden själv.

I det fullständigt utjämnade tillstånd som termodynamikens obändiga lagar förutsäger kommer ingen förändring längre att vara möjlig, och begreppet tid kommer därmed att ha gått miste om det mesta av sin mening. Men fram till dess återstår en tidsrymd så ofantlig att den knappast kan omfattas av det mänskliga sinnet – och är det något som Christians bok visar är det att uppgiften att tänka rimligt och konstruktivt bara om låt oss säga det närmaste året är en alldeles tillräcklig utmaning, bara det. ✨

Helena Granström

några år sedan i boken *Tänk om* en tämligen nedslående bild av hur i synnerhet den agrikulturella revolutionen ledde till ökande krav på både förutsägelse och manipulation av framtiden, och hur denna utveckling också har gett upphov till ångest hos den enskilda människan, som ställs inför kravet på att aktivt forma sin egen framtid, samtidigt som hon ytterst förblir lika maktlös inför den som någonsin. Hos Christian målas samma dynamik i ljusare färger, men slutsatsen är likartad: Att övergången till ett bofast jordbrukssamhälle hade radikala konsekvenser för behovet av att förutspå och manipulera framtiden, för såväl samhälle som individ.

Som ett led i processen att påverka framtiden är, åtminstone i ett mänskligt sammanhang, en förmåga närmast oundgänglig, nämligen fantasins: För att kunna forma framtiden på ett önskvärt sätt måste vi kunna föreställa oss vilka framtider som skulle kunna vara möjliga. Det är denna förmåga som i nuläget, när

sakliga alternativ, med systemkollaps som den ena extremen, och fortsatt ohämmad tillväxt som den andra. Troligen är det, påpekar författaren, högst osannolikt att något av dessa enskilda scenarier kommer att realiseras: snarare bör vi förvänta oss en ryckig och delvis motsägelsefull utveckling som omfattar element från alla scenarier. Och icke desto mindre är en sådan skiss av framtida möjligheter meningsfull, om inte annat för att påminna oss om att vi som mänsklighet faktiskt står inför ett val.

I denna sin sista sektion blir *Future Stories* helt klart mindre originell – men för den skull inte mindre angelägen. Värt att notera är emellertid den oreflekterade teknikdeterminism som präglar författarens – liksom, vill jag påstå, de flesta andra bedömares – uppfattning. I alla scenarier förutom extrem samhällskollaps är den enda utveckling som inte för ses med en reservation av typen ”skulle kunna hända” eller ”tänkbart” just

FUTURE STORIES
A USER'S GUIDE TO
THE FUTURE
DAVID CHRISTIAN
Bantam Press 2022

Osmanska imperiet: Sultanen tar emot rådsmedlemmar i Topkapipalatset i Istanbul.

FOTO: ALAMY

Mångfaldsimperiet framför andra

HISTORIA

Osmanerna har dåligt historiskt rykte. Den retoriskt ofta så brutale Martin Luther dundrade om att turken, det vill säga osmanerna, var ett tecken på Guds vrede, ett rättmätigt straff för en förtappad kristenhet. Den

store reformatorn hävdade att påven var Antikrist och turken den förkroppsligade djävulen.

Ett par hundra år senare ville kardinal Newman inte vara sämre då han radade upp tillmälen: osmanerna "var muhammedaner, despoter, slavhandlare, polygamister, föraktade jordbruk och framlevde sina eländiga liv i okunskap och fanatism".

Hänet har inte upphört. Jerry Seinfeld undrar i ett avsnitt vad det var för vits med ett imperium vars affärsidé tycks ha varit att lägga upp benen på en soffa, en ottoman. (På svenska skriver man *osmaner*, medan franska och engelska talar om *ottomans*. Skillnaden kommer sig av att th i namnet Uthman, som är ordets ursprung, kan

”Som Bouquet visar använder Erdoğan en falsk bild av den osmanska historien; han framställer den som exklusivt turkisk och muslimsk för att stärka sina chanser i presidentvalet.”

drog västmakterna upp nya gränser mellan de olika länderna och lade så grunden till flera framtida konflikter.

Men denna negativa, fördömande inställning var aldrig enhällig. Den franske 1500-talsjuristen Jean Bodin skrev att turkarnas store kejsare omfattar sin och sina förfäders religion med tillbörlig vördnad, men att det inte hindrar honom från att låta andra människor leva som de vill och fritt dyrka sina gudar. John Locke såg med förfäran hur olika kristna samfund bekämpade varandra medan turkarna tittade på.

Några årtionden senare var Voltaire inne på samma linje när han påpekade hur sultanen fredligt kunde styra över tjugo miljoner människor med många olika religioner. I Voltaires fall var det väl mera ett sätt att understryka kristen intolerans än en hyllning av muslimsk tolerans och storsinhet. Man får inte glömma att Voltaire också skrev ett drama kallat *Le Fanatisme ou Mahomet*. Voltaire var inte, och utgav sig heller aldrig för att vara, en systematisk tänkare utan sin tids främsta polemiker som angrep tidens fördomar och dumheter med de vapen som han hade till hands. Att direkt angripa kristendomen var riskabelt, bättre då att göra det indirekt genom att prisa andra religioner.

Som synes går åsikterna radikalt isär när det kommer till det osmanska imperiet. Det känns lite trist att behöva konstatera att sanningen i vanlig ordning ligger någonstans mittemellan. Men så är det, vilket framgår tydligt i Olivier Bouquets *Pourquoi l'Empire ottoman?* som är en välinformerad och faktafylld redogörelse för rikets grundande någon gång i början av 1300-talet, dess storhet och fall 600 år senare.

Om historia är en vetenskap är högst tveklaktigt, men att det är ett vapen är helt säkert. Historia används och då ofta i förvanskad form i politiska syften av skrupelfria och inte sällan okunniga politiker. Som Bouquet visar i slutet av sin bok använder Turkiets president Erdoğan en falsk bild av den osmanska historien; han framställer den som exklusivt turkisk och muslimsk för att stärka sina chanser i det nära förestående presidentvalet. Av Bouquets berättelse blir det tydligt att Erdoğan har fel på båda punkterna: det osmanska riket var ett lapptäcke av språk, folk och religio-

ner. Så om inte annat slår Bouquets studie hål på den bild av historien som turkiska nationalisterna gör sitt bästa för att prångla ut till en okritisk eller okunnig menighet.

Vad som ganska snabbt skulle bli det osmanska imperiet grundades av en viss Osman (Uthman). Om honom vet man inte så mycket, men mynt med hans namn finns från 1320-talet. Han och hans folkgrupp hade genom mongolernas framfart fördrivits från Centralasien och slagit sig ner i Anatolien, eller som det också kallas: Mindre Asien. Sen gick det undan. Från en liten del av Anatolien kom väldet att vid slutet av sultanen Mehmed II:s död i mitten av 1400-talet att omfatta större delen av Anatolien, stora delar av Balkan och en del av Krimhalvön.

1453 är ett märkesår i osmansk – och europeisk – historia. Osmanska härskare intog Konstantinopel, den bysantinska huvudstaden och centrum för den östliga kristendomen. Araberna hade länge försökt att inta staden men misslyckats. Konstantinopel blev nu Istanbul och huvudstad för det osmanska imperiet. Segerherren, Mehmed II, såg sig själv som en Julius Caesar och drömde om att bli en ny Alexander. Hans titel, sultan al-Rum, betonar den klassiska förbindelsen.

Det osmanska segertåget fortsatte i andra väderstreck och kom att omfatta trakter dit de romerska legionerna aldrig hade nått: Hijaz och Jemen. Därmed blev den osmanska sultanen ”de två heliga platsernas (Mecka och Medina) beskyddare” och dessutom ansvarig för den årliga pilgrimsfärden (hajj) till Mecka. Osmanerna hade lagt under sig ett välde som kunde jämföras med de medeltida arabiska imperierna.

När sultanen väl hade störtat mamlukerna i Egypten var han ovedersägligt den muslimska världens – åtminstone dess sunnitiska del – främsta potentat och tog titeln kalif som skulle gå i arv ända fram till 1924 då den slutgiltigt avskaffades. Senare försök att återuppliva titel och värdighet har misslyckats.

Osmanerna utsträckte sitt välde till att omfatta stora delar av Nordafrika – en liten styrka, bara ett par tusen man, räckte för att kontrollera Algeriet i 300 år även om dessa områden aldrig blev, för att citera en arabisk historiker, annat än

transkriberas med antingen t eller s.)

Så sent som i slutet av 1600-talet stod muslimska styrkor utanför Wien men de slogs tillbaka. För att fira segern bakade stadens bagare ett slags bullar i form av en halvmåne, en croissant, som ju är en muslimsk symbol. Varje gång vi mumsar på en croissant hånar vi islam men på ett bra mycket smakligare sätt än att bränna koraner. (I flera muslimska länder heter ju Röda korsets motsvarighet Röda halvmånen.)

I politiska kretsar talade man under 1800-talet om Turkiet som Europas sjuke man. ”Den österländska frågan” – hur man bäst skulle hantera de olika bitarna av det sönderfallande imperiet – upptog politiker i europeiska huvudstäder. Svaret man gav på frågan har konsekvenser än idag. När osmanerna fördrevs från den arabisktalande delen av Mellanöstern

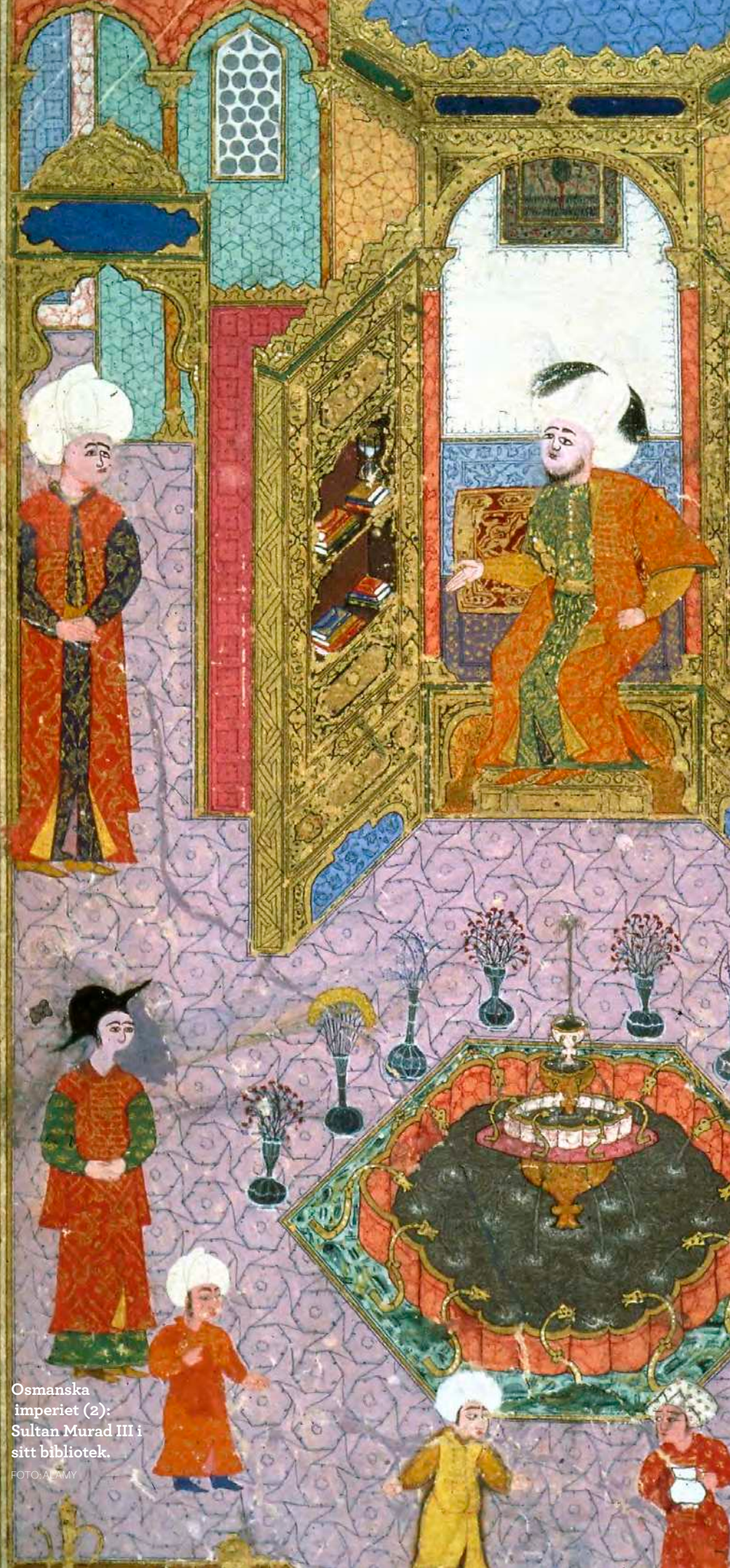
”ena ärmen i den kejserliga klädnaden”.

Att gränserna hela tiden förändrades i ett så vidsträckt imperium är knappast ägnat att förvåna. Bouquet gör sitt bästa och – så känns det ibland – litet mer än så för att beskriva när, var och hur de lade beslag på eller förlorade en stad eller en provins. Det var en ständigt skiftande karta där segrar och nederlag avlöste varandra. Det i europeisk historieskrivning så omskrivna sjöslaget vid Lepanto 1571, då stora delar av den osmanska flottan sänktes, var inte den katastrof som européer gärna har velat tro. Man byggde ganska snabbt nya fartyg. I den segerrika kristna flottan fanns en soldat vid namn Cervantes. Hade hans fartyg sjunkit hade vi kanske aldrig fått läsa *Don Quixote*.

Det osmanska imperiets storhetstid var 1500-talet och då speciellt under sultanen Süleyman den präktiges regeringstid som slutade 1566. Snart började ett långsamt förfall som innebar att imperiet i viss mån ändrade karaktär. När osmanerna så småningom långsamt drevs tillbaka från sina europeiska erövringar blev länderna i Afrika och Asien allt viktigare. Det blev alltmer ett muslimskt välde. Exakta siffror är osäkra men historiker verkar vara ense om att en betydande del av världens invånare ganska länge inte var muslimer, utan kristna av olika bekännelser eller judar.

De tre religionerna samsades på ett sätt som var otänkbart i den tidens Europa. Det var delvis genom det berömda millet-systemet, millet betyder nation eller etnisk-religiös gemenskap, som fick ett mått av självstyrelse. Nu måste vi förstås akta oss för idealiserade överdrifter som att detta system garanterade jämställdhet mellan olika religioner. Så var aldrig fallet, här lika litet som i det muslimska Andalusien som ofta har framhållits som ett tolerant föredöme. Det vore missvisande att kalla det osmanska riket tolerant i modern mening. Själva idén om mänskliga rättigheter var okänd och väl också bokstavligen otänkbart i en muslimsk kontext. (Tanken på mänskliga rättigheter är en europeisk uppfinning med kristna rötter.) Men här fanns en realism och pragmatisk inställning som möjliggjorde en vanligen fredlig samexistens.

Det var alltså inte tal om någon jämlikhet i modern mening mellan olika grupper. Judar och kristna, så kallade dhimmi, fick utöva sina religioner men tvingades betala en speciell skatt och uteslöts från vissa karriärmöjligheter. Något som emellertid inte hindrade många att ändå nå höga och inflytelserika poster, till exempel grekiska dragomani, i grunden översättare, men som ofta

Osmanska imperiet (2): Sultan Murad III i sitt bibliotek.

FOTO: ALAMY

Recep Tayyip Erdoğan: Historie-förfalskare.

FOTO: TT

hade vidsträckta befogenheter.

Osmanska riket var inte bara multietniskt utan polyglott. Turkiska var det officiella språket men det var långt ifrån allenarådande. På Balkan dominerade grekiska bland eliten, i öster talade man persiska och i söder arabiska. Till dessa stora språk kom en mängd mindre tungomål. Inte konstigt att dragomanen blev en viktig gestalt i en sådan värld.

Ordet imperium och imperialism har idag dålig klang och det ofta av goda skäl. Men imperier har eller hade också sina goda sidor. De kunde inte bli totalitära, mångfalden var alltför överväldigande. Men det var då det. Med dagens teknik tycks också multietniska imperier kunna bli totalitära. Kinas uppträdande i Xinjiangprovinserna visar hur det är möjligt.

Några sedvänjor verkar ha varit unika för osmanerna. Man hade där åtminstone fram till slutet av 1500-talet en ganska så brutal vana att när en sultan, som alltid sades härstamma från grundaren Osman, besteg tronen ströps alla hans bröder för att på så sätt hindra konspirationer och ränker. Med tanke på att sultaner med liv och lust praktiserade polygami så kunde manfallet bli betydande.

En annan brutal vana var den så kallade *devsirme* som var ett slags kidnappning eller tvångsrekrytering av unga pojkar från Balkan. Man gissar att kanske 200 000 unga kristna pojkar utan att tillfrågas skickades till Istanbul. För många har detta framstått som urtypen för orientaliskt barbari och despotism. Och

upplevdes säkert så av maktlösa föräldrar. Men här finns också en annan sida. För många blev *devsirme* ett sätt att ta sig ur lantlig fattigdom och isolering för att istället få en möjlighet att leva och verka i en av tidens mest sofistikerade städer där de kunde göra lysande karriärer. Två serbiska bröder kidnappades på detta sätt - en av dem blev storvisir, den andre blev den serbiska ortodoxa kyrkans överhuvud.

Första världskriget blev imperiets blodiga nådastöt. Man bedrev ett folkmord på armenier. Efter förlusten i kriget styckades riket. Mustafa Kemal - Atatürk - skapade det moderna, sekulära Turkiet. Skuggan av det osmanska riket finns kvar nu när Erdoğan alltmer tycks fjärma sig från det sekulära idealet och istället vill förvandla sitt land till en muslimsk stormakt.

Något riktigt svar på "varför det osmanska imperiet" ger väl inte Bouquet. Hur skulle ett sådant svar se ut? I vilket register ska man söka svaret - ekonomiskt, politiskt, religiöst? Där emot svarar denne professor vid ett universitet i Paris klart och tydligt på alla tänkbara frågor om hur det blev till, fungerade, förändrades och upplöstes under sina halvdussin sekel. ✨

Carl Rudbeck

POURQUOI L'EMPIRE OTTOMAN?
SIX SIÈCLES D'HISTOIRE
OLIVIER BOUQUET
Gallimard 2022

Katarina Barrling

Rensa ut det svåra!

MÅNGA MÄNNISKOR TYCKER att det är svårt med andragradsekvationer. En del tycker det är svårt med ekvationer över huvudet taget. Ändå är det få – ta i trä – som skulle föreslå att vi tar bort ekvationerna ur matematiken. Ingen säger: *Många har svårt att lära sig andragradsekvationer, så vi tar bort dem. Eller: De som försvarar andragradsekvationerna gör det bara för att skuldbelägga dem som inte kan!*

Annat är det med språket. Där kan det räcka att vissa tycker att något är svårt, för att vissa (ofta andra) skall vilja rensa bort det från språket. Matematiken har en fantastisk skyddsmur i det att den är universell. Språk är däremot en så kallad social konstruktion, en enda mycket omfattande överenskommelse om vad som gäller. Pronomen kan liksom statyer rivas ned från sina piedestaler. Pythagoras sats däremot, den sitter där Pythagoras satte den.

En del i svenskan som återkommande ifrågasätts är distinktionen mellan *de* och *dem* – möjligen för att den påminner om att i en värld där det mesta flyter, har subjekt och objekt ännu inte fullkomligt flutit samman. Nu är förhandlingen igång igen. För en tid sedan kungjordes att Språkrådets tillträdande chef heter Lena Lind Palicki. Hon är proklamerad dom-förespråkare, och menar att människor som inte kan skilja mellan *de* och *dem* skuldbeläggs. Och eftersom distinktionen inte upprätthålls i tal, så är det ett uttryck för naturlig språkutveckling att den försvinner även i skrift, ja inte bara naturlig, utan dessutom oundviklig. Palicki har tidigare meddelat att hon åtar sig att gå i bräsch för denna oundvikliga utveckling genom att själv skriva *dom*. Det förefaller i och för sig överflödigt med ett avantgarde på området om utvecklingen nu är oundviklig, men det är väl sådant som får sorteras in under den naturliga utvecklingens sedvanliga mysterier.

Låt oss leka med tanken att samma synsätt tillämpades på andra områden. Att ett hus bryts ned är helt naturligt så det är ingen idé att försöka underhålla det. Att djurarter utrotas är också helt naturligt. Att människor och andra invasiva arter hotar

befintlig flora och fauna är inte mycket att göra åt. Synd på tigrar och mosippor, men det är oundvikligt att de försvinner – och helt naturligt.

Och det finns faktiskt andra fördelar med att behålla språkliga distinktioner än att diverse självutnämnda språkpoliser skall skuldbelägga sin omgivning. Ju fler ord och uppdelningar vi har, desto roligare. Ju fler ord och grammatiska vindingar, desto större utrymme för poeter, grötrimmare, språkexperter, och oss andra att leka med språket. Och språklig kontinuitet befriar oss från ännu ett distanserande språkfilter över Fröding och Lagerlöf. Även Palicki själv konstaterar att en nackdel med en övergång till *dom* i skriftspråk vore att "gamla texter" ganska snabbt kommer att kännas föråldrade. Och inte bara gamla texter, frestas man då tillägga.

SVENSKAN HAR INTE direkt rykte om sig att ha en överkomplicerad grammatik, och det är tveksamt om ens *de* och *dem* kvalificerar sig som grammatikvärldens andragrads-

"Nu är förhandlingen igång igen."

ekvationer. Ändå är det är som om varje del i svenska språket som skvallrar om någon komplicerande differentiering lever farligt. De fles-

ta kasusformerna är sedan länge utsorterade. Konjunktiv, de tänkta och drömda världarnas underbara modus, finns i stort sett bara kvar i "vore" – till och med "finge" är utrotningshotat. Och verbformer som "äro" och "voro" äro sedan länge döda. Trots det kan man få intrycket att svenska språket är ett rum så överfullt av ord och grammatiska regler att det måste städas ut riktigt ordentligt med jämna mellanrum. Alltid finns det någon grammatisk regel som gör tillvaron något mer mångfasetterad och som ligger i ett hörn och skräpar, eller något ord som snuddar vid en ålderdomlig klang? Ut med dem bara! Därmed uppfattas dessa ord och regler förstås som ännu mer nedskräpande om de till även tyrs skulle våga visa sig någonstans. Som utrensningssmetod är det oöverträffat. Som insats för språklig rikedom mer tveksamt. Dom som värnar om *de* och *dem* har verkligen skäl att vara på sin vakt. ✖

Vi lever i en ängslig tid. Fokus är en orädd tidning.

Hos oss hittar du vassa analyser av politiken, kulturdebatten och samtiden. Vi låter åsikter brytas mot varandra och tvekar inte att gå mot strömmen. Vi har pennorna som skriver så du hisnar – och ler. Fokus vill ge dig nya insikter och perspektiv. Testa oss i vår!

Nina Solomin
Nina Solomin
Kulturredaktör

Erbjudande!
2 månader (8 nr)
för 249 kr.
Du sparar
514 kr!

- 2 månader (8 nr) av Fokus i brevlådan
- Allt material på Fokus.se
- Nyhetsbrev

Vill du hellre prova Fokus Digital?

Nu 3 månader för 49 kr!

För dig som hellre läser digitalt. Du får tillgång till allt material på fokus.se. Ordinarie pris 447 kr. Ta del av erbjudandet på fokus.se/axess

Svarskort

... eller svara på webben:

fokus.se/axess

☐ **Ja tack!** Jag vill beställa **2 månader (8 nr)** av **Fokus för 249 kr** (lösnummerpris 712 kr). Du kan även beställa på webben fokus.se/axess

Skicka tidningen till:

Namn

Epost

Telefon

Adress

Postadress

Jag vill ge bort en prenumeration, skicka inbetalningskort till:

Namn

Epost

Telefon

Adress

Postadress

Frankeras ej.
Mottagaren
betalar portot.

Fokus/FPG Media AB
c/o Flowy AB

SVARSPOST
204 720 55
110 07 Stockholm

Prenumerationen är tidsbegränsad och avslutas automatiskt efter de nummer du beställt. Erbjudandet gäller tom 31/05 2023 och endast adresser i Sverige. Vid beställning samtycker du till att dina personuppgifter inklusive e-postadress och mobilnummer får lagras och hanteras av FPG Media AB för marknadsföring och digitala tjänster. Samtycket gäller till dess du säger upp det. Läs mer om vår personuppgiftspolicy på www.fokus.se/personuppgiftspolicy. Prenumerationsservice tel: **08-522 183 15** och www.fokus.se

Tillsammans fortsätter vi rädda liv i Ukraina.

Några exempel på hur din gåva hjälper:

En varm filt **50 kr**

Hygienpaket till en familj **126 kr**

Tvål, filt, sovmatte och köksutrustning för en person **551 kr**

Utrustning till en första hjälpen-volontär **2 285 kr**

Filtar, sov mattor, tält, hygienartiklar och köksutrustning för en familj **9 194 kr**

Tack till alla er som är med och bidrar.

Svenska Röda Korset

**Swisha till 900 80 79
eller bli månadsgivare på rodakorset.se**